

จดหมายเหตุรายวันตีพิมพ์สมัยกรุงธนบุรี
เล่าเรื่องไปชา ครึ่งที่ ๓

959.3

ป247

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 41

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๔๑
(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๖ (ต่อ)—๖๗)

จดหมายเหตุรายวันทัพสัมยกกรุงธนบุรี

เล่าเรื่องไปชวา ครองที่ ๓

หอสมุดแห่งชาติ
พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง ๒๕๓๐ โดยกรมพลชนะสงคราม
จังหวัดกาญจนบุรี
พ.ศ. ๒๕๑๒

องค์การค้ำของครูสภา

ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์

ถนนราชดำเนินกลาง

จัดพิมพ์จำหน่าย

คำนำของบรรณาธิการชุด

ในบรรดาหนังสือที่เป็นประโยชน์ สำหรับคน
คว่ำทางประวัติศาสตร์ และ โบราณคดี ของ ไทย แล้ว
หนังสือชุดประชุม พงสาวดาร เป็นหนังสือที่ให้ประ-
โยชน์อย่างยิ่ง เพราะได้รวบรวมเรื่องเก่า ๆ ที่มีสาระ
และคำอธิบาย ของผู้มีความรู้ในวิชาดังกล่าวไว้ โดย
ละเอียด หนังสือชุดที่เริ่มพิมพ์เป็นภาคแรก เรียก
ว่าภาคที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ และได้พิมพ์ต่อมา
จนถึงภาคที่ ๗๓ ใน พ.ศ. ๒๔๙๕ เป็นระยะเวลา
ถึง ๓๐ ปีเศษ และในขณะนั้นยังมีพิมพ์ภาคอื่น ๆ
ต่อ ๆ มาอีกหลายภาค ส่วนมากมักจะเป็นภาคละ
๑ เล่ม นอกจากภาคที่ ๖ และภาคที่ ๖๗ มีภาคละ
๒ ตอน ๆ ละ ๑ เล่ม เนื่องด้วยหนังสือชุดประชุม
พงสาวดารนี้เป็นหนังสือที่ดี และพิมพ์มาแล้วเป็น
เวลาช้านาน ทำให้กระจัดกระจาย หาอ่านได้

ยากในยามต้องการ ทึ่งหาผู้ที่จะลงทุนพิมพ์พร้อมเป็น
ชุดได้ยาก ราคาของหนังสือชุดนี้ในท้องตลาดจึงสูง
จนจนทุกวันนี้หนังสือถึง ๑๐,๐๐๐ บาท คณะกรรม-
การจัดพิมพ์หนังสือของคุรุสภา มีความประสงค์จะ
รวบรวมพิมพ์หนังสือดี ราคาพอสมควร สำหรับให้
นักศึกษาผู้สนใจในวิชาการ ได้หาซื้ออ่านได้สะดวก
จึงได้จัดพิมพ์ขึ้น

เหตุที่จะมีหนังสือชุดประชุมพงศาวดาร เนื่อง
มาจากสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เมื่อครั้งทรง
เป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระมาตุจฉา มี
รับสั่งให้กรรมการหอสมุดวชิรญาณ รวบรวมหนังสือ
ขึ้น เพื่อทรงบำเพ็ญพระกุศลในงานศพ หม่อมเจ้า
दनัยวรนุช ท.จ. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ มีพระประสงค์
จะให้เป็นกุศลสาธารณประโยชน์ คณะกรรมการ
หอสมุดเห็นพร้อมกันว่า ในสมัยนั้นผู้เอาใจใส่ใน
การศึกษาโบราณคดี มีพงศาวดารเป็นต้น ตาม
พระราชนิมมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว และพระบาท สมเด็จพระ มงกุฎ เกล้า
เจ้าอยู่หัวมากกว่าแต่ก่อน แต่ความลำบากของผู้
ศึกษามอยู่ ด้วยจะหาหนังสือตรวจสอบได้ยากเพราะ
หนังสือ พงศาวดาร และ ตำนานเก่า โดยมาก ยังมีได้
พิมพ์ชนบ้าง พิมพ์แล้วแต่จำหน่ายหมดไปแล้ว
บ้าง บางทีพอจะหาได้ก็เป็นฉบับที่วิปลาสคลาด
เคลื่อน ไม่สมควรที่จะใช้ในการตรวจสอบศึกษาไป
เสียบ้าง ความต้องการหนังสือพงศาวดาร และ
ตำนานเก่าที่เป็นฉบับดั้งเดิมแก่ผู้ศึกษาอยู่ทั่วไป ด้วย
เหตุผลดังกล่าวมาแล้วนี้ จึงได้จัดให้พิมพ์หนังสือ
ชุดประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑ ขึ้น ใน พ.ศ. ๒๔๕๑
ดังกล่าวแล้ว และได้พิมพ์ภาคอื่น ๆ ต่อมาเป็นลำดับ
ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕ สมเด็จพระ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพผู้ทรง
รวบรวมเรื่องส่วนมากของ หนังสือชุดนี้ ได้ทรงกล่าว
ไว้ โดยคำนึงถึงประโยชน์ของหนังสือประชุมพง-
ศาวดาร ซึ่งในขณะนั้นพิมพ์อยู่แล้วเพียง ๔ เล่ม ว่า
“ในเวลาที่ตั้งหนังสือเรื่องราวใน โบราณคดี ข้าพเจ้า

ต้องหยิบหนังสือประชุมพงศาวดารมาอาศัยสอบสวน
อยู่เสมอไม่มีใครขาด จนรู้สึกว่หนังสือพวกนี้ช่างมี
ประโยชน์เสียจริงๆ หากไม่มีหนังสือประชุมพงศาว-
ดารไว้ให้หยิบตรวจตราได้ง่าย ๆ การแต่งหนังสือ
เรื่องโบราณจะช้าและลำบากมิใช่น้อย” ขณะ
หนังสือประชุมพงศาวดารชุดนี้มอยู่มากมายหลาย
เล่ม ประโยชน์ที่ผู้ศึกษาได้รับก็มากจน แต่
ตั้งกล่าวมาแล้วว่ายังมีได้มีผู้ใด พิมพ์ขึ้นใหม่ เป็นชุด
และหาอ่านได้ยาก ครุสภาจึงได้จัดพิมพ์ขึ้น

ในการพิมพ์คราวนี้ ได้พิมพ์ตามขนาดหนังสือ
ชุดภาษาไทยของครุสภา ซึ่งมีความหนาประมาณ
เล่มละ ๒๐-๒๕ ยก แต่ประชุมพงศาวดารเดิม มี
ขนาดไม่เท่ากัน หนาบ้างบางบ้าง ฉะนั้นประชุม
พงศาวดารของครุสภาเล่มหนึ่งๆอาจจุประชุมพงศาว-
ดารเล่มเดิมไว้ได้หลายภาค หรือภาคหนึ่งๆ ฉบับ
เดิมอาจแยกออกเป็นสองหรือสามเล่มตามขนาดของ
ครุสภาก็ได้ อย่างไรก็ตาม เพื่อความสะดวกในการ

กันว่า ประชุมพงสาวดารของกรุงสุภาแต่ละเล่มจะ
บอกไว้ด้วยว่า เป็นประชุมพงสาวดารฉบับเดิมภาค
ที่เท่าไร เช่น

ประชุมพงสาวดารเล่ม ๑

(ประชุมพงสาวดารภาคที่ ๑ ตอนต้น)

เป็นต้นดังนี้

สารบาญ

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๖ (ต่อ)

จดหมายรายวันที่พสมัยกรุงธนบุรี

จุลยุทธการวงศ์ ความเรียง (ตอนต้น) (ต่อ)

พระร่วงวาจาสิทธิ์

๑

พระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชกรุงสุโขทัยทรงทราบวา

พระร่วงเป็นพระราชโอรสก็โปรดปราน

๓

พระร่วงทรงผนวช

๕

เมืองละโว้ส่งส่วยน้ำแก่กรุงกัมพูชา

๕

พระเจ้ากรุงกัมพูชาก็ดำจัดพระร่วง

๖

ผู้ไปทำการกำจัดต้องกลายเป็นขอมดำดิน

๗

พระร่วงลาผนวช และสร้างเมืองสวรรคโลก

ที่เมืองสขนาลย์เก่า

๘

พระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชสวรรคต พระร่วงครอง

กรุงสุโขทัย แล้วโปรดให้เจ้าศรีธรรมราชา

น้องยาเธอครองเมืองสวรรคโลก

๙

พระร่วงเสด็จไปเมืองจันทราช่างมากระทำด้วยสาม เป็นต้น	๑๒
พระเจ้ากรุงจีนถวายราชธิดาแก่พระร่วง	๑๕
พระร่วงเสด็จกลับมากรุงสุโขทัย	๑๖
ประเทศรามัญขึ้นกรุงสุโขทัย	๑๙
พระร่วงโปรดเสด็จประพาสต่างประเทศ	๒๑
พระร่วงสวรรคตที่แก่งหลวง	๒๒
ปริเฉทที่ ๒	๒๓
เรื่องเมืองเชียงราย	๒๓
มูลเหตุสมภพเจ้าเมืองสัตวงค์	๒๕
เมืองสัตวงค์ไม่ยอมส่งบรรณาการแก่เมือง เชียงราย	๒๖
พระเจ้าเชียงรายยกทัพไปปราบเมืองสัตวงค์ แต่ต้องล่าถอยกลับเมือง	๒๙
กองทัพเมืองสัตวงค์ยกมาล้อมเมืองเชียงราย	๓๒
พระเจ้าเชียงรายอพยพหนีมาตั้งอยู่ที่ทิศตะวันตก เมืองกำแพงเพชร	๓๔

พระเจ้าเชียงใหม่สร้างเมืองไตรตรึงส์	๓๕
นายแสนปม ชาวเมืองแปบได้ราชาธิกาเจ้าเมือง ไตรตรึงส์	๓๗
สร้างเมืองเทพมหานครให้เจ้าอู่ทอง	๔๐
เจ้าอู่ทองอพยพมาสร้างกรุงศรีอยุธยา	๔๑
เมืองประกาศราชชนกรุงศรีอยุธยา ๑๖ เมือง	๔๒
เรื่องพระร่วงสุโขทัย	
พระเจ้าสุริยราชาครองเมืองพิจิตรปราการ	๔๓
พระเจ้าจันทราชาครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้า- สุริยราชา แต่ครองกรุงสุโขทัย	๔๓
พระเจ้าจันทราชาได้นางนาค	๔๔
นางนาคตกฟองเท่าผลมะพร้าวหัว	๔๕
ยายกับตาเก็บฟองไปรักษาไว้	๔๕
ฟองนาคสมภพเป็นกุมารมีวาจาสิทธิ์ จึงได้นามว่า พระร่วง	๔๖
พระร่วงได้ดำรงพระยศเป็นราชโอรสพระเจ้า- จันทราชา	๔๖

พระร่วงขอให้คนส่งส่วยนาแก่เมืองอินทปรัสถ์	๔๘
ทัพเมืองอินทปรัสถ์ยกมาปราบกรุงสุโขทัย	
แต่ต้องล่าถอยกลับไป	๕๐
พระร่วงได้ครองราชย์สืบสนองต่อจากพระเจ้า-	
จันทราชา	๕๑
สมเด็จพระร่วงเจ้าสร้างเมืองสวรรคโลกขึ้นใหม่	๕๒
มะกะโทชาวเมืองเมาะตะมะทำการค้าขาย	๕๓
มะกะโทถวายตัวทำราชการ ณ กรุงสุโขทัย	๕๖
มะกะโทเป็นขุนวัง	๕๘
มะกะโทพาพระราชธิดาหนีไปเมืองมอญ	๖๑
สมเด็จพระร่วงเจ้าทรงพระเมตตาอำนวยการ	
เพื่อความสวัสดิแก่มะกะโท	๖๒
มะกะโทตั้งเกลี้ยกล่อมช่องสุขชาวรามัญ	๖๓
มะกะโทตั้งตัวเป็นกษัตริย์แห่งรามัญประเทศ	๖๓
พระเจ้ามะกะโทสวามิภักดิ์ต่อกรุงสุโขทัย	๖๔
สมเด็จพระร่วงเจ้าทรงพระนามว่า พระเจ้าฟ้ารั่ว	๖๕
สมเด็จพระร่วงเจ้าสวรรคต	๖๖

พระลือราชอนุชาเสด็จขึ้นครองราชย์สืบสนอง ต่อมา	๖๖
เทศนาอุยฺยัทธการวงศ์	๖๗
เรื่องพระเจ้าเชียงใหม่แพ้พระยาสะตอง ต้องอพยพ มาสร้างนครไตรตรึงส์	๖๗
สมภพพระเจ้าอู่ทอง	๖๘
พระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา	๗๐
ลำดับวงศ์กษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยา ว่าด้วยสมัยกรุงธนบุรี	๗๒
ว่าด้วยเริ่มต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์	๙๑
สังเวชนียกถาท้ายเทศนา	๙๒

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗

เล่าเรื่องไปชวา ครั้งที่ ๓

คำนำภาคที่ ๖๗

เหตุที่ไปเมืองชวา ๑๐๑

ออกจากเมืองบึงไปเมืองสิงคโปร์

วันที่ ๗-๘ มิถุนายน ๑๐๓

ออกจากเมืองสิงคโปร์ไปเมืองชวา

วันที่ ๘-๙ มิถุนายน

๑๐๖

เมืองบะเตเวียและเมืองบุงเตนซ็อก

วันที่ ๑๐-๑๒ มิถุนายน

๑๐๘

เมืองบันตุง (ขาไป)

วันที่ ๑๒-๒๓ มิถุนายน

๑๑๑

เมืองยกยา

วันที่ ๒๔-๒๖ มิถุนายน

๑๔๘

เมืองโสโล

วันที่ ๒๖-๒๗ มิถุนายน

๑๖๔

เมืองบันตุง (ขากลับ)

วันที่ ๒๘-๒๙ มิถุนายน

๑๙๓

กลับจากเมืองบันตุงมาเมืองสิงคโปร์

วันที่ ๓๐ มิถุนายน จนถึงวันที่ ๒ กรกฎาคม ๑๙๘

สหรัฐอเมริกา

วันที่ ๓-๔ กรกฎาคม

๒๐๔

เลาพงคารวคารชวาแถมท้าย

๒๐๕

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗ (ต่อ)

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ ๓ ตอนที่ ๑
 คำนำ

มุตเหตุสงครามไทยกับญวน ๒๓๓

ฉบับที่ ๑ ตราตอบเมืองปราจีนบุรี ให้จัด
 ซอข้าวเตรียมไว้ ๕๐๐ เกวียน ๒๓๗

ฉบับที่ ๒ ตราตอบเจ้าพระยาบดินทรเดชา
 (สิงห์ สิงหเสนี) เรื่องพระยาพิบูลย์ยกมา
 ทิตตามพระยาสังคโลก ๒๔๐

เหตุการณ์ในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖

ฉบับที่ ๑ ตราถึงเจ้าเมืองมุกดาหาร ตอบเรื่อง
 รับผิดชอบฝั่ง บ้านใบ ตามจำนวนเกณฑ์
 และชี้แจงข้าราชการบ้างเล็กน้อย ๒๔๙

ฉบับที่ ๒ ตราสั่งหัวเมืองเรื่องให้เจ้าพระยา-
 ธรรมมา (สมบุญ) เป็นแม่ทัพ ๒๕๕

ฉบับที่ ๓ ตราถึงพระยาแพ้ว พระยาน่าน ๒๖๒

- ฉบับที่ ๔ ตราถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา
(สิงห์ สิงหเสนี) ๒๗๐
- เหตุการณ์ในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗ ๒๗๒
- ฉบับที่ ๑ ตราตอบเจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ)
เรื่องกวาดต้อนเมืองพวน ๒๗๔
- ฉบับที่ ๒ หนังสือญวนเกลี้ยกล่อมชาวไทย
ภาคอีสาน ๒๗๖
- ฉบับที่ ๓ หนังสือหลวงราชเสนา มหาดไทย
ถึงพระยานครเสียมราบ ๒๘๑
- ฉบับที่ ๔ หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา
(สิงห์ สิงหเสนี) ถึงเจ้าพระยานคร-
ราชสีมา (ทองอิน อินทรกำแหง) ๒๘๓
- ฉบับที่ ๕ หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา
(สิงห์ สิงหเสนี) ถึงเจ้าองค์อิม
เจ้าองค์ด้วง พระองค์แก้ว ๒๘๕

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๖ (ต่อ)

จดหมายเหตุรายวันทัพสัมมยกรุงธนบุรี

คราวปราบเมืองพุทไธมาศ และเขมร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๔

จดหมายเหตุรายวันทัพสัมยกกรุงธนบุรี (ต่อ)

อยู่มาวันหนึ่ง พระเจ้าศรีธรรมมาโศกราชจะให้ปลุก
ปราสาทในเมือง ให้จัดแจงไม้ไผ่ไม้จริงน้อยใหญ่เป็นอัน
มากจะกระทำร่ากราดบุรุษแก่นั้นนายใช้ให้หาไม้ไผ่ร้อยหนึ่ง
จึงไปตัดไม้ได้ครบร้อยแล้วกองไว้กลับมาบอกเจ้ารุ่งให้ไป
ช่วยขนไม้^๕ นั้น ว่าพ่อรุ่งเอ๋ย บิดาน^๕ ชราแล้วแรงน้อยขนไม้
ไม่ใคร่จะได้ ลำบากนัก พ่อช่วยขนหน่อยเถิด ว่าแล้วพา
เจ้ารุ่งไปสู่ป่าถึงกองไม้^๕ นั้น เจ้ารุ่งนั้นจับเอาไม้ไผ่ลำ
เดี่ยวลากมาร้องเรียกว่าไม้ไผ่^๕ ทิ้งกองจงมาให้หมด ไม้ไผ่^๕
ทิ้งปวง^๕ นั้นก็เลื่อนมาตาม ทงสน^๕ จนถึง^๕ ที่นั้น พระเจ้า
สุโขทัยครั้นถึงวันฤกษ์ดีให้ยกเสาปราสาทฝ่ายชาวพนักงาน^๕
งานทงหลายมีเสนาบดีเป็นต้น^๕ พร้อมกันมากกว่าพัน
ช่วยกันยกเสาประสาท^๕ ขึ้นไว้ไม่ตรง เจ้ารุ่งนั้นมาด้วยบุรุษ
แกจึงร้องว่าเสาเอนไปข้างโน้น โอนมาข้าง^๕ นั้น เสาท^๕ หลาย
นั้นก็โอนเอนไปมาตามวาจาเจ้ารุ่ง^๕ นั้น คนทงหลายจะจุด
ชักผลักเสาท่าใด เสาก็ไม่ตรง บุคคลทงหลายเหนื่อยพัก

ลำบากกายเป็นหลายพักก็ไม่ตรง แล้วหยุดยั้งก็คิดอ่าน
 แก่กัน ขณะนั้นเจ้ารวงเห็นเสาโอนไปมาคังนั้นจึงร้องห้าม
 ว่า ท่านทั้งหลายอย่าดูคชั้กผลักลากวุ่นวายไปเลย จะ
 เห็นอย่าลำบากกายเสียเปล่า ข้าพเจ้าผู้เดียวจะผลักเสาให้
 ตรง คนทั้งหลายครั้นได้ฟังก็สงสัยเห็นจะให้เสาตรงคังว่า
 นั้นไม่ได้ แต่ทว่าให้เกรงกลัวไปไม่ห้ามได้จึงอนุญาตให้
 กระทำเจ้ารวงจึงจับเสาแต่ตนหนึ่งร้องว่า เสาทงปวงจงตรง
 เกิดเสาที่เอนโอนไปมาทงสนนนั้นก็ตรงพร้อมกันในขณะนั้น
 คนทั้งหลายเห็นเป็นอัศจรรย์มีใจบังเกิดพิศวงตกใจแลดูหน้า
 กันอยู่ สงสัยคิดว่ามิใช่มนุษย์ ชะรอยว่าผู้นี้เป็นเทวดาให้
 กลัวเกรงยิ่งนัก จึงพากันไปกราบทูลเหตุทงปวงนั้นให้
 แจงแก่พระยานน พระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชได้ทรงฟัง
 ทงนั้น บังเกิดมีพระทัยพิศวงเห็นเป็นอัศจรรย์ จึงให้หา
 กุมารนั้นมากับบุรุษแก่นั้น ประารภเพื่อจะไต่ถาม วันนั้น
 เจ้ารวงห่มผ้าแดง พระธำมรงค์นหือชายผ้าแดงมาด้วย
 ประหนึ่งจะใคร่สำแดงเหตุ จะให้พระราชบิดารู้จักตัวว่า
 เป็นพระราชบุตร กระทำองอาจปราศจากภัยด้วยฤทธินาค
 ครั้นมาถึงจึงนั่งไหว้พระบิดากับบุรุษแก่แลราชบุรุษอยู่ในที่
 สมควร

ส่วนสมเด็จพระเจ้าสุโขทัย ทอดพระเนตรพิจารณา
 ดูกุมารนั้นเห็นรูปโฉมงามล่ำเลิศประหลาด งามอาจปราศ-
 จากภัย เห็นผ้าแดงนั้นเป็นสำคัญก็รู้จักจำได้ เข้าพระทัย
 ว่ากุมารนี้เป็นลูกนางนาคพระราชบุตรเราแล้ว มีพระทัย
 เสน่หารักใคร่ทรงพระเมตตากรุณา จึงตรัสถามด้วยพระ
 ราชโอรสว่า ฮา ดูกู กุมารน้อย เอ็งนี้เป็นบุตรของ
 บุคคลผู้ใด ผ้าแดงผืนไหนใครให้แก่เอ็งหรือ หรือเอ็งโตมาแต่
 ที่ใด เอ็งอยู่บ้านไหน จึงบอกมาให้แจ้ง เจ้ารวังจึงกราบ
 บังคมทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ
 ข้าพเจ้าเป็นบุตรของบุรุษแก่ ผ้าแดงผืนนั้นบิดาให้แก่ข้าพระ
 พุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าอยู่บ้านพวอนใกล้ภูเขาหลวง แล้ว
 จึงตรัสถามบุรุษแก่นั้นสอบคำดูเลาว่า ข้าแต่ท่านลุง กุมาร
 น้อยนี้เป็นบุตรของท่านเองหรือ หรือใครให้แก่ท่าน ผ้า
 แดงผืนนั้นท่านโตมาแต่ไหน ท่านให้การไปแต่ตามจริง
 บุรุษแก่นั้นจึงกราบทูลพระกรุณาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรง
 พระคุณอันประเสริฐ กุมารนาคก็ ผ้าแดงผืนนั้นก็ ข้าพ-
 เจ้าได้ทรมงคลองน้ำใกล้ตีนเขาหลวง และบอกเหตุทั้งปวง
 ต่าง ๆ ตามที่มีคำว่ามาแต่ก่อนโน้น ถ้วนถี่ทุกประการ

ให้แจ้งแก่พระยานัน พระเจ้าศรีธรรมโศกราชพิจารณา
 ซึ่งผ้าแดงแลพระธำมรงค์ ก็รู้จักจำได้ จึงตรัสว่ากุมาร
 ผู้นั้นบุตรของเราเกิดด้วยนางนาค ผ้าแดงแลพระธำมรงค์
 นั้นเราให้แก่นางนาคครั้งเมื่อเราไปรักษาศีลอยู่ที่ภูเขาหลวง
 นั้น ข้าแต่ท่านลุง ข้าขอซึ่งกุมารนั้นเถิด ท่านลุงจงให้กุ
 มารนั้นแก่ข้าเถิด บุรุษแก่นนั้นกลัวว่าซึ่งเจ้ารวงนั้นแก่พระ
 เจ้าสุโขทัย ด้วยความเคารพโดยสุจริต แล้วพระยานันจึง
 พระราชทานเงินทองเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นอันมาก แก่
 บุรุษแก่กับทั้งภริยาแล้วรับพระราชบุตรนั้นไปสู่พระราชวัง
 ให้ชำระสระสระพระองค์สร้อยกายลูบไล้ทา พระสุคันธ์ ของ
 หอมบริบูรณ์สรรพ ประดับพระภูษาอั่งการรัตนาภรณ์-
 สรรพพิจิตรงามเลิศแล้ว ให้พระราชบุตรแก่นั้นเห็นพระ
 เพลาพลาางเขยชมโสมนัส แล้วจกเครื่องสักการะพิธีทำขวัญ
 สมโภช ทำขวัญ ๓ วันตามโบราณราชประเพณีสืบมา จำ
 เดิมแต่ในเจ้ารวงราชกุมารนั้นเป็นที่เสน่หารักใคร่แห่งพระ
 บิดา เข้าเฝ้าอุปฐากพระบิดามาช้านาน มีศรัทธาเลื่อม
 ไสในพระพุทธศาสนา จึงถวายบังคมลาสมเด็จพระบิดา
 บวชในพระพุทธศาสนาเป็นสามเณร เล่าเรียนพรหมจรรย์

จดหมายเหตุนายวันทพัสมย์กรุงธนบุรี

๕

มีสติปัญญามากเป็นพหุสตปรรณบัณฑิตเป็นอันดีทราบเท่าใ้
อุปสมบท ปรากฏด้วยวาจาสิทธิ์ว่าสังโคตเป็นสังหน มีบุญ
ญาธิการเดชาภาพอิทธิฤทธิ์มาก หาปฤชนจะเปรียบเสมอมิ
ได้ ครองหนท้าวพระยาทั้งหลายในสยามประเทศทุกเมือง
มีเมืองสุโขทัยเป็นต้น ไปเป็นเมืองชนแกเมืองกัมพูชาธิบดี
มหานคร พระเจ้าละโว้ผู้นอยู่ในเมืองลพบุรีส่งส่วยน้ำใน
สระน้ำเสวย พระเจ้าสุโขทัยส่งส่วยน้ำอันมีอยู่ในภูเขาหลวง
ใส่ตุ้มบรรทุกเกวียนเข็นนานนไปถวายแก่พระเจ้ากัมพูชา
ธิบดีมิได้ขาด ณ เมืองกัมพูชาโน้น อยู่มาวันหนึ่งพระภิกษุ
คือพระร่วงเห็นเขาขับเวียนเข็นน้ำไปต่งนั้น จึงถามรู้
เนื้อความว่าเขาเข็นน้ำส่วยไปส่งถวายแก่พระเจ้ากัมพูชาธิบดี
ต่งนั้น จึงว่าแต่นไปอย่าเอาใส่ตุ้มเลย ทำตารางบนเรือน
เกวียนแล้วเอาเอาใส่ตารางข่งไปไม่รว เช่นไปถวายแก่
พระยากัมพูชาธิบดีเถิด คนชาน้ำส่วยทั้งหลายจึงกระทำ
ตามคำพระร่วงว่าต่งนั้น เข็นน้ำไปนาข่งอยู่ในตารางไม่
รวเลยไปถวายแก่พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีนั้น พระเจ้ากม
พูชาธิบดีทอดพระเนตรเห็นเกวียนเข็นนานนออกจรรยง
นก จึงถามรู้เนื้อความว่าพระร่วงเป็นภิกษุให้กระทำต่งนั้น
ก็สะอึกตกพระทัยกลัวพระร่วงยิ่งนัก จึงถามว่าพระร่วง

บวชอยู่วัดไหน แล้วได้ยินว่าอยู่วัดมหาธาตุ จึงทรงพระ
 ดำริว่าพระร่วงนมบุญมาก วาจาสิทธิ์มฤตมมาก แทนไป
 เมืองสุโขทัยสมควรจะให้เอานามาส่งแก่เรา ครั้นทรงพระ
 ดำริแล้วจึงส่งแก่ชาวสงส่วยนาว่า แทนสบไปท่านทั้งหลาย
 อย่าเอานาเสวยนมมาส่งส่วยแก่เราเลย เอานานั้นไปถวาย
 แก่พระภิกษุรูปนั้นเถิด ได้เป็นกุศลแก่เรา จำเดิมแต่นั้นมา
 ชาวนาเสวยท่งปวงก็มีได้ไปส่งส่วยนา ณ เมืองกัมพูชาธิบดี
 ทราบเท่าทุกวันนี้ พระเจ้ากัมพูชาธิบดีเห็นมหิทธีฤทธิ์เดชา
 นภาพแห่งพระร่วงนมมากยิ่งนัก สะดุ้งตกพระทัยครั้นคร้าม
 เกรงกลัวเซ็ดขามยิ่งนัก จึงคิดจะทำลายฆ่าเสียซึ่งพระร่วง
 ค้วยเห็นว่าพระร่วงจะแข็งเมือง จะชิงเอาราชสมบัติบ้าน
 เมืองของตนได้ จึงให้สืบเสาะแสวงหากันต์ที่มีวิชาการความ
 รู้วิเศษ จึงได้คนคันทันมา โสมนัสยันทันกัหนา จึงตรัส
 สั่งว่าท่านจงไปสู่เมืองสุโขทัยแล้วจงฆ่าเสียซึ่งภิกษุรูปหนึ่ง
 ชื่อพระร่วงอยู่ ฆ่าเสียให้ตายจงได้แล้วจึงกลับมา เราจะ
 พูนบำเหน็จรางวัลให้แก่ท่านจงมาก สั่งแล้วจึงส่งผู้นั้นไป
 คันทันมาสู่เมืองสุโขทัยใกล้จะถึง จึงดำดิ่งไปผูกชนในวัด
 มหาธาตุ พอพบพระร่วงมากกว่าควักอยู่ใกล้วิหารลานพระ

จดหมายเหตुरายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี

๗

เจกีย เห็นแล้วไม่รู้จักพระร่วงคิดว่าพระภิกษุรูปอื่น เมื่อ
ผูกพันคนแต่ครั้งตัวจึงถามพระร่วงว่าข้าแต่ พระผู้เป็น
เจ้า บัดนี้พระร่วงอยู่ที่ไหน พระร่วงกวาดตัวอยู่ในกำ
แพงพระวิหารหลวง ไต่ขึ้นเสียงแล้วแลมาค เห็นบุรุษ
นนผูกขนมาจากแผ่นดินครึ่งตัวเพียงนม กรูว่าบุรุษนมาจะ
กระทำอันตรายแก่พระองค์ จึงกล่าวจาติทฐว่า ท่านอยู่
ที่ไหนเกิด ว่าแล้วก็ไปจากที่นั้น บุรุษนั้นจะชนมาจากดิน
ก็มีไต่จะถอยหลังดำดินขึ้นไปก็มีไต่ กายก็แห้งแข็งอยู่บุรุษ
นั้นกลับกลายเป็นศิลาไป ตั้งอยู่เพียงอรุประเทศจนตราบ
เท่าทกวันนี้ พระร่วงนั้นพิจารณาเห็นศีลจะไม่บริสุทธิ์
แล้ว ด้วยเหตุนี้จึงสึกออกจากผนวช แล้วกราบทูลพระ
กรุณาสมเด็จพระราชบิดา ด้วยปรารภนาจะสร้างพระนคร
ในที่สมควรว่า ข้าแต่สมเด็จพระบิดา พระองค์ได้ทรง
กรุณาโปรดอนุญาต ให้ข้าพเจ้าสร้างพระนครสักเมืองหนึ่ง
ในที่สมควร พระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชได้ทรงฟังเห็นชอบ
ด้วย จึงอนุญาตให้กระทำพระนครว่า ดูกุรเจ้าผู้เป็นลูก
รัก เจ้าว่าทางนี้ชอบแล้ว เมืองเก่าโบราณชื่อว่าเมืองสัชชา
ลย์ อยู่ใกล้ริมแม่น้ำชื่อว่าป่าพอกยหนัก ใกล้ศรีบรรพต

จดหมายเหตุรายวันทัพสยามกรุงธนบุรี

เชิญเจ้าพระร่วงไปครองราชสมบัติ ณ เมืองสวรรคโลกว่า
ราชการสืบไป เมืองสวรรคโลกเก่าชื่อเมืองสัชฌาย์
หน เหตุกระทำอุปถัมภ์ฐานเมืองนั้นกาม สายลูกประจำ
แห่งพระฤษีชื่อพระสัชฌาย์คาบส ชื่อว่าสวรรคโลกนั้น
เหตุพระฤษีนั้นเอานาสุรามฤตมาแต่สวรรค ฆ มาดที่เมือง
นั้นว่ามาทั้งนี้เป็นคำบุราณกถา ครั้นพระเจ้าศรีธรรมมา
โคกราช แก่ชราภาพ สิ้นพระชนม์สวรรคตไปตามยถา
กรรมแห่งพระองค์นั้น เจ้าพระร่วงกระทำมาปนกิจ
สมเด็จพระราชบิดา ด้วยเครื่องสักการบูชาถวายไทยทาน
แก่พระสงฆ์เป็นอันมาก ให้มีการมหรสพ ๗ วันตามราช
ประเพณีด้วยพระราช วงศานวงศ์แลมหาชนทั้งหลายนั้น
เมื่อครั้งพระพุทธศักราชล่วงได้ ๑,๘๐๐ พระวัสสา จุล
ศักราชได้ ๖๑๙ ปี สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์บรมราชาธิ-
ราชอายุได้ ๑๒ ปี ได้เสวยราชสมบัติอยู่ ณ เมืองสุโขทัย
พระโบราณจารย์เจ้ากล่าวพระบาลีไว้ในคัมภีร์จามเทวี
วงศ์ แลพระคัมภีร์สิงหพภูมิมากรนั้นก็มีแปลกกันบ้าง
ซึ่งชื่อและเรื่องราวนิทานพระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชนั้น
ว่ามีบุษบุรุษงามมีกำลังผู้หนึ่ง นางนาคินว่านางเทวธิดา

องค์หนึ่ง ไต่สงวาสอยู่ด้วยกันมีบุตรผู้หนึ่ง คือพระร่วง
 แลพระร่วงเจ้านั้นชื่อว่า พระยาโรจราชก็มี วารุทรา-
 ชาติราชกัว่าบ้างแปลกกันแต่ช่อดังนี้ ในกาลนั้นพระ
 ราชบุตรแห่งพระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชพระองค์ต่างพระ
 มารดาเป็นพระอนุชาธิราชมีบุญญาธิการมาก เจ้าพระร่วง
 ราชาธิราชพระราชทานตั้งพระนามชื่อว่า พระยาศรี-
 ธรรมราชาให้ไปครองราชสมบัติอยู่ ณ เมืองสวรรค์โลก
 เกจิอาจารย์บางจำพวกว่าพระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชนั้น
 เมื่อได้พระร่วงมาบังนตูกตาคินให้พระร่วงเล่นด้วยทรงพระ
 เมตตารักใคร่โปรดปรานพระราชบุตรนั้น เจ้าพระร่วง
 ได้รับพระราชทานตูกตาคินนั้น เคารพพระบิดา นับถือ
 จะไปในที่ใด ๆ ก็ศิโรนเรียกตูกตาคินนั้นว่าน้องมาไปด้วย
 กัน เจ้าจึงเป็นมนุษย์เป็นเพื่อนเราเถิด ว่าด้วยวาจาสิทธิ์
 ตูกตาคินนั้นบังเกิดเป็นมนุษย์รู้เจรจา เดินไปมากินอาหาร
 สรรพการทั้งปวง พระร่วงนั้นเสวยปลาปิ้งทงตบ ยังมี
 เนื้ออยู่ข้างหนึ่งทงลงในนาทงตบ ว่าเป็นชนจงว้ายไป
 กนทงตบนั้นเถิด ปลานนก็เป็นชนว้ายไปกนทงตบได้
 บางทีไม่มีตบแต่ตัวปลาครึ่งซีกก็มีแต่กางเปล่าก็มี ว้ายไป

ได้เป็นอัครจรรยประหลาดต่าง ๆ มีปรากฏมาตราบเท่าทุก
 วันหน ทงหนงเกิดด้วยบุญฤทธิวาจาสิทธิ์แห่งท่านน ว่ามา
 ทงนโดยสังเขปกถาย่อยยิ่งนัก ทิมพิศตาร วิตถารนหม
 อยู่ในนิทานพระร่วงโน้น ครงนสมเด็จพะร่วงบรม-
 ราชาธิราช เป็นพระยาเอกราชในสยามประเทศแลนานา
 ประเทศ มิได้เบียดเบียนท้าวพระยาในนานาประเทศยังมหา
 ชนทงหลายมีสมณพราหมณเป็นต้น ให้อยู่เย็นเป็นสุขทุก
 ประเทศยังมหาชนทงหลายให้บำเพ็ญกุศล มีให้ทานแล
 รักษาศีลเป็นต้นในพระพุทธศาสนา ยังพระพุทธศาสนา
 ให้รุ่งเรืองวัฒนาการ เสวยราชสมบัติโดยทศพิธราชธรรม
 มาช้านาน ส่วนพระยาศรัทธมราชานัน เสวยราชสม-
 บัติโดยทศพิธราชธรรมอยู่ในเมืองสวรรค์โลก ส่วนบุรุษ
 แก่บทงภรรยาอันเป็นบิดามารดาเลี้ยงพระร่วงน แก่
 เฒ่าชราอายุชยักสนชนมายแล้วก็กระทำกาลกิริยา ตาย
 แล้วก็ไปตามยถากรรมน เจ้าพระร่วงก็กระทำฅาปนกิจ
 สักการบูชา ถวายไทยทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมากตาม
 ประเพณีกระทำฅาปนกิจน

อยู่มาวันหนึ่งพระร่วงบรมราชาธิราช เสด็จพระราชดำเนิน ไปด้วยยศศักดิ์บริวารเป็นอันมาก ไปสู่เมืองสุวรรณคโลก ทอดพระเนตรเห็นกุฎิวินัยวิหารศรัทธาหักพังเป็นอันมาก ประารถนาจะกระทำให้อริราชศัตรูมั่งคั่งไปช้านาน จึงคิดอ่านด้วยพระอนุชาธิราชเห็นว่า เราจะไปสู่เมืองมทรคือเมืองจีน ขอช่างกระทำด้วยขามแต่พระเจ้ากรุงจีนมาให้กระทำด้วยขามแลกระเบื้องในเมืองเรา จะได้กระทำหลังคากุฎิวินัยวิหารใช้การต่าง ๆ ที่เมืองเรา พระยาศรีธรรมราชานันได้ฟังแล้วจึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงคุณอันประเสริฐ ข้าพระพุทธเจ้าจะขอตามเสด็จพระราชดำเนินไปด้วยพระองค์

พระมหากษัตริย์ทั้งสองนั้นมีพระทัยเป็นเอกฉันท์ด้วยกันแล้ว เสด็จลงเรือพระที่นั่งน้อยกับราชบุรุษ ๗ คน แล้วส่งแก่ข้าราชการทั้งหลายมีเสนาบดีเป็นประธานให้อยู่รักษาบ้านเมืองว่า ท่านทั้งปวงจงอยู่รักษาบ้านเมืองเราจงดี ส่งแล้วก็ออกเรือพระที่นั่งนั้นไปโดยลำดับ ถึงมหาสมุทรหาอันตรามิได้ตรากถึงกรุงมทรราชรัฐ ด้วยเคษานุภาพบุญฤทธิ์ให้ประสิทธิ์ทุกประการดังนี้ ในกาล

จดหมายเหตุร้ายวันที่พิสมัยกรุงธนบุรี

๑๓

นั้นโหราอาจารย์แห่งพระเจ้ากรุงจีนถวายฎีกาพระเคราะห์
เมืองนั้นแก่พระมหากษัตริย์ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงคุณ
อันประเสริฐ ข้าศึกจะมาถึงพระนครในวันพรุ่งนี้ จัก
ได้เมืองนี้เป็นแท้

พระเจ้ากรุงจีนครั้นได้ทรงฟังดังนั้น ก็สะกึ่งตกพระ
ทัย จึงให้หาเสนาโยธาทวยหาญ มาประชุมพร้อมกันใน
หน้าพระลานชัย ตรัสบอกคดีอันดีทุกประการ แล้ว
สั่งให้รักษาพระนครทุกแห่งประตูหอรบเชิงเทินหน้าที่
กำแพงชนนอกชั้นใน คนทั้งหลายมากกว่าแสนพร้อม
ด้วยเครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ รักษาพระนครและพระราช
วัง ตามรับสั่งทุกประการตรวจตรากันเป็นสามาร

สมเด็จ พระร่วงเจ้ากับพระอนุชาธิราชครั้นถึงเมือง
จีนแล้วจึงให้ราชบุรุษ ๗ คนอยู่รักษาเรือนั้น ทั้งสองพระ-
องค์พากันเข้าไปในราชฐาน แลคนทหารทั้งหลายซึ่งรักษา
ประตูพระราชวังชนนอกชั้นในเห็นกษัตริย์ทั้งสององค์
นั้น ให้บังเกิดภัยความกลัวยิ่งนัก มีอาจว่ากล่าวห้าม
ปรามสิ่งหนึ่งสิ่งใดมิได้ ก็ปลาศนาการหนีไปในที่อื่น หา

มีผู้จะต้านทานทางกันไว้มิได้ กษัตริย์ทั้งสองก็เข้าไปถึง
สำนักแห่งพระเจ้ากรุงจีนจึงนั่งในที่สมควร

พระเจ้ากรุงจีนทอดพระเนตรเห็นกษัตริย์ทั้งสอง
เสด็จมานั่งในที่ไกลนั้น สะอึ้งตกพระทัยกลัวยิ่งนัก
ปรารถนาเพื่อจะถวายบังคมแก่กษัตริย์ทั้งสองนั้น

สมเด็จพระร่วงราชาธิราชเจ้า ทอดพระเนตรเห็น
กิริยาแห่งพระเจ้ากรุงจีนจะถวายบังคมดังนั้น จึงตรัสห้าม
ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ พระองค์อย่าตกพระทัย
กลัวเลย ตูข้านมาแต่เมืองสุโขทัย จะปรารถนาซึ่ง
ราชสมบัติแห่งพระองค์หามิได้ มาบัดนี้ปรารถนาจะขอ
ช่างกระทำด้วยขาม ไปให้กระทำด้วยขามกระเบื้อง
ณ เมืองสุโขทัยโน้น

พระเจ้ากรุงมณฑลราชูได้ทรงฟังดังนั้น ก็คือพระทัย
ปีติโสมนัสยิ่งนักจึงพิจารณาตุมเด็จพระร่วงเจ้านั้น เห็น
พระรูปพระโฉมงามล้ำเลิศประกอบด้วยราชลักษณะอง-
อาจราชศักดิ์หาที่สุดมิได้ จึงทรงพระดำริว่า พระยา
องค์นี้เป็นเจ้าเมืองสุโขทัย มีบุญญาธิการมากยิ่งขึ้น มี
วาจาสิทธิ์ เราได้ยินมาแต่คำลือคำวาณิชเลื่องลือมาแต่

จดหมายเหตุร้ายวันทัฬหีสมักรุงธนบุรี ๑๕

ก่อน ควรแล้วที่เราจะถวายราชสมบัติแก่พระยาน ครน
พระเจ้ากรุงจีนทรงพระราชดำริฉะนี้แล้วกลัวจะเสียพระ
ราชสมบัติบ้านเมืองแห่งตน จึงถวายราชสมบัติแด่พระ
ราชธิดาแก่สมเด็จพระร่วงเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรง
พระคุณอันประเสริฐ ข้าพเจ้าขอถวายสิ่งนี้แก่พระองค์
ตัวขานขอเป็นทาสแห่งพระองค์

สมเด็จพระร่วงเจ้าได้ทรงฟังดังนั้นจึงทรงกรุณา
ดำรัสว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ตูขานมิได้
ปรารถนาพระราชสมบัติของพระองค์ พระองค์ทรง
พระกรุณาโปรดพระราชทานพระราชสมบัติให้แก่ข้าพเจ้า
ด้วยเคารพสุจริตฉะนี้แล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนิน ไปสู่
ที่รูปพระราชสีหอนันมีอยู่ในพระนครนั้น จึงอธิษฐานว่า
รูปพระราชสีหนเป็นทีเสี่ยงทาย เราจะตัดศีรษะแห่ง
ราชสีหน ถ้าศีรษะนี้ไปตกลงในเมืองใด เราก็จะไป
เสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองนั้น ครนอธิษฐานแล้วจึงตัด
รูปราชสีหนด้วยพระแสงขรรค์ดาบแห่งพระองค์ รูป
ราชสีหนนั้นขาดกลางตัว ข้างศีรษะนั้นลอยไปบนอากาศ

ด้วยบุญอธิฤทธิวาจาสิทธิ์นั้นไปตกกลงกลางพระนครสุ-
โขทัย

พระเจ้ามครราชูเสนาอำมาตย์และมหาชนทั้งหลาย
ได้เห็นพระอธิฤทธิเตชานุภาพมากยิ่งนักดังนั้น ก็บัง
เกิดความกลัวสมเด็จพระร่วงบรมราชาธิราชเจ้านั้นหาที่
สุคติได้ พระเจ้ากรุงจีนจึงราชาภิเษกสมเด็จพระร่วงกับ
พระราชธิดาของพระองค์แล้ว / เชื้อเชิญให้เสวยราช-
สมบัติอยู่ในเมืองนั้น

สมเด็จพระร่วงบรมราชาธิราชเจ้าได้ทรงฟังดังนั้น
จึงตรัสว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ เมืองนี้มีได้เป็น
เมืองใหญ่ ศิริษะราชสีห์ไปตกลงในพระนครสุโขทัย
พระนครสุโขทัยเป็นใหญ่ ข้าพระองค์เจ้าจะลาไปเสวย
ราชสมบัติ อยู่ในเมืองสุโขทัยนั้น ครนตรัสดังนั้นแล้ว
ก็บังยั้งเสวยราชสมบัติ อยู่ด้วยพระราชธิดาเจ้ากรุงจีนใน
เมืองนั้นสิ้น ๓ เดือนแล้ว จึงตรัสแก่พระยานว่า
ข้าพเจ้าจะลาพระองค์กลับไปเมืองสุโขทัย

พระเจ้ามครราชูได้ทรงฟังดังนั้นจึงตรัสถามว่า พระ
องค์จะพาพระอัครมเหสีไปด้วยหรือ หรือจะให้อยู่ในเมือง

จดหมายเหตุร้ายวันทัฬหีสมัยกรุงธนบุรี

๑๗

สมเด็จพระร่วงเจ้าได้ทรงฟังดังนั้นจึงตรัสว่า ตามพระ
อัครมัย นางจะไปด้วยข้าพเจ้าจะพาไป นางจะอยู่กับพระ
บิตาก็อยู่เถิด

พระเจ้ากรุงจีนจึงถามพระราชธิดาว่า คุณกรเจ้าผู้เป็น
ลูกรัก เจ้าจะอยู่หรือจะไปด้วยพระภัสคาสามี นางนั้นจึง
กราบทูลสมเด็จพระบิตาว่าข้าพเจ้าจะลาพระบิตาไปตามพระ
ภัสคาสามี อันสตรีจะหาสามีที่ดีเป็นที่รักที่ชอบใจจะหาได้
เป็นอันยากนัก จะได้รับความร้อนรอนทนทุกข์ลำบากด้วยวัตร
ปรนนิบัติ คบแต่งกายจะให้ชายรักก็ยาก ได้ผิวแล้วมาพลัด
พราภอยู่เป็นนิตย์ ความเจ็บอายก็จะมีต่าง ๆ จะนับมิได้
ข้าพเจ้าจะขออำลาพระราชธิดาเจ้าไปกับด้วยพระราชภัสคา
สามี

สมเด็จพระร่วงเจ้าจึงขอช่างกระทำด้วยขามมา ๕๐๐
คน พระเจ้ากรุงจีนก็อนุญาตให้ แล้วให้แต่งสำเภาเภตรา
๓๓ ลำ บรรทุกเงินทองแก้วแหวนแพรพรรณผ้านุ่งห่ม
และเครื่องครุฑหุบริโภคอุปโภคเป็นอันมาก แล้วจัดแจงทาส
กรรมกรชายหญิงเป็นอันมาก พระราชทานให้แก่พระราช
ธิดา แล้วให้โอวาทานุสาสน์สั่งสอน แลพระชนนีมารดา

แลพระญาติพระวงศ์ทางวงศ์ก็เสวราโศกโศกาอาลัย ว่าไร้อง
ให้รักพระราชธิดาเชิงแซ่สนั่นในพระราชวัง ด้วยเสนาหา
รักในพระราชธิดา ก็พากันมากับทั้งบริวารตามมาส่งถึงสำ
เภา ส่วนพระราชธิดาก็ถวายบังคมลาสมเด็จพระบิฑามารดา
แล้วลงสู่สำเภา ครั้นได้เพลฤกษ์ดีแล้วชาวพนักงานล้าตัว
ไต่กังตันหนอบัน ก็ตีฆ้องพืดอนสมอให้ร้องเออช้อย กางใบ
โบกธงออกสำเภากะตรา จากไปสู่มหาสมุทรทะเลหลวง
คนทั้งปวงหายอันตรามิได้ มาโดยลำดับตราบเท่าถึง
เมืองสุขโขทัยนั้น หาพายุคลื่นลมร้ายมิได้ ด้วยบุญญาธิการ
อิทธิฤทธิ์มหาเดชาอนุภาพแห่งสมเด็จพระร่วงเจ้านั้น ครั้น
ถึงพระนครแล้ว จึงให้รับพระราชธิดาขึ้นไปในพระราชวัง
ทรงพระกรุณาโปรดให้นางนั้น อยู่ในพระราชเรือนหลวง
แลพระราชบุตรพระเจ้ากรุงจีนนั้น มีพระนามปรากฏชื่อว่า
นางคันธารราชเทวี เป็นที่เสนาหารักใคร่แห่งสมเด็จพระ
ร่วงเจ้านั้นอยู่เป็นสุขมาช้านาน คนทั้งหลายซึ่งเอาเครื่อง
สิ่งของบรรทุกสำเภามาส่งนั้น คนเครื่องสิ่งของซึ่งถวาย
เสร็จแล้วก็ถวายบังคมอำลากลับไปเมืองกรุงจีน

ครองเมื่อพระเจ้าอลองค้อสู้ได้เสวยราชสมบัติในเมือง
 พุกาม ยกทัพมาตีเมืองสทิมได้แล้ว ไปสร้างเมืองเมะตะ
 มะ จุลศักราชได้ ๖๒๕ ปี ครองนั้นสมเด็จพระร่วงเสวย
 ราชสมบัติอยู่ในเมืองสุโขทัย เป็นใหญ่เอกราชยิ่งกว่าท้าว
 พระยาทั้งหลายใน สยาม ประเทศแล รามัญ ประเทศแลมลา
 วะประเทศ จีนประเทศ พุกามประเทศ ปราภฏไปด้วยวา
 จาสัทธมัททิตถุทธเดชานุภาพมาก มิได้เบียดเบียนท้าวพระ
 ยาในประเทศอันยังคนทั้งหลายให้อยู่เย็นเป็นสุข ท้าวพระ
 ยารามัญทั้งหลาย มีพระยาฟ้ารวเป็นต้น ได้เสวยราชสม
 บัติในเมืองเมะตะมะ ยอมถวายเครื่องราชบรรณาการแก่
 สมเด็จพระร่วงเจ้า แล้วขอพระราชทานนามบุญญัตติแก่สม
 เด็จพระร่วงเจ้า สมเด็จพระร่วงเจ้าจึงแต่งตั้งซึ่งพระราชนาม
 บุญญัตตินั้น แล้วเขียนลงในแผ่นทอง แล้วพระราชทานไป
 แก่ท้าวพระยารามัญนั้นเป็นอันมากแล้วมาทงันโดยย่อ ที่
 พิศตารวิถถารนั้นมิอยู่ในคัมภีร์มหาฤทธการวงศ์โน้น

ในกาล ครองนั้น สมเด็จพระร่วงบรมราชาธิราชเจ้า
 ปราภฏด้วยวาจาสัทธมัททิตถุทธเดชานุภาพเป็นอันมาก
 สำแดงเหตุอันวิเศษไว้ประหลาดต่าง ๆ ก็เป็นอันมาก ให้

ข้าง^๕ ทงหลาย^๕ นน^๕ กระทบ^๕ ทำด้วย^๕ ขาม^๕ กระทบ^๕ เบื้อง^๕ เกลือบ^๕ ณ^๕ เมือง
 สวรรคโลก แล้ว^๕ ให้^๕ มุง^๕ กุฏิ^๕ วิหาร^๕ การ^๕ เปรียญ^๕ โรง^๕ พระ^๕ อุ^๕ โบ^๕ สด^๕
 ด้วย^๕ กระทบ^๕ เบื้อง^๕ เกลือบ^๕ ก็^๕ เป็น^๕ อ้น^๕ มาก^๕ แล^๕ ให้^๕ ข้าง^๕ กระทบ^๕ ทำ^๕ พระ^๕
 ปราง^๕ ก้อน^๕ ใหญ่^๕ สูง^๕ บรรจุ^๕ พระ^๕ บรม^๕ ชาติ^๕ แล^๕ รูป^๕ พระ^๕ ปฎิ^๕ มา^๕ กร^๕
 น้อย^๕ ใหญ่^๕ ก็^๕ เป็น^๕ อ้น^๕ มาก^๕ แล^๕ กระทบ^๕ ทำ^๕ การ^๕ ฉลอง^๕ ด้วย^๕ เครื่อง^๕
 สัก^๕ การ^๕ บุญ^๕ ชาติ^๕ ต่าง^๕ ๆ^๕ นำ^๕ เพ็ญ^๕ พระ^๕ ราชา^๕ กุศล^๕ มี^๕ รัก^๕ ชาติ^๕ แล^๕ ให้^๕
 ทาน^๕ เป็น^๕ ต้น^๕ นน^๕ ก็^๕ เป็น^๕ อ้น^๕ มาก^๕ มา^๕ ช้านาน^๕

แล^๕ ด้วย^๕ ขาม^๕ ที่^๕ ให้^๕ กระทบ^๕ ทำ^๕ นน^๕ คิน^๕ ไม่^๕ ตี^๕ จึง^๕ เป็น^๕ ร^๕ ร^๕ ร^๕ ร^๕ ร^๕
 ร^๕ าว^๕ ไป^๕ ปรากฏ^๕ มี^๕ มาตรการ^๕ แทบ^๕ ทั่ว^๕ ทุก^๕ วัน^๕ น

พระ^๕ ยา^๕ ศิ^๕ ริ^๕ ธรรม^๕ ราชา^๕ ให้^๕ กระทบ^๕ ทำ^๕ ด้วย^๕ อี^๕ รุ^๕ แล^๕ ตี^๕ ลา^๕
 ใหญ่^๕ สูง^๕ กว่า^๕ พระ^๕ ปราง^๕ ค์^๕ สม^๕ เติ^๕ จ^๕ พระ^๕ ร^๕ ่วง^๕ เจ้า^๕ ได้^๕ ทอด^๕ พระ^๕-
 เนตร^๕ เห็น^๕ พระ^๕ ปราง^๕ ค์^๕ ตั้ง^๕ นั้น^๕ ไม่^๕ ชอบ^๕ พระ^๕ ทั^๕ ย^๕ ให้^๕ ร^๕ ร^๕ ย^๕ ยอด^๕ พระ^๕
 เจต^๕ ย^๕ อ้น^๕ แล^๕ ด้วย^๕ คี^๕ ลาน^๕ น^๕ ลง^๕ มา^๕ ตั้ง^๕ ไว้^๕ ใน^๕ วั^๕ ค^๕ น^๕ น^๕ คี^๕ ลาย^๕ อ^๕ ด^๕ น^๕
 ยัง^๕ ปรากฏ^๕ อยู่^๕ ทุก^๕ วัน^๕ น

พระ^๕ รา^๕ ช^๕ บุ^๕ ตร^๕ แห่ง^๕ สม^๕ เติ^๕ จ^๕ พระ^๕ ร^๕ ่วง^๕ เจ้า^๕ พระ^๕ องค์^๕ หนึ่ง^๕
 ชื่อ^๕ เจ้า^๕ ราม^๕ รา^๕ ช^๕ กุมาร^๕ เกิด^๕ ด้วย^๕ นาง^๕ คัน^๕ ธา^๕ รา^๕ ช^๕ เทวี^๕ มี^๕ พระ^๕ รูป^๕
 โฉม^๕ งาม^๕ มี^๕ บุญ^๕ ญา^๕ ธิ^๕ การ^๕ มาก^๕ เป็น^๕ ที่^๕ รัก^๕ เสน^๕ หา^๕ แห่ง^๕ พระ^๕ ร^๕ ่วง^๕ เจ้า^๕
 นั้น^๕ แล^๕ วั^๕ ค^๕ มี^๕ จิต^๕ เป็น^๕ กุ^๕ ศล^๕ เป็น^๕ ที่^๕ รัก^๕ เกม^๕ หา^๕ ช^๕ น^๕ คน^๕ ทง^๕ หลาย^๕

จดหมายเหตุร้ายวันทัฬหีสมัยกรุงธนบุรี

๒๑

สมเด็จพระร่วงบรมราชาธิราชเจ้า ย่อมเสด็จไปชมในนานา
ประเทศ มิได้กระทำอันตรายเบียดเบียนสมบัติบ้านเมือง
แห่งท้าวพระยาทั้งหลายในประเทศอื่น ๆ แล้วท้าวพระยา
ทั้งหลายในประเทศนั้น ๆ รู้แล้วออกไปถวายบังคม แล
ถวายราชบรรณาการสักการบูชาแก่พระร่วงเจ้านั้น พระ
ร่วงเจ้ากระทำปราศรัยด้วยสุนทรവാจา แล้วกลับมาสู่
เมืองแห่งตน แต่จะขึ้นมาชานานเป็นหลายปี พระองค์นั้น
มีพระชนมายุขึ้น ๙๒ ปี เสวยราชสมบัติมาชานานได้ ๖๐
ปีเศษ ทรงพระชราภาพแล้ว

อยู่มาวันหนึ่ง จึงตรัสสั่งแก่มหาชนคนทั้งหลายมี
เสนาบดีเป็นประธานว่า ท่านทั้งปวงเอ๋ย ค่อยอยู่จงดีเป็น
สุขเถิด ช่วยกันรักษากันบ้านเมืองเราจงดี เราจะลาท่านทั้ง
หลายไปเมืองสวรรค์โลก อาบน้ำที่แก่งศิลาใหญ่นั้น ถ้าไม่
เห็นเรากลับมาล่วงพ้น ๗ วันแล้ว จงราชาภิเษกเจ้าราม
ราชบุตรเราให้ครองราชสมบัติเถิด สั่งแล้วเสด็จไปสู่เมือง
สวรรค์โลกด้วยบริวารเป็นอันมาก ครั้นถึงแก่งศิลาใหญ่
นั้นแล้วก็เสด็จลงทรงสนานในที่นั้น ชำระพระสรีรกาย

สบายพระทัยแล้ว ก็อันตรธานหายไปไหนหาผู้ใดจะทัน
รู้เห็นมิได้

ฝ่ายมหาชนทงหลายมีเสนาบดีเป็นต้น ครั้นมิได้เห็น
สมเด็จพระร่วงเจ้า ก็ตกใจร้องให้รำไรใจหาย ประหม่า
เศร้าโศกโศกาอาดูรเดือดร้อนเป็นอันมาก ให้คนทงหลาย
ช่วยกันลงในน้ำที่แก่งศิลาใหญ่ ให้คำค้นค้นหาในช่องศิลา
งมคว้านค้นหามากกว่าร้อย ทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ให้เที่ยวหาบน
บกและป่าริมฝั่งน้ำทุกแห่ง แสวงหาทุกตำบลก็มิได้พบเห็น
แล้วจนล่วงพ้น ๗ วัน คนทงหลายนั้นอาลัยรำไรโหยหาว่า
แท้จริงพระองค์ไม่เมตตาอาลัยถึงเราทงหลายแล้ว ชะรอย
พระองค์ระลึกถึงพระชนนีมารดาพระญาติ พระวงศ์อันอยู่
ในนาคพิภพ พระจะลงไปเยี่ยมเยือนแล้วจะกลับมาหรือ
จะไม่กลับมาประการใดก็ไม่แจ้ง ครั้นมิได้พบเห็นแล้วคน
ทงหลายนั้นจึงกลับมาเมืองสุโขทัย อยู่ ๗ วันก็จัดแจงแต่ง
การพระราชพิธีราชาภิเษกเจ้ารามราชบุตร ได้ผ่านพิภพ
เสวยราชสมบัติตามราชประเพณีในกรุงพระนครสุโขทัยนั้น
สมเด็จพระราชบุตรนั้นจึงทรงพระนามชื่อว่าเจ้าราม
ราชาธิราช มีบุญญาธิการมหิทิมหาเดชานุภาพมาก ได้
เสวยราชสมบัติเป็นสุขอยู่ ณ เมืองสุโขทัย

ในพระคัมภีร์สิงหลปฏิมากรนั้นว่า สมเด็จพระร่วง
เจ้านั้นชื่อว่าพระยาสุรังคราชา พระราชบุตรนั้นชื่อว่าพระ-
ยาบาลราชนคำเก็จอาจารย์เปลี่ยนกันดังนี้

ปฐม ปรีเจโท สำแดงมาในเรื่องราวบังเกิดแล
เหตุต่าง ๆ แลอันตรายแห่งพระร่วงเจ้ากล่าวมาโดยย่อ
นี้ ก็จบปรีเจทเป็นปฐมเท่านั้น

ในกาลเมื่อจุลศักราช ๕๘๘ ปีนั้น พระเจ้าเชียงใหม่
ได้เสวยราชสมบัติเป็นสุโขทัยในเมืองเชียงใหม่ มีศรัทธา
สร้างอารามวิหารพระเจดีย์รูปพระปฏิมากร โรงธรรมกุฎ
ศาลาบริเวณอวาสเป็นอันมาก แล้วกระทำการฉลองสัก
การบูชาพระรัตนตรัย ให้ทานวัตถุต่าง ๆ ถวายแก่พระ
สงฆ์เป็นอันมาก ให้สมโภช ๗ วันแล้วถวายข้าพระโยม
สงฆ์เป็นอันมากให้ไว้ปฏิบัติพระรัตนตรัยในอวาสนั้น

ครั้งนั้นยังมีสามเณรรูปหนึ่งมาเป็นอาคันตุกะ ได้
เห็นอวาสบริเวณพระเจดีย์มหาวิหารแล พระปฏิมากรงาม
ยิ่งนัก บังเกิดศรัทธาปสาทะเลื่อมใส เข้าไปในพระอาราม
วิหารนั้น นมัสการกราบไหว้บูชาพระเจดีย์แลพระปฏิมากร
แล้วออกไปจากวิหาร จึงกวาดลานพระเจดีย์ด้วยกุศลเจตนา

ฝ่ายข้าพระทั้งหลายทรรักษาพระนั้น จึงห้ามพระสามเณร
นั้นว่าอย่ากวาดวัดกัน ไปเสียก่อนเถิด

พระสามเณรนั้นมิฟังว่ารูปจะกวาดเอาบุญ ข้าพระทั้ง
หลายโกรธจึงว่า สามเณรรูปหนึ่งมาชิงเอาบุญของเจ้าเรา
ห้ามก็มิฟัง ว่าแล้วเข้าไปกราบทูลแก่พระเจ้าเชียงใหม่ว่า
ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ สามเณรรูปหนึ่งมาปรนนิบัติ
กวาดวัดชิงเอาบุญของพระองค์ ห้ามก็มิฟัง

พระเจ้าเชียงใหม่ได้ทรงฟังดังนั้น จึงโกรธพระสาม
เณรนั้นว่ากัวยวาจาอันหยาบว่า สามเณรมาชิงเอาบุญของ
เรา ห้ามมิฟังดังนั้น ท่านทั้งหลายจงผูกคอตายไปเสียให้พัน
วัด ข้าพระนั้นจึงกระทำตามรับสั่งดังนั้น เจ้าสามเณรนั้น
ได้ฟังก็โทมนัสซึ่งพระยานั้น ด้วยคิดว่าเรากระทำกุศล
ดังนี้ พระยานั้นบังคับบารมอันหยาบซ้ำแก่เราจะหนีผิดแล้ว
ครั้นคิดแล้วจึงว่าแก่ข้าพระนั้นว่า ท่านทั้งหลายจงคอยยัง
รูปสักกรูหนึ่ง รูปจะนมัสการลากระทำประทักษิณพระเจ้า
ก่อน ข้าพระจึงอนุญาตแล้วไปกระทำประทักษิณนมัสการ
อธิษฐานปรารธนาว่า เตะชะกุกุลอันข้ากระทำนั้น เมื่อข้า
กระทำกาลกิริยาตายนั้น ขอให้ได้บังเกิดเป็นพระราชบุตร

จดหมายเหตุร้ายวันทัฬหีสมัยกรุงธนบุรี

๒๕

แห่งพระยาในเมืองสทวงศ์ ขอให้ไต่กระทำการสงครามกับ
พระยาเชียงรายนี้ ให้ข้ามชายชนะแก่พระยานั้น ครนอธิษ-
ฐานแล้วก็ไปจากที่นั้น อยู่มาไม่ช้านักเกิดอาพาธหนักลง
ด้วยโรคอันใดอันหนึ่งกระทำกาลกิริยาตาย แล้วก็ได้ไป
เกิดในครรภ์พระอัครมเหสีแห่งพระยาสทวงศ์นั้น อยู่ถ้วน
กำหนดทศมาส ๑๐ เดือน ประสูติจากมาตุครรภ์โภทรมีบุญ
มาก เมื่อพระราชกุมารวัฒนาการมีพระชนม์ได้ ๑๐ พระ
วัสสา พระบิดาสวรรคตแล้ว ชนทั้งหลายมีเสนาบดีเป็น
ประธานกระทำการฃาปนกิจแห่งพระยานั้น แล้วจึง
อภิเชกพระราชกุมารนั้นให้ครองราชสมบัติ อยู่เป็นสุข
ในเมืองสทวงศ์นั้น

ในกาลนั้นเมืองสทวงศ์เป็นเมืองขึ้นแก่เมืองเชียงราย
นั้น ราชบุรุษแห่งพระยาเชียงรายจึงไปสู่เมืองสทวงศ์ เพื่อ
จะตักเตือนเรื่องเอาดอกไม้ทองเงิน ให้มาส่ง ณ เมืองเชียง
รายนั้นตามอย่างธรรมเนียม พระราชกุมารเจ้าเมืองนั้น จึง
คิดการสงครามล่อลวงข้าหลวงชาวเมืองเชียงรายว่า ท่าน
ข้าหลวงทั้งหลายมาตักเตือนเรื่องให้ส่ง ดอกไม้ทอง นก ขอบ
ควรด้วยอย่างธรรมเนียมอยู่แล้ว แต่ข้าผู้ครองเมืองนี้พึง

ได้ว่ากล่าวใหม่ ยังเด็กเล็กน้อยอ่อนคักคืออ่อนนาม มีสติ
 บัญญายังอ่อนนักท่านข้าหลวงทั้ง ปวงจึง ได้อนุเคราะห์แก่
 ข้าผู้เด็กเล็กน้อย ให้ผัดขี้บยงออยู่สัก ๓ ปี ข้าจึงจะส่งดอก
 ไม้ทองเงินไปถวายตามอย่างธรรมเนียม

ข้าหลวงนครนั้น ได้ยินว่าจากตั้งนั้น มีจิตเมตตาแก่
 พระราชกุมารนั้น จึงอนุญาตว่าตามเดิม เจ้าเมืองสทวงศ์
 ล้อหลวงข้าหลวงเมืองเชียงรายด้วยกลอุบาย จะคิดการสง-
 กรามให้ช้านานเห็นออกไป จะได้แต่งพระนครค่ายคูประตู
 หอรบเชิงเทินบ้อมกำแพงเมืองให้มั่นคง จะได้จัดแจงให้
 กระทำไร่นาอยู่จนสะสมข้าวเปลือกข้าวสารแลโภชนาอาหาร
 ของหวานของคาวเกลือพริกเปรี้ยวเค็มให้ได้ไว้จงมาก แล
 จะได้จัดแจงซ่อมแปลงเครื่องศัสตราวุธสั้นยาวน้อยใหญ่ แล
 จะได้บำรุงช้างม้าโยธาจตุรงค์พลทวยหาญ ให้ฝึกหัดปรีดสั่ง
 สอนธนูหน้าไม้ บิกไฟใหญ่น้อย เบญจรงค์ มนทการ กระ
 แบนแก้ว บินหลังช้าง ชานกยางหางนกคุ้ม ลากล้อหามเล่น
 แลให้ชานิชานาญในการทหาร ยุทธสงครามจงทุกประการ
 ครั้นคิดตรึกตรองการยุทธ สงครามยุทธ ชิงชัยไว้เสร็จแล้ว
 จึงให้ส่งราชบุรุษข้าหลวงชาวเมืองเชียงรายกลับไป แล้ว

ปรึกษาด้วยข้าราชการทั้งหลายมีเสนาบดีเป็นประธานให้
 ตบแต่งจัดแจงการทั้งปวงต่าง ๆ ตั้งกล่าวพรรณนามานัน
 ครั้นใกล้จะถึง ๓ ปีการทั้งปวงพร้อมแล้ว จึงให้จัดแจง
 พลโยธาหาญได้ประมาณมากหลายหมื่น ช้างม้าก็ได้มาก
 กว่าร้อย พร้อมด้วยเครื่องสรรพยุทธต่าง ๆ แล้วให้พระ
 บุโรหิตโหราโหราหาศุภนักษัตรฤกษ์ดี ครั้นได้ศุภวารดี
 พิชัยฤกษ์ จะใกล้ระบิกระบายขยายดำเนินพลทหาร พระ
 พระภูบาลเจ้าเมืองสทวงศ์ ก็ชำระสระสร้างพระองค์สร
 ภายด้วยอุทกธาราน้ำหอม ใส่กระออมทองแผ่นแก้ว สำ
 ราษฎรราชฤทัยแล้วทรงพระบัญชา เครื่องอลังการอาภรณ์
 บวรอร่ามรุ่งโรจน์โชติรุจี ด้วยศรีสุพรรณรัตนอำมรงค์
 วรราชวิไล ใส่สอดสำหรับเครื่องทรงพิชัยสงคราม เสร็จ
 แล้วมิช้า ได้พิชัยฤกษ์ยาตรากับนลอลันมองชัยเตรสังข์
 มองกลองชนะบันลือศัพทสำเนียงเสียงสนั่น กึกก้อง โกลา
 หลยกรงชัยโอบกบหนเวหา ดำเนินหน้าเขยอนขยายพลตาม
 กระบวนพิชัยยาตราสงคราม แลดูเห็นงามเป็นชนเป็น
 ชนัค จามรกรรชิงฉัตร พระกลดพชนีละอองผง ฉัตรกน
 ตรงแสงระวีตรัส อภิรมย์สว่างไสวทวนธงชัยยับแสง

แดงปลาบจามรี เสด็จทรงหัตถ์ศึกษาธาร อันชำนาญชาญ
 ชาญรงค์ตัวประเสริฐ ระหงระ หิศระเห็จหัน ชับมัน
 กระหิมกรรมค้ำราม งามไปด้วยเครื่องกษัตริย์บรรณา
 แวดล้อมไปด้วยโยธาทวยหาญแลสล้างสลอน พลง้าวอน
 หอกปืนไฟเสด็จไปโดยอนุกรมลำดับ ยกโยธาทัพไปตาม
 ราชมรคา ด้วยปรารถนาปรารถนเพื่อจะชิงชัยตีเอาเมือง
 เชียงรายนั้น

ในกาลนั้นพระเจ้าเชียงใหม่ค้อยอยู่ช้านาน ล่วง ๓
 ปีแล้วไม่เห็นเจ้าเมืองสทวงศ์เอาดอกไม้ทองมาส่งหายไป
 จึงแคลงพระทัยสงสัยเจ้าเมืองสทวงศ์เห็นจะแข็งเมือง จึง
 ใช้ให้ราชบุรุษไปพิจารณาสืบคู้ให้รู้เหตุนั้น

ส่วนราชบุรุษทั้งหลายไปสืบรู้ว่า เจ้าเมืองสทวงศ์
 เป็นกบฏแล้ว จึงกลับมาราบทูตไต่ทราบเหตุทั้งปวงนั้น
 แก่พระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่ไต่ทราบแจ้งเหตุนั้น
 แล้ว ก็ทรงพระพิโรธโทมนัสชกเคืองพระทัย จึงให้
 มหาเสนาเกณฑ์ทัพจัดแจงแต่งโยธาทหารช้างม้า ให้พร้อม
 ด้วยเครื่องศัสตราวุธสรรพยุทธ์ต่าง ๆ ทั้งเสบียงอาหาร
 แลเครื่องหัตถกรรมกระทำกรจงพร้อมทุกประการ มหา

จดหมายเหตุรายวันที่พิสมัยกรุงธนบุรี ^{สาขาวัดโสมพลชนะสงคราม} ๒๕

^{จังหวัดกาญจนบุรี}

เสนาบดีรับสั่งไปเร่งรัดจัดแจงแต่งทัพพลโยธาทหาร อาสา
 พลแล้วกล้าเข้มแข็ง พลแผลงศรปืนไฟได้พร้อมเสร็จ
 ทุกประการตามรับสั่งโดยเร็วแล้ว จึงกราบทูลให้ทราบซึ่ง
 เกณฑ์ทัพนั้น พระเจ้าเชียงใหม่ได้ทราบแจ้งแล้ว เมื่อ
 ได้ฤกษ์ศุภวารฤกษ์ดีแล้ว จึงแต่งพระองค์ทรงเครื่องสำ-
 หรับพระพิชัยยุทธสงครามแล้ว เสด็จขึ้นบนเกยชัยให้น้ำ
 กุญชรบรรพชาธาร อันประทับสรรพด้วยคชาภรณ์เครื่อง
 มั่นสุพรรณรัตนมณี มายืนที่ประทับพระองค์คอยสกุณพิ-
 ชัยฤกษ์เห็นนิมิต พระอาทิตย์เปล่งเปลวออกเมฆในพื้นอา-
 อากาศปราศจากมลทินใส ให้ล้นหมองชัยไตรสังข์ประโคม
 หมองกลองศุภโยค ธงชัยโบกเป็นสำคัญ ยิงปืนไฟสนั่น
 เสียงบันลือลั่นกึกก้องสะเทือนท้องพระธรณี จึงเสด็จ
 ทรงศรพระคชาธารอันชำนาญณรงค์ โบกธงยกทัพออก
 จากพระนครไปโดยลำดับตามมรรคา ๓ ราตรี ๔ ราตรี
 พอพบกองทัพเจ้าเมืองสทวงศ์ยกมาที่กลางทางนั้น ก็
 ทรงโกรธมิทันจะพิจารณาว่าข้าศึกมีโยธาทวยหาญมากน้อย
 มิได้รู้จริงจึงให้ขับพลทหารเข้าโจมตีประจันกระหนาบ
 กองทัพเจ้าเมืองสทวงศ์อันพร้อมเสร็จจามีได้ประมาณนั้น

ฝ่ายทหารชาวเมืองเชียงรายประมาทไว้ใจว่า ทหาร
ชาวเมืองสตวงศึฝีมืออ่อน เกยเห็นมาแต่ก่อนคนกันน้อย
แลทหาร นายทัพ นายกอง ทั้งปวงแกว่งง้อหอกดาบเข้า
ต้อนหลังพลทหารแห่งตน ให้เข้ากระโจมตีหักเอาด้วย
กำลังกล้าแข็ง และกำลังอาวุธแห่งพลทหารมากให้บุกรุก
ขับม้าโยธาทหารอาสา เข้าโจมตีสันแทงฟันกระหนาบ
เป็นสามารรถ มิได้ทอดอวยเต็มกำลัง

ฝ่ายทหารชาวเมืองสตวงศึ แต่งทหารสืบทัพหน้า
ทัพ ๕ หอก ๗ หอก เดินก่อนไกลกองทัพทาง ๒ ร้อย
๓ ร้อยเส้น มีคนเร็วม้าใช้ ๓ ม้า ๔ ม้า ไปสะกดตาม
๕ หอก ๗ หอก ให้รู้กันพบเห็นกองทัพเข้าศึกสืบแน
แล้ว ให้คนเร็วม้าใช้กลับมาบอกทัพหน้าทัพหลวงให้รู้
ด้วยกัน ครองหนเจ้าเมืองสตวงศึนั้นคนมากกว่าหมื่น รู้
เหตุนั้นแล้วบอกถึงทัพหลวงให้รู้กัน จึงแยกพลทหารคน
แข็งออกข้างละพันเศษ ให้ช่มอยู่ ๒ ฟากทาง ไกลทัพ
หน้าชนไปทาง ๘๐ เส้น ๙๐ เส้น ไกลหนทางห่างออก
ไป ๒๐ เส้น ๓๐ เส้นให้คอยอยู่ ไต่ยินเสียงปืนทัพ
หน้าแล้วให้ยกออกตีหลังเข้าศึกนั้นจึงสามารรถ กำหนดรู้

จดหมายเหตุร้ายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี

กันได้แล้ว ครั้นได้ยินเสียงปืน ทัพหน้าก็ยกออกตี กระ
 หนาบทั้ง ๒ ข้าง ได้ทีแล้วเข้ากระโจมฟันแทงบุกรุกฆ่า
 พันทหารชาวเมืองเชียงรายล้มตายเป็นอันมาก ฝ่ายนาย
 ทัพนายกองชาวเมืองเชียงราย เห็นทแกล้วทหารทั้งหลาย
 เสียทีฆ่าฟันล้มตายเป็นอันมากดังนั้นก็เสียใจ จะคิดแก้
 ไขอุบายถ่ายเทผ่อนผันก็เห็นมีหนทาง คิดแต่จะหนีทางไพร่
 ทงนายพลทหารทั้งหลายเป็นอันมากนัก เห็นข้าศึกเข้ม
 แข็งฝีมือเหลือกำลังก็สะอึกตกใจกลัวตัวสั่นแตกพ่ายกระ-
 จัดกระจายกัน หนีกันระส่ำระสายเบียดเสียด ย่ำเหยียบ
 กันเป็นโกลาหลวิ่งหนีไป

ส่วนพระเจ้าเชียงรายได้เห็นพลทหารล้มตายเป็นอัน
 มาก แตกฉานหนีพ่ายไปดังนั้น ก็บังเกิดความกลัวยั้ง
 หนัก จึงกลับช้างพระที่นั่งขับหนีไปโดยเร็ว ฝ่ายเจ้าเมือง
 สัตตวงศรีเห็นว่า เจ้าเมืองเชียงรายกับทหารทั้งหลายเสียที
 แตกพ่ายหนีไปดังนั้น ก็เร่งขับต้อนทหารโยธาทั้งหลายให้
 เร่งติดตามตีกองทัพจับเชลยให้จงได้ ส่วนทหารทั้งหลาย
 ได้ทีก็ไล่ติดตามตี ที่หนีกัพันแทงฆ่าเสียซึ่งข้าศึกนั้นล้ม
 ตายเคียดตาชกลาดไปในป่ากมบ้าง บางก็อยู่ริมทาง บ้าง

ป่วยลำบาก บ้างตายเป็นอันมาก บ้างก็แตกฉานซ่านเซ็น
ไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ต่าง ๆ กันไป

พระเจ้าเชียงใหม่เร่งรีบหนีมาโดยเร็ว เร่งมากลาง
วันกลางคืนทราบเท่าถึงเมืองแห่งตน แล้วยังคนทงหลาย
ให้ชนหน้าที่เชิง. ทินกำแพงป้อม รักษาพระนครทุกแห่ง
ให้มั่นคงโดยเร็ว คนทงหลายซึ่งอยู่บนขอบเขตตี่สมา บ้าน
น้อยบ้านใหญ่ต่าง ๆ ในแคว้นแคว้นแขวงเมืองเชียงใหม่
ครันรู้ว่ากองทัพแตกเสียแก่ข้าศึก ก็ตกใจกลัววังหากัน
สืบสนเอิกเกริกวุ่นวาย เก็บข้าวของเงินทองพรรณผ้านุ่ง
ห่มหอกดาบง้าวทวน ชักชวนกันพำบุตรภริยาบิดามารดา
ญาติแลมิตรทงหลาย ทิงเทบ้านเรือนพำบุตรหนีข้าศึกออก
จากบ้าน เข้าสู่ป่าหลบหนีสลับซ่อนซ่อนชอกอยู่ในป่ารก
ทกำบังเป็นอันมาก

ฝ่ายเจ้าเมืองสทวงศ์เกรงพลโยธาทัพ ขบข้างพระที่
นั่งเร่งรีบติดตามมาถึงเมืองเชียงใหม่แล้ว ให้ตั้งค่ายหลวง
ใกล้เมืองทางระยะประมาณ ๕๐ เส้น ให้ทหารตั้งค่าย
ล้อมเมืองเชียงใหม่เป็นสามารถ ปรรารถเพื่อจะให้ทหาร
เข้าหักเอาเมืองให้จงได้ เจ้าเมืองเชียงใหม่เสียบคู้หน้าที่

เชิงเทินเห็นทหารโยธาเข้าศึกนั้นมากยิ่งนัก เห็นทหารแห่ง
ตนน้อยนักแตกหนีไปเสียอันนั้นมาก ก็เสียพระทัย จึง
ปรึกษาค่วยข้าราชการพิจารณาเห็นว่าจะรับมิหยุดจะสู้มิได้
เห็นมิอาจจะรักษาเมืองได้ จะให้กวาดต้อนคนบ้านนอก
เข้ามาในเมือง จะได้จัดแจงการป้องกันเมืองก็มีที่หน้ที่ จึง
คิดอ่านกันที่จะหนี จึงป้องกันรักษาเมืองอยู่ได้ ๓ ราตรี
ให้บังเกิดสะอึกสะอื้นใจมีภัยความกลัวยิ่งนัก พระเจ้าเชียงใหม่
รายกับข้าราชการทั้งหลาย จึงจัดแจงเสบียงอาหารยาน
พาหนะช้างม้าโยธาทหารได้ประมาณมากกว่าพัน พร้อมด้วย
เครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ แล้วยกพาบุตรทหารกษัตราสาธาสนญาติ
มิตร บิดามารดาเสนาอำมาตย์ทาส กรรมกร พร้อมแล้ว
เพลลา ๒ ยามฤกษ์ตักยกแหกออกไปจากเมืองตามกระชบวน
ล่าทัพ ให้ทหารแซงซ้ายขวานำหน้าอยู่รุ่งหลังคอยป้องกัน
รอรบต้านทานพาอพยพครอบครัวเร่งรีบหนีไปโดยเร็ว
ฝ่ายชาวกองทัพบางนอนหลับอยู่เป็นอันมาก ครั้น
ได้ยินเสียงเท้าช้างม้าโยธาคคนทั้งหลาย อันออกไปจากเมือง
ข้างทักษิณทิศนั้น ก็รู้ว่าชาวเมืองเชียงใหม่แตกหนี
ไปแล้ว เร่งรัดปลุกกันขึ้น ออกติดตามไปไม่พร้อมกัน

บ้างหลบบ้างตื่น ไปทันบ้างไม่ทันบ้าง ที่ไปทันนั้นน้อย
 ที่ไปไม่ทันนั้นมาก ได้รบบ้างมิได้รบบ้าง ทิศตามไปจน
 สิ้นแดนไม่ได้เจ้าเมืองแล้ว กองทัพนั้นก็กลับคืนเข้าสู่
 เมืองนั้น

เจ้าเมืองสทวงศ์นั้น ได้เมืองนั้นแล้ว ให้จัดแจง
 เกลยกล่อมมหาชนทั้งหลายอันหนีอยู่ป่า ให้เข้ามาอยู่บ้าน
 ตามภูมิลำเนาสิ้นแล้ว ให้ตบแต่งบ้านเมืองแลทำการพิธี
 พลีกรรมทำขวัญสมโภชพระนคร แล้วก็อยู่ว่าราชการใน
 เมืองเชียงราย สำเร็จความปรารถนาที่ได้อธิษฐานไว้แต่
 ก่อนนั้น

ฝ่ายพระเจ้าเชียงราย พาบริวารทั้งหลายมาสู่สยาม
 ประเทศ ถึงอรุณราวป่าปากแม่น้ำเมืองกำแพงเพชรข้าง
 ตะวันตก บอกกล่าวเหตุการณ์ทั้งปวงให้แจ้งแก่เจ้าเมือง
 กรมการทั้งปวง ขอฟังโพิศสมภารเป็นข้าขอบขัณฑสีมา
 อาศัยสืบไป

ขณะนั้นสมเด็จพระนรินทรราชา พิจารณาความรู้เห็นว่า
 พระยานันมีบุญญาธิการมาก จะได้เป็นเชื้อสายเจ้ามูลแห่ง
 กษัตริย์ทั้งหลาย จะได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในสยาม

ประเทศ จึงลงมาจากเทวโลกด้วยเพศเป็นคาบส ทรง
 พรตกิจอย่างดงมัยนักร มาขึ้นอยู่ตรงหน้าข้างพระที่นั่ง
 ด้วยเทวฤทธิ์ ร้องห้ามว่าพระเจ้าเชียงใหม่อย่าไปอื่นเลย
 ข้าศึกหามาตามไม่ แล้วพระองค์จึงให้สร้างเมืองที่นี้เถิด
 จะเป็นมงคลที่อยู่หากมิได้ พระเจ้าเชียงใหม่เมื่อได้ทรง
 ฟังก็บังเกิดปีติโสมนัส นมัสการพระคาบสแล้ว ยังคนทั้ง
 หลายให้จัดแจงตบแต่งที่สร้างเมืองลงในที่นั้น พร้อมด้วย
 กำแพงล้อมคูประตูหอรบ ปรางค์ปราสาทราชเรือนหลวง
 โรงช้างโรงม้าศาลาลูกขุนถนนหนทางยุ้งฉางบริบูรณ์ทั้ง
 ปวง สำเร็จด้วยเทวฤทธิ์แลราชฤทธิ์แล้วมิได้ช้าแต่ใน ๔
 เดือน เมืองนั้นมีนามบุญญัตติชื่อว่าเมืองไตรตรึงส์ ปรางกุ
 มาตราบเท่าทุกวันนี้ พระเจ้าเชียงใหม่เสวยราชสมบัติอยู่
 ในเมืองนั้นเป็นบรมสุข ปราศจากอรินทรราช ข้าศึกมาช้
 นาน จำเรียมาคด้วยพระราชบุตรราชธิดา มีศรัทธาเลื่อม
 ใสในพระพุทธศาสนา บำเพ็ญพระราชกุศลมิให้ทาน
 รัक्षाศีลเป็นต้นมาช้านาน หากย้อนนทรามิได้ตราบเท่าสน
 อายุขัย สิ้นพระชนม์แล้วก็ไปตามยถากรรมของพระองค์
 นั้น พระราชบุตรแห่งพระยานนทรงพระนามชื่อว่าพระ-

เจ้าไตรตรึงส์ ได้เสวยราชสมบัติสืบมา มีพระราชบุตร
 ราชันต์ดาต่อมาถึง ๓ ชั่ว ๔ ชั่ว พระยาเป็นสัมมาทิวี่ มี
 ศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศลมีรัก ชาติแลให้ทานเป็นต้น
 เคารพเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เป็นสุขมาช้านานหา
 ภัยอันตรายมิได้

ในกาลครั้งนั้นยังมีบุรุษผู้หนึ่ง มีสรีรกายเป็นปมเปา
 หูดต่อมทั่วทั้งตัว เป็นคนไพร่อยู่ในบ้านนอกใต้เมืองไตร-
 ตรึงส์ อันชื่อว่าเมืองแปบนกลงมาทางไกลวันหนึ่ง ทำไร่
 ปลูกผักแพงแตงน้ำเต้าพริกมะเขือต่าง ๆ กล้วยอ้อยเผือก
 มันขายแลกเปลี่ยนชีวิต หากริยามิได้มาช้านาน มะเขือต้น
 หนึ่งอยู่ใกล้บันไดเรือน บุรุษนั้นไปเบาลงที่ริมต้นมะเขือ
 นั้นเนื่อง ๆ ลูกมะเขือนั้นใหญ่โตงามกว่าทุกต้นในไร่ นั้น
 ผลมะเขือนั้นเป็นที่รัก ที่ชอบใจยิ่งนัก ครั้งนั้นยังมีพระ-
 ราชธิดาแห่งพระยาไตรตรึงส์พระองค์หนึ่งมี พระ รูป พระ
 โฉมงามพร้อมบริบูรณ์ด้วยเบญจกัลยาณี จึงมีพระนามชื่อ
 นางแก้วกัลยาณี มีอายุได้ ๑๗-๑๘ ปี มีพระทัยสกัศยิน
 ตด้วยราคะจิตคิคืออยากเสวยมะเขือเป็นกำลังยิ่งนัก จึงให้ทา
 สาทาสีไปเที่ยวหาซื้อมะเขือ ทาสาทาสีนั้นจึงไปเที่ยวหา

ช่อมะเขือที่ตลาดใต้เหนือหลายแห่งไม่ได้มะเขือ จึงสืบ
 เสาะไปจนถึงไร่ของบุรุษนั้น จึงช่อมะเขือลูกใหญ่งาม
 ของบุรุษเป็นปมหนักได้ จึงนำถวายแก่พระราชธิดา พระ
 ราชธิดาจึงเสวยมะเขื่อนั้น จะมีเหตุให้บังเกิดโอรสธิดา
 ชาน ให้นางมีปีติโสมนัสยิ่งนักเป็นกำลัง จนมีกาย
 กำเริบต่าง ๆ ทั้งนางนั้นได้พระราชบุตรผู้มีบุญมาบัง
 เกิด และจะได้พระภัสสะสามีผู้มีบุญญาธิการมาก อนึ่ง
 เหตุภาวะแห่งคนทั้งสามนั้นได้กระทำบุญด้วยกันมาแต่ก่อน

ในกาลนั้นสัตว์ผู้หนึ่งมีบุญญาธิการได้กระทำมา
 มาอุบัติปฏิสนธิบังเกิดในครรภ์แห่งพระราชธิดานั้น
 ด้วยเหตุว่านางได้เสวยมะเขื่อนั้นเป็นเชื้ออุปนิสัย สัมภาวะ
 แห่งบุรุษสร้อยกายเป็นปม อันกระทำบัสสาวะในที่ใกล้ริม
 ต้นมะเขื่อนั้น ครรภอุทรแห่งนางแก้วกัลยาณินนั้นก็เห็น
 ปรากฏขึ้นมา ฝ่ายพระญาติพระวงศ์ ครั้นเห็นครรรภ
 แห่งนางเห็นวิปริต จึงได้ถามตามประเพณีคติโลก ได้ฟัง
 เหตุอันนางบอกด้วยวาจาสดจว่า ชานมิได้คบหาสังวาส
 ด้วยบุรุษผู้ใดผู้หนึ่งเป็นอันขาด ก็เห็นความจริงด้วยสุจริต
 ด้วยอานุภาพบุญแห่งสัตว์อันอยู่ในครรภ์นั้น พระญาติพระ

วงศ์ทั้งหลายมิได้โกรธ เชื้อถือช่วยกันอภิบาลรักษาครรรภ์
 ด้วยไมตรีจิตนางนกรักษาครรรภ์นั้นมา เมื่อถวนกำหนด
 ทศมาส จึงกลอดซึ่งพระราชบุตร ทรงพระรูปโฉมงาม
 ยิ่งนักประคองรูปทอง ประกอบด้วยลักษณะอันบริบูรณ์
 พระญาติพระวงศ์มีพระเมตตารักใคร่ ช่วยบำรุงบำเรอ
 อุปถัมภ์นาการ เลี้ยงรักษาด้วยสุจริตเป็นปรกติมา สมเด็จพระ
 พระอัยกานันมีพระทัยปรารถนา เพื่อจะเสวยทายพระราช
 นัดดา ทดลองดูจะใคร่รู้ว่าบุรุษผู้ใดจะเป็นบิดาของพระ
 ราชกุมาร ครั้นทรงพระดำริแล้วจึงส่งแก่ราชบุรุษทั้งหลาย
 ว่า ท่านทั้งหลายจงให้คนเอาหม้อองกลองไปเที่ยวตีข่าวบอก
 กล่าวแก่บุรุษทั้งหลายในกรุงนอกกรุงศรีฯ แขวงจังหวัด
 จงทั่ว ตั้งแต่พรุ่งนี้ไป ๓ วันให้บุรุษทั้งหลายเข้ามาในพระ
 ราชวัง ให้ถือมาซึ่งขนมแลผลไม้ต่าง ๆ ตามที่มีแต่สิ่งละ
 น้อยให้เร่งเข้ามา ราชบุรุษทั้งหลายก็ให้ไปเที่ยวตีหม้อ
 ร้องข่าวทั่วทุกทิศตามรับสั่ง ฝ่ายบุรุษทั้งหลายรู้ว่ารับสั่ง
 ให้เข้าไปในพระราชวังดังนั้นบ้างได้ขนมบ้างก็ได้ผลไม้
 ต่าง ๆ กับเผือกมันกล้วยอ้อยตามที่มีก็ถือเข้าไปในพระราชวัง

สมเด็จพระอัยกาให้ตกแต่งประทับ พระราชนัดดา
 คุ้มเครื่องกุมารอาภรณ์อลังการอันวิจิตร วิภูษิตสังวาล
 งามเลิศแล้ว จึงให้พระหลานแก้วนิสีทนากการเหนือราชา-
 อาสน์ อันตกแต่งเป็นอันดีในที่พระราชฐานแล้วให้เรียก
 หาบุรุษเข้ามาทีละคน ให้ถือขนมของกินกล้วย อ้อย ผลไม้
 เข้าไปสู่สำนักแห่งพระราชกุมาร สมเด็จพระอัยกาจึงอธิษ-
 ฐานว่า บุรุษผู้ใดเป็นบิดาของพระราชกุมาร แท้จริงไซ้
 ก็ให้พระราชกุมารนั่งถือข้าวของวัตถุของบุรุษผู้นั้น ถ้า
 มิใช่พระบิดา อย่าให้พระราชกุมารถือข้าวของวัตถุของ
 บุรุษผู้นั้นเลย ครั้นอธิษฐานแล้วก็ให้พระราชกุมารเข้าไป
 ถือเอาของวัตถุบุรุษนั้น แล ชายแสนปม นั้นได้แต่ก่อน
 ข้าวเย็นถือมาก่อนหนึ่ง พระราชกุมารก็เข้ากอดเอาคอ
 แล้วรับเอาก่อนข้าวเย็นมาเสวยชนท่งปวงเห็นก็พิศวงชวน
 กันคิดเตียนต่าง ๆ พระเจ้าไตรตรึงส์ละอายพระทัยได้ความ
 อับยศ จึงพระราชทานพระราชธิดาแล พระราชนัดดาให้
 แก่ชายแสนปม ให้ใส่แพลอยไปถึงที่ไร่มะเขือ อัน
 เป็นที่อยู่ไกลจากพระนครทางวันหนึ่ง ชายแสนปมก็พา
 บุตรภริยาขึ้นสู่ไร่ คุ้มยเคชะบุญชนท่งสามบันดาลให้สมเด็จพระ

อมรินทรราชินิมิตกายเป็นวานร เอากลองทิพย์มาส่ง
 ให้ชายแสนปม แล้วตรัสบอกว่า ท่านจะปรารถนาสิ่งไร
 จึ่งตกลง^๕นอ^๕าจให้สำเร็จความปรารถนาได้^๕สน ชายแสน
 ปมจึงปรารถนาให้รูปงามจึ่งตกลง^๕น^๕น ปมเป่า^๕ท^๕งปวง^๕ก็
 อันตรธานสูญหาย รูปกาย^๕น^๕ก^๕บ^๕ร^๕ส^๕ุ^๕ท^๕แล้ว^๕ก^๕น^๕า^๕ก^๕ล^๕อง^๕น^๕น
 มา^๕สู่^๕ที่^๕อยู่^๕แล้ว^๕ว^๕อก^๕แ^๕ก^๕เ^๕ร^๕ิ^๕ยา นาง^๕ก็^๕ม^๕ี^๕ก^๕ว^๕าม^๕ย^๕ิน^๕ก^๕ี่ จึ่งตกลง
 ทิพย์^๕ น^๕ิม^๕ิต^๕ท^๕อง^๕ให้^๕ช^๕าง^๕ก^๕ี่^๕อยู่^๕ท^๕อง^๕ให้^๕พระ^๕โ^๕อร^๕ส^๕บ^๕ร^๕ร^๕ท^๕ม เหตุ
 ค^๕ง^๕น^๕น^๕พระ^๕ร^๕า^๕ช^๕ก^๕ุม^๕าร^๕จ^๕ึง^๕มี^๕น^๕า^๕ม^๕ว^๕่า^๕เจ้า^๕อยู่^๕ท^๕อง^๕จ^๕ำ^๕เค^๕ิม^๕แต่^๕น^๕มา
 จ^๕ล^๕ศ^๕ก^๕ร^๕า^๕ช^๕ ๖๘๑ ปี^๕มะ^๕เ^๕ม^๕เอ^๕ก^๕ศ^๕ก^๕ บ^๕ิ^๕ค^๕า^๕เจ้า^๕อยู่^๕ท^๕อง^๕จ^๕ึง^๕ก^๕ล^๕อง
 ทิพย์^๕น^๕ิม^๕ิต^๕เป็น^๕พระ^๕น^๕ก^๕ร^๕ช^๕น^๕ใน^๕ที่^๕น^๕ให้^๕น^๕า^๕ม^๕ช^๕อ^๕ว^๕่า^๕เท^๕พ^๕ม^๕ห^๕า
 น^๕ก^๕ร เหตุ^๕สำ^๕ร^๕ะ^๕จ^๕ำ^๕ว^๕ัย^๕อ^๕า^๕น^๕า^๕ภ^๕า^๕พ^๕เท^๕ว^๕ก^๕า แล^๕ช^๕น^๕ท^๕ง^๕ห^๕ล^๕าย^๕ช^๕ว^๕น
 ก^๕ัน^๕มา^๕อ^๕า^๕ย^๕อยู่^๕ณ^๕ เมือง^๕น^๕ั้น^๕เป็น^๕อัน^๕น^๕าก^๕ พระ^๕อง^๕ก^๕ได้^๕เส^๕ว^๕ย
 ร^๕า^๕ช^๕สม^๕บ^๕ก^๕ิ^๕ท^๕ร^๕ง^๕พระ^๕น^๕า^๕ม^๕ พระ^๕เจ้า^๕ศ^๕ร^๕ี^๕ว^๕ิ^๕ย^๕ย์^๕ช^๕ี^๕ย^๕ง^๕แ^๕ส^๕น^๕ ป^๕ร^๕า^๕ก^๕ฎ
 ใน^๕ส^๕ย^๕า^๕ม^๕ป^๕ระ^๕เท^๕ส^๕น^๕ จ^๕ล^๕ศ^๕ก^๕ร^๕า^๕ช^๕ ๗๐๖ ปี^๕ว^๕อก^๕จ^๕อ^๕ศ^๕ก^๕ สม^๕-
 เ^๕ก^๕็^๕จ^๕พระ^๕เจ้า^๕ศ^๕ร^๕ี^๕ว^๕ิ^๕ย^๕ย์^๕ช^๕ี^๕ย^๕ง^๕แ^๕ส^๕น^๕ท^๕ิ^๕ว^๕ก^๕ต^๕ อยู่^๕ใน^๕ร^๕า^๕ช^๕สม^๕บ^๕ก^๕ิ^๕ ๒๖
 ปี แล้ว^๕ก^๕ล^๕อง^๕ทิ^๕พ^๕ย์^๕น^๕ั้น^๕ก^๕็^๕อัน^๕ตร^๕า^๕น^๕ห^๕าย^๕ สม^๕เ^๕ก^๕็^๕จ^๕พระ^๕เจ้า^๕อยู่^๕-
 ท^๕อง^๕ร^๕า^๕ช^๕โ^๕อร^๕ส^๕ ใ^๕ก^๕็^๕เส^๕ว^๕ย^๕ร^๕า^๕ช^๕สม^๕บ^๕ก^๕ิ^๕แทน^๕พระ^๕ร^๕า^๕ช^๕บ^๕ิ^๕ค^๕า^๕ไ^๕้ ๖
 พระ^๕ว^๕ัส^๕ส^๕า ท^๕ร^๕ง^๕พระ^๕ปร^๕าร^๕ภ^๕ส^๕ร^๕้าง^๕พระ^๕น^๕ก^๕ร^๕ใหม่^๕ จ^๕ึง^๕ให้^๕ร^๕า^๕ช

บุรุษเที่ยวแสวงหาภูมิประเทศ ที่มีพรรณมัจฉาชาติครบ
 บริบูรณ์ ราชบุรุษก็เที่ยวหาโดยทักษิณทิศ ถึงประเทศ
 ที่หนองโสน กอปรด้วยพันธุ์ปลาพร้อมทุกสิ่ง จึงไปกราบทูล
 พระเจ้าอยู่ทอง จึงยกจตุรงค์โยธาพระราชารัฐทั้งปวงมา
 สู่ประเทศนั้นจนจุลศักราช ๗๑๒ ปีชาลโทศก ทรงสร้าง
 พระนครเสร็จให้นามชื่อว่ากรุงเทพมหานคร ตามนาม
 พระนครเดิม ๑ ให้นามชื่อทวาราวดี เหตุมีกำแพงล้อมรอบ
 กุญแจเมืองทวาราวดี ๑ ให้นามชื่อว่าศรีอยุธยา เหตุ
 เป็นที่อยู่แห่งชนชราทั้งสอง คือยายศรีแลตาอยุธยา เป็น
 สามภริยากัน อาศัยอยู่ในที่นั้นนาม ๑ แลนามทั้งสามประ-
 กอบกันจึงเรียกว่า กรุงเทพมหานคร ทวาราวดีศรีอยุธยา
 สมเด็จพระเจ้าอยู่ทองได้ราชาภิเศกเสวยราชสมบัติพระชนม
 ใต้ ๓๗ พระวัสสา ถวายพระนามสมเด็จพระเจ้าราม
 ธิบดี แลเมืองแรกได้ราชาภิเศกนั้น ได้ส่งชั้ทักษิณาวรรต
 ภายใต้ต้นหมันในพระนครสังข์ ๑ แล้วทรงสร้างพระที่นั่ง
 ไพฑูรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งไพชยนต์มหาปรา
 สาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง
 แล้วให้พระบรมราชาธิราชผู้เป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ ตรีส

เรียกว่า พระเชษฐาธิราชนั้นไปครองเมืองสุพรรณบุรี
 ให้พระราชบุตรทรงพระนามพระราเมศวรไปครองเมือง
 ลพบุรี ครั้นนั้นเมืองประเทศราชชน ๑๖ หัวเมือง คือ
 เมืองมะละกา ๑ เมืองชวา ๑ เมืองตะนาวศรี ๑ เมือง
 ทวาย ๑ เมืองเมาะตะมะ ๑ เมืองเมาะลำเลิง ๑ เมือง
 นครศรีธรรมราช ๑ เมืองสงขลา ๑ เมืองจันทบุรี ๑
 เมืองพระพิษณุโลก ๑ เมืองสวรรคโลก ๑ เมืองสุโขทัย
 ๑ เมืองพิชัย ๑ เมืองพิจิตร ๑ เมืองกำแพงเพชร ๑
 เมืองนครสวรรค์ ๑ และพระองค์สร้างวัดพุทธไสสวรรคย์
 แลวัดป่าแก้ว จุลศักราช ๗๓๑ ปีระกาเอกศก สมเด็จพระ
 พระรามธิบดีสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๐ ปี

เรื่องพระร่วงสุโขทัย^(๑)

จุลศักราช ๕๓๖ พระเจ้าสุริยราชาซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ของพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ ได้ทรงตบแต่งซ่อมแปลงเมืองพิชิตปรាកา^๕รชนใหม่ครองราชสมบัติต่อไป มีพระอัครมเหสีทรงพระนามว่าสิริสุธาราชเทวี มีพระราชโอรสองค์หนึ่งด้วย พระอัครมเหสี ทรงพระนามว่าจันทกุมาร พระเจ้าสุริยราชาเมื่อแรกได้ราชสมบัติ พระชนม์ได้ ๒๐ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ พรรษา เสด็จสวรรคต พระชนม์ได้ ๔๗ พรรษา พระองค์ประสูติวันจันทร์

จุลศักราช ๕๗๐ พระจันทกุมารราชโอรสได้ขึ้นครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่าพระเจ้าจันทราชา พระองค์ทรงสร้างเมืองสุโขทัยขึ้น ครองราชสมบัติต่อไป มีพระอัครมเหสี ทรงพระนามว่าสุริยาเทวี พระองค์เสวยนาสระเมืองลพบุรี พลเมืองชาวลพบุรีเป็นส่วยน้ำเสวย

(๑) เรื่องราวของพระร่วง ยังมีปรากฏในที่อื่นอีกหลายแห่ง เช่น ประชุมจารึกสยาม ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑ เฉพาะพงศาวดารเหนือและพงศาวดารหม่อมรามัญ ชินกาลมาลินี สิงหลปฎิมากร หรือสิทธิคนิทาน เรื่องราชาธิราช มุคศาสนา เรื่องนางอุทัย จามเทวีวงศ์ คำอธิบายพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑

อยู่มาวันหนึ่งพระองค์เสด็จไปประพาสป่า พร้อมด้วยพล-
โยธาทวยหาญเป็นอันมาก ได้ทอดพระเนตรเห็นนางกุมารี
คนหนึ่ง มีรูปโฉมลักษณะงดงามยิ่งกว่านางมนุษย์ทั้งหลาย
พระองค์มีความเสนาหา เล่า โลม และ ได้ร่วม อภิรมย์ด้วย
นางนั้น ครั้นแล้ว พระ องค์ ก็มี พระ ทย์ ปฏิพัทธ์ ผูกพัน
ตรัสชวนจะพานางไปสู่ราชวัง จะตั้งให้เป็นเอกอัครนารี
นางจึงทูลว่า ข้าพระองค์มิใช่เป็นหญิงมนุษย์ เป็นเชื้อชาติ
นางนาคกุมารีแปลงกายขึ้นมาเที่ยวในเมืองมนุษย์ จะตาม
เสด็จพระองค์ไปมิได้ ถ้าข้าพระองค์ได้อยู่ร่วมหมู่นางสนม
นาฏ ราชบริจาริกาของพระองค์ในพระราชวัง ข้าพระองค์
โกรธเคืองผู้ใดขึ้นมาแล้ว ก็ จะ ฟัน พิษ ตาม วิสัย นาค
มนุษย์เหล่านั้นจะทนพิษของข้าพระบาทมิได้ จะพากันตาย
เสียสิ้น เพราะฉะนั้นข้าพระบาทจะขอบังคมลาพระ องค์
กลับไปยังเมืองนาค ทูลคังนั้นแล้วนางนาคกุมารีนนั้นก็หาย
ไปจากสถานทีนั้น กลับไปสู่ นาคพิภพ พระเจ้าจันทรราชา
ทรงเสียดายนางนาคกุมารียิ่งนัก ก็เสด็จกลับไปคืนเข้าสู่พระ
ราชวัง ครั้นอยู่มา นางนาคกุมารีนนั้นมครรภ ถวนกำ หนด
ทศมาสแล้ว จึงขึ้นมายังเมืองมนุษย์ตักฟองไว้ในที่ไร่อยู่

จดหมายเหตุร้ายวันทัฬหีสมัยกรุงธนบุรี ๔๕

แห่งหนึ่ง ฟองนั้นโตประมาณเท่าผลมะพร้าวหาว ครั้น
แล้วนางนาคกุมารก็กลับคืนไปสู่สำนักพิภพตั้งเก่า

ในขณะนั้น ยายกับตาสองสามีภรรยาผู้เป็นเจ้าของ
ไร่อ้อย พากันออกไปดูแลรักษาไร่ เห็นฟองนาคโต
แปลกประหลาดดังนั้น ก็ยังไม่แจ้งว่าเป็นฟองสิ่งไร จึง
นำฟองนั้นไปเก็บรักษาไว้ที่บ้าน ครั้นอยู่ไม่นานฟองนั้น
ครบกำหนดก็แตกออกเป็กกุมาร มีรูปโฉมลักษณะงามหา
ผู้เสมอมิได้ ยายตาได้เห็นดังนั้น ก็มีความดีใจว่า ได้บุตร
บุญธรรม รักใคร่กุมารนั้นเป็นอันมาก จึงหาหน้มาเย็บ
เป็นเบาะเมาะให้กุมารนอน แต่กุมารนั้นหาชอบนอน
บนเบาะเมาะโดยปกติไม่ มักร้องไห้เสือกกาย ขึ้นไปเสียด
เบองบนแห่งที่นอน ยายตาเห็นประหลาดดังนั้นจึงไปไต่
ถามโหราจารย์ว่าอาการของกุมารเป็นดังนี้จะร้ายดีประการ
ใด โหราจารย์จึงทำนายว่า กุมารนั้นเป็นผู้มีบุญ จะเป็น
เชื้อชาติเทพยดาหรือพระยานาคเป็นแน่ ถ้าท่านปรารถนา
จะให้กุมารนั้นหลับนอนเป็นปกติ จงตัดลำไม้ไผ่ท่อนอยู่บน
คอไม้มาสานเป็นเสื่ออ่อนปูให้นอน แต่ผ้าห่มนอนนั้นให้
ลงเลขยันต์อาคมเสียก่อนแล้วจึงให้ห่ม ยายตาก็กระทำตาม

คำแนะนำของโหราจารย์นั้นทุกประการ ตั้งแต่^๕นั้นมา^๕กุมาร
 นั้น^๕กรุ่น^๕นอน^๕โดย^๕ปกติ^๕ มี^๕ได้รับ^๕กวน^๕ดั่ง^๕แต่^๕ก่อน^๕ ครั้น^๕อยู่^๕มา^๕
 กุมาร^๕นั้น^๕เจริญ^๕วัย^๕วุฒิ^๕นา^๕การ^๕ชั้น^๕มี^๕อายุ^๕ได้^๕ ๑๕^๕ ปี^๕ มี^๕รูป^๕กาย^๕
 ผ่อง^๕ใส^๕โส^๕ภา^๕ และ^๕มี^๕อานุ^๕ภาพ^๕มาก^๕ จะ^๕ออก^๕ปาก^๕กล่า^๕ว^๕สั่ง^๕สั่ง^๕
 ใด^๕ให้^๕เป็น^๕อย่าง^๕ไร^๕ ก็^๕มัก^๕ให้^๕เป็น^๕ไป^๕ตาม^๕คำ^๕กล่า^๕ว^๕ดั่ง^๕นั้น^๕
 ยาย^๕ตาม^๕ี^๕ความ^๕เส^๕น^๕หา^๕ต่อ^๕บุตร^๕บุญ^๕ธรรม^๕ยิ่ง^๕นัก^๕ จึง^๕ให้^๕นาม^๕ว่า^๕
 พระ^๕ร่วง

ครั้น^๕อยู่^๕มา^๕ กิตติ^๕ศัพ^๕ท^๕อัน^๕ทร^๕าบ^๕เข้า^๕ไป^๕ถึง^๕พระ^๕เจ้า^๕
 จัน^๕ทร^๕า^๕ชา^๕ผู้^๕ครอง^๕กรุง^๕สุ^๕โข^๕ทัย^๕ ก็มี^๕พระ^๕ท^๕ัย^๕พิ^๕ศ^๕วง^๕ จึง^๕ทรง^๕
 พระ^๕คำ^๕ริ^๕ว่า^๕ กุมาร^๕ผู้^๕นั้น^๕เห็น^๕จะ^๕เป็น^๕บุตร^๕นาง^๕นาค^๕กุมาร^๕ี^๕มา^๕ตก^๕
 ฟอง^๕ไว้^๕เป็น^๕แน่^๕ ถ้า^๕เป็น^๕เช่น^๕นั้น^๕แล้ว^๕ กุมาร^๕นั้น^๕ก็^๕คือ^๕เป็น^๕
 โอร^๕ส^๕ของ^๕เรา^๕เอง^๕โดย^๕แท้^๕ เมื่อ^๕พระ^๕องค์^๕ทรง^๕คำ^๕ริ^๕ดั่ง^๕นั้น^๕แล้ว^๕
 จึง^๕ตร^๕ัส^๕สั่ง^๕ราช^๕บุ^๕รุษ^๕ให้^๕ไป^๕หา^๕ยาย^๕ตา^๕เจ้า^๕ของ^๕ไว้^๕อ้อย^๕ ให้^๕พา^๕
 กุมาร^๕นั้น^๕เข้า^๕มา^๕เฝ้า^๕พระ^๕องค์^๕

แต่^๕เร^๕ือง^๕นั้น^๕จด^๕หมาย^๕เหตุ^๕ก็^๕ฉบับ^๕หนึ่ง^๕กล่า^๕ว^๕ว่า^๕ อยู่^๕มา^๕
 กร^๕าว^๕หนึ่ง^๕พระ^๕องค์^๕ให้^๕ตั้ง^๕การ^๕พิ^๕ธ^๕สร้าง^๕ปรา^๕สาท^๕รา^๕ชม^๕น^๕เท^๕ียร^๕
 ใน^๕ขณะ^๕นั้น^๕พวก^๕ราช^๕ภู^๕ร^๕า^๕ช^๕า^๕บ้าน^๕ใน^๕เม^๕ือง^๕ พ^๕ากัน^๕แตก^๕ค^๕ัน^๕เข้า^๕

มาคองงานพระราชพิธี ฝ่ายยายตาก็พาพระร่วงบุตรบุญธรรม
 นนเข้ามาคองงานพระราชพิธีในเวลาอันด้วย

พระร่วงได้ออกปากพูดในกลางฝูงชนว่า เราเป็นผู้
 รักษาทัพพอกุศาคำลง เสาปราสาทนกกัโอนเอนหวน
 ไหวสะเทือนสะท้านทั่ว ไปฝ่ายเสนาอำมาตย์ได้เห็นเหตุ
 มหัจฉรย์คองนน จึงนำความขึ้นกราบ ทูลพระเจ้าสุโขทัย
 พระองค์ได้ทรงฟังคองนนก็มีความพิศวง จึงตรัสสั่งให้หา
 ยายตาให้พา कुमार นนเข้าเฝ้า จึงมีพระราชโองการตรัสถาม
 ยายตาทั้งสองว่า कुमार นนได้มาแต่ไหน ยายตาทั้งสองจึง
 กราบบังคมทูลให้ทราบ ความตามเหตุที่ได้ कुमार นน มา
 คองแต่ตนจนปลาย พระเจ้าสุโขทัยได้ทรงฟังคองนน ก็เข้า
 พระทัยทรงเชื่อแน่ว่า कुमार นนเป็นบุตรนางนาคกุมาร นน
 คือเป็นโอรสของพระองค์โดยแท้ ด้วยอำนาจความเมตตา
 กรุณาของบิดา อันเคยมีแก่บุตร สิบชั้นธ สันตान มาแต่
 บุรพชาติปางก่อนนั้นบันดาลให้พระ องค์ ทรงพระสติเนหา
 แต่พระโอรสนนในปัจจุบันชาตินี้ จึงให้รับพระร่วง นนเลี้ยง
 ไว้เป็นราชโอรสของพระ องค์ ใน พระราชวัง และพระ

ราชทานทรัพย์สินสิ่ง ของเป็นรางวัลแก่ยายตาทั้งสองเป็นอันมาก

ครั้นอยู่มา พระอัครมเหสีใหญ่ของพระเจ้ากรุงสุโขทัย ประสูติพระราชโอรสองค์หนึ่ง สมเด็จพระราชบิดาพระราชทานพระนามว่าพระร่วงเหมือนกัน แต่พระราชโอรสองค์ใหญ่ซึ่งประสูติจากนางนาคนั้นมีบุญญาธิการศักดิ์ทานุภาพเป็นอันมาก ถ้าพระองค์ซึ่งพระหัตถ์ตรัสสาปมนุษย์และสัตว์ใด ๆ เช่นผู้คนและช้างม้าโคกระบือว่าให้กลายเป็นหินหรือให้เป็นสิ่งอันใด ๆ ก็กลับกลายเป็นไปตามรับสงทงสน วันหนึ่งพระองค์ตรัสสั่งว่าให้ต้นไม้ทั้งปวงเป็นผล ต้นไม้นั้นก็เป็นผลตามรับสง และตรัสให้กางปลาเป็นปลามีชีวิตไปตามเดิม ก็เป็นไปตามรับสงของพระองค์ ด้วยอำนาจสัจจารมอันแก่กล้าที่พระองค์ได้สร้างสมอบรมมาแต่หลัง จึงบันดาลให้เป็นไปได้ดังนั้นเป็นมหัศจรรย์นัก

ครั้นอยู่มา พระร่วงราชโอรสพระองค์ใหญ่ จึงกราบทูลถามสมเด็จพระราชบิดาว่า ทุกวันนี้น พระองค์ยังต้องส่งส่วยนาแก่เมืองอินทปรัสถ์อยู่หรือ พระราชบิดาจึง

จดหมายเหตุรายวันทัฬหภูมิกรุงธนบุรี ๔๕
 ทรัสบอกว่า เรายังต้องส่งส่วยน้ำแก่เขาอยู่เสมอ พระร่วง
 ราชโอรสองค์ใหญ่จึงกราบทูลห้ามว่า ตั้งแต่วันนี้ไปขอ
 พระองค์อย่าได้ส่งส่วยน้ำแก่เมืองอินทปรัสต์อีกเลย ถ้า
 พระเจ้ากรุงอินทปรัสต์ให้ยกกองทัพมาทำร้าย แก่บ้าน
 เมืองของพระองค์เป็นประการใด ข้าพระองค์จะอาสาสู้
 รบเอาชัยชนะให้จงได้ มิต้องให้พระองค์และไพร่พลได้
 ความเดือดร้อน พระเจ้ากรุงสุโขทัยก็ทรงเชื่อตามคำทูล
 ของพระร่วงราชโอรสองค์ใหญ่ ค้วยได้ทรงเห็นอภินิหาร
 อันเป็นอัศจรรย์ต่าง ๆ มาแต่หลังแล้ว

ฝ่ายพระเจ้ากรุงอินทปรัสต์ ครั้นได้ทราบว่พระเจ้า
 เจ้ากรุงสุโขทัยตั้งแข็งเมือง ไม่ส่งส่วยน้ำดังแต่ก่อน จึง
 ทรัสส่งพระราชโอรสผู้เป็นพระมหาอุปราชว่า พระเจ้า
 จันทรราชาเมืองสุโขทัยเคยส่งส่วยน้ำให้แก่เมืองเรา สืบต่อกัน
 มาหลายชั่วผู้ครองเมืองแล้ว บัดนี้มาแปรพักตร์ไม่ยอม
 ส่งส่วยน้ำให้แก่เรา เห็นจะคิดต่อสู้กับเรา เจ้าจึงยกพยุห-
 โยธาทัพไปตีเมืองสุโขทัย ให้มีชัยชนะแก่พระเจ้า
 จันทรราชาจึงได้ พระมหาอุปราชถือรับส่งพระราชบิดาแล้ว

ก็กรีธาพยุหโยธาทัพออกจากกรุงอินทปรัสถ์ ไปถึงเมือง
สุโขทัย ก็ยกพลเข้าประชิดล้อมเมืองไว้

ฝ่ายพระเจ้าจันทรราชา ก็แต่งตั้งให้พระร่วงราชโอรส
องค์ใหญ่ยกพลนิกายกองทัพออกมา กระทำยุทธสงครามกับ
กองทัพกรุงอินทปรัสถ์ ทั้งสองฝ่ายได้กระทำยุทธนาการ
ต่อกันโดยสามารถ ฝ่ายมหาอุปราชพระราชโอรสพระเจ้า
กรุงอินทปรัสถ์ ทานกำลังพระร่วงราชโอรสพระเจ้ากรุง
สุโขทัยมิได้ ก็แตกหนีกลับไปยังพระนคร กราบทูลสมเด็จพระ
พระราชบิดาว่า ข้าศึกมีกำลังเข้มแข็งนัก จึงต้องแตกพ่าย
ถอยมาจะรับพระราชอาชญาแล้วแต่จะโปรด

ฝ่ายพระเจ้ากรุงอินทปรัสถ์ ได้ทรงเห็นพระมหา
อุปราชราชโอรสแตกพ่ายทัพหนีกลับมา ทูลขอจะรับพระ-
ราชอาชญาคั้งนั้น พระองค์ทรงเห็นว่า พระราชบุตรของ
พระองค์ยังอ่อนแก่การทัพศึกอยู่ ก็ทรงพระเมตตาพระ
ราชทานโทษให้ จึงตรัสว่า พระเจ้าจันทรราชาผู้ครองเมือง
สุโขทัยนั้น ก็เป็นพระญาติพระวงศ์ของเราเองมิใช่ผู้อื่น
ถ้าเขาไม่สมักรจะส่งส่วยน้ำให้แก่เราแล้วก็ตามเถิด ตั้งแต
วันนี้ไปเราอย่าไปรบกวณย้ายทำสงครามกับเขาอีกเลย พระ

จดหมายเหตุร้ายวันทัฬหีสมัยกรุงธนบุรี

๕๑

องค์จตุรสังข์ให้เลือกเมืองอันเป็นเมืองส่วยน้ำแก่พระองค์
ต่อไป

พระเจ้าอินทพรสถ์ผู้สืบพระวงศ์พระเจ้าประทุมสุริย
วงศ์นั้น ได้ครองราชสมบัติในกรุงอินทพรสถ์ต่อมา ครั้น
พระชนม์พรรษาได้ ๕๕ พรรษาก็เสด็จสวรรคต อยู่ใน
ราชสมบัติ ๓๐ พรรษา เมื่อแรกได้ครองราชสมบัตินั้น
พระชนม์ ๒๕ พรรษา ลุศักราช ๕๖๖

ฝ่ายพระเจ้าจันทรราชาผู้ครองกรุงสุโขทัย เมื่อแรกได้
ราชสมบัติมีพระชนมายุ ๓๐ พรรษา ครองราชสมบัติ
ได้ ๓๐ พรรษา รวมพระชนมายุ ๖๐ พรรษาวันก็
เสด็จสวรรคตในศักราช ๕๗๖

ในปีนั้น พระร่วงพระราชโอรสองค์ใหญ่ได้เสด็จ
ขึ้นครองราชสมบัติแทนสมเด็จพระราชบิดาต่อไป พระองค์
ได้เสด็จไปสร้างเมืองสวรรคโลกขึ้นใหม่ แลครองราชสมบัติ
ในเมืองนั้น ในขณะที่นั้นพระอัครมเหสีใหญ่ของพระองค์
ทรงพระนามว่าศรีจันทาเทวี ประสูติพระราชธิดาองค์หนึ่ง
ทรงพระนามว่าสุวรรณเทวี

ครั้นอยู่มาสมเด็จพระร่วงเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า ภูมิ
 ลำเนาข้างทิศใต้เมืองสุโขทัยนั้นภูมิภาคเรียบราบ เป็นชัย
 ภูมิดีแห่งหนึ่ง สมควร จะสร้าง สระใหญ่ลง ไว้ให้เป็น
 ประโยชน์แก่สาธารณชนทั่วไป จึงตรัสสั่งให้ขุดสระใหญ่โดย
 รอบจตุรทิศกำหนด ๑๕ วา ให้ช่างก่ออิฐเป็นซุ้มล้อม
 หลังสระ แลบนหลังซุ้มนั้นก่อพระเจดีย์องค์หนึ่งเรียกว่า
 พระมหาธาตุ ใน สระ ใหญ่ นั้น ให้ปลูกบัวเบญจพรรณ
 ครั้นแล้วพระองค์ทรงตั้งพระสัตยาธิษฐานว่า ขออย่าให้น้ำ
 ในสระนั้นแห้ง แลอย่าให้ต้นบัวเบญจพรรณนั้นตาย ให้มี
 อยู่เสมอเป็นนิจันรันตรไป แล พระ องค์ ใต้ ทรง นำ เมล็ด
 มะขามมาไปรยรอบตาม ขอบเขตสระ ทรงพระสัตยาธิษฐาน
 ว่า ให้มะขาม^{๕๕}นั้นขึ้นมาเป็นต้นมีผลเมล็ดพร้อมบริบูรณ์ บาง
 ต้นเมื่อมีผลเป็นฝักให้เมล็ดเนื้อ เมล็ดมะขามที่หล่นตกลงไป
 ในสระนั้น ให้กลายเป็นเต่าปลาจำชาติแลให้บินไปได้
 ทรงพระอธิษฐานแล้วก็ปลูกไว้รอบสระนั้น ปลาแลเต่า
 ก็เป็นไปตามพระสัตยาธิษฐานนั้นทุกประการแล้ว พระองค์
 ให้สร้างเฉลียงรอบสระนั้น มีศาลาแลธงปักครบครัน

ครั้นชุดสระสำเร็จแล้วก็ให้ทำมหรรมฉลองสระ ทรงบำ-
เพ็ญพระราชกุศลต่างๆเป็นอันมาก

ในครั้งนั้น มีชายหนุ่มคนหนึ่งชื่อมะกะโทเป็นเชื้อ
ชาติมอญ เป็นบุตรชาวบ้านซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลตะ
เกาะวุ่นแขวงเมืองมุกตะมะ ในรามัญประเทศ ได้เข้ามา
เป็นข้าสวามิภักดิ์ในสมเด็จพระร่วงเจ้า พระองค์ทรงโปรด
ปรานชুবเลี้ยง มะกะโทผู้นี้เป็นคนมีวาสนา ประกอบด้วย
คุณสมบัติ ๓ ประการ คือมีรูปโฉมลักษณะดีเป็นที่ชอบรัก
แก่ชนทั่วไป ๑ มีสติปัญญาดี ๑ มีความกตัญญูกตเวทิตู
คุณท่านผู้มีคุณ ๑

อยู่มาวันหนึ่งมะกะโทกับพรรคพวก แลเข้าทาสใช้
สอยรวมประมาณ ๓๐ คน ให้หาบสิ่งของสินค้ามาเที่ยวค้า
ขาย มะกะโทเป็นนายคุมลูกหาบ ครั้นมาถึงเชิงเขา
นั้วรัตนคีรี เด็กคนใช้คนหนึ่งของมะกะโท บ่วยลงมะกะโท
จึงให้คนเหล่านั้นช่วยกันห้ามเด็กที่บ่วยนั้นขึ้นไปพักรักษา
ตัวอยู่บนยอดเขา ในเวลานั้นไม่ใช่เทศกาลฤดูฝน บันกาล
ฝนตกฟ้าร้องเป็นอันมาก ในทันใดนั้น อสนีบาตผ่าถูก
ปลายไม้คานของมะกะโทแตกแล่งออกไป แต่หาถูกผู้คน

คนเป็นอันอันตรายไม่ เมื่อมะกะโทไต่ยีนฟ้าผ่าลงมาตั้งนั้น
 จึงแลไปในอากาศ เห็นแสงฟ้าเป็นปราสาทราชมณเฑียร
 ประดับด้วยราชวัตรฉัตรธง มะกะโทคิดเห็นประหลาดใน
 ใจ แต่ยังไม่รู้ว่าร้ายแลดีเป็นประการใดไม่ จึงกุมลูกหาบ
 กับพรรคพวกจากตำบลนั้นมาที่บ้านแห่งหนึ่ง มะกะโทจึง
 เข้าพักอาศัยในบ้านนั้นพร้อมด้วยพรรคพวกของตน ตาม
 พวกชาวบ้านว่าในตำบลนั้นบ้านนั้นมีโหราจารย์ผู้ทายนิมิต
 ร้ายก็บังหรือไม่ว่า พวกชาวบ้านบอกว่าโหราจารย์ผู้เฒ่ารู้
 ทายนิมิตร้ายก็มีอยู่ จึงช่วยพามะกะโทไปให้ถึงเรือนโหรา
 จารย์ มะกะโทก็ไหว้บเศาะรพทามโหราจารย์ผู้เฒ่านั้น แล้ว
 จึงเล่านิมิตให้ฟังตั้งแต่ต้น แลถามเหตุผลร้ายดีว่าจะมีเป็น
 ประการใด ฝ่ายโหราจารย์ผู้เฒ่าได้ฟังเล่านิมิตตั้งนั้นก็รู้เหตุ
 ผลทั้งปวง แลรู้ว่าชายหนุ่มผู้นั้นเป็นคนมีวาสนา จะได้เป็น
 ใหญ่ในภายหน้าจึง บอกว่านิมิตที่ไต่เห็นนั้น เป็นสิริสวัสดิ
 มงคลใหญ่หลวงยิ่งนักท่านจงนำเงินทองมากองลงให้สูงเสมอ
 เท้าจอมปลวกเป็นการค้ำชูบูชาครุเราก่อนเราจึงจะทำนาย
 ให้แก่ท่านได้ ถ้าท่านทำสักการบูชาดี นับครุเรากองนั้นแล้ว
 เราจะพยากรณ์ทักทายนิมิตของท่าน ให้ท่านได้ดีเป็นใหญ่

ให้เห็นคุณได้โดยเร็ว ถ้าท่านไม่นำเงินทองมาบูชาครูเราคง
 ว่านั่นแล้ว เราก็ไม่อาจทำนายให้แก่ท่านได้ มะกะโทได้ฟัง
 ถึงนั้นกคคิดว่าสิ่งของสินค้าที่เรานำมาขายครั้งนั้น ถึงจะขาย
 สิ้นแล้วจะรวมเงินทั้งหมดแล้วให้ไปเงินทองสูงเสมอ
 เท่าจอมปลวกนั้นนักหามิได้ ทำฉันใดดีเราจึงจะได้เงินทอง
 มากองสูงเสมอเท่าจอมปลวกเล่า มะกะโทคิดไปก็เห็นช่อง
 จึงถอดแหวนในนิ้วมือของตน ไปตั้งลงตรงเหนือยอดจอม
 ปลวกแห่งหนึ่งแล้วจึงบอกแก่โหราจารย์ว่า ข้าพเจ้าได้บูชา
 คำนับครูท่านด้วยทองเสมอเท่าจอมปลวกแล้ว ขอท่านได้เมตตา
 ทายนิมิตให้ข้าพเจ้าเถิด ฝ่ายโหราจารย์ได้เห็นถึงนั้นกค
 ว่าบุรุษหนุ่ม ผู้นี้เป็นคนมีปัญญาเฉียบแหลมสืบไปเบื้องหน้า
 คงจะได้เป็นใหญ่เป็นแน่ จึงทำนายตามนิมิตนั้นให้มะกะโท
 ว่าในเวลาไม่ช้านานท่านจะ ได้เป็นเจ้าของบ้านผ่านเมืองใหญ่โต
 มีอาณาพมากเพราะฉะนั้นท่านอย่าทำการค้าขายเลย จง
 อุตสาห์ทำราชการเถิด จะได้เป็นใหญ่ยศศักดิ์รุ่งเรือง เมื่อ
 ท่านได้เป็นใหญ่แล้วอย่าลืมเรา มะกะโทกับทั้งพรรคพวกได้
 ฟังคำทำนายถึงนั้นกคใจ ลงกราบไหว้ขอบคุณโหราจารย์
 เป็นอันมา จึงกล่าวว่า ถ้าข้าพเจ้าได้เป็นใหญ่เหมือนคำทำ

นายของท่านแล้ว ข้าพเจ้าจะตอบแทนคุณท่านให้จึ่งหนัก
 หนักคุณของท่านไม่ว่าแล้วก็ตาม บลาโหราจารย์กุมลุกหาบ
 ไปขายสินค้าในเมืองสุโขทัย ครั้นขายของสิ้นแล้ว จึงพา
 พรรถพวกบ่าวไพร่ไปฝากไว้กับชาวบ้านที่รู้จักชอบกัน ครั้น
 แล้วมะกะโทจึงหาช่องเข้าไป ฟัง พักฝากตัว อยู่กับนาย ช้าง
 พระที่นั่งโรงใน ซึ่งเป็นมณฑลคเชนทร์ตัวโปรดของสมเด็จพระ
 พระร่วงเจ้าช่วยดูแลรักษาเก็บกวาดมูลช้างล้างโรงให้สะอาด
 อยู่เสมอ นายช้างก็มีความเมตตารักใคร่ใช้สอยมะกะโท
 สนิทอยู่ทุกวัน

ฝ่ายสมเด็จพระร่วงเจ้า ก็เสด็จไปทอดพระเนตรช้าง
 พระที่นั่งของพระองค์อยู่เนืองๆ ไม่ใคร่ขาด วันหนึ่ง
 พระองค์เสด็จไปทอดพระเนตรช้างพระที่นั่ง ทรงเห็นโรง
 บัดกวาดสะอาดเรียบร้อยดี จึงตรัสถามนายช้างว่า ใครมา
 ช่วยท่านแบ้วกวาดโรงช้างให้สะอาดเรียบร้อยดี นายช้าง
 จึงกราบทูลว่า มีมอญน้อยคนหนึ่งมาฟังพักอยู่กับข้าพระ-
 บาทช่วยแบ้วกวาดล้างชำระโรงให้สะอาดอยู่เสมอ พระองค์
 ได้ทรงฟังดังนั้นก็ชอบพระทัย จึงตรัสสั่งว่า ท่านจงเลี้ยง
 มอญน้อยนั้นให้ดีเถิด

อยู่มาวันหนึ่ง สมเด็จพระร่วงเจ้าเสด็จไปทอศพระ-
เนตรข้างพระที่นั่ง ณ ในโรงตามเคยประทับบนพระที่นั่งใกล้
ช่องพระแกลบวันพระโอบรู้งลงไปแผ่นดิน ทอศพระ-
เนตรตเห็นเบยทวหนึ่งตกอยู่ จึงตรัสเรียกมะกะโทว่า มอญ
น้อยเจ้าจงมาตเบยนี้ มะกะโทจึงคลานเข้าไปกราบบังคม
แล้วกเก็บเบยนั้นไว้ มีความตั้งใจว่าไต่พระราชทานเบยหนึ่ง
แล้วกหมอบเฝ้าอยู่กับหน้าพระที่นั่ง จนสมเด็จพระร่วงเจ้า
เสด็จกลับ

ฝ่ายมะกะโทมีความยินดีที่ไต่รับพระราชทานเบย
หนึ่ง จึงคิดว่าตงแทนไปเราจะตงใจคิดทำราชการฉลอง
พระเดชพระคุณ เพื่อให้ไต่ความชอบยังชน และเบยที่เรา
ไต่รับพระราชทานนี้ จะทำเป็นประการไต่ดีจึงตรีกตรอง
เห็นช่องว่า จะขอเมล็ดพรรณผักกาดมาปลูกไว้ จึงจะควร
มะกะโทจึงนำเบยนั้นไปขอเมล็ดพรรณผักกาดที่ตลาด
หญิงแม่ค้าผู้ชายเมล็ดพรรณผักกาดจึงบอกว่า เบยๆเดียว
เราไม่รู้อจะขายให้อย่างไรไต่มะกะโทจึงว่า ขอจมนวลงเต
นวลเดียวพอติดเมล็ดไต่เล็กน้อยเท่านั้น หญิงแม่ค้าผู้ชายเมล็ด
พรรณผักกาดก็ยอมให้มะกะโทจึงชูปนวลมอให้ชุ่มด้วยเซพะ
ในปากเสียก่อนแล้ว จึงจุ่มนวลงในกระบุงเมล็ดพรรณ

ผกกาค เมล็ดพรรณผกกาคกตคินวมอชนมาเป็นอนมาก
 หญิงแม่คำเห็นคิงนนักชมว่า มอญน้อยฉลาดมีความคิด
 เียบแหลมดี มะกะโทจึงส่งเบยๆ เคียวนนให้แก่หญิง
 แม่คำ แล้วนำเมล็ดพรรณผกกาคนั้นมา จึงชุดคินข้างโรง-
 ข้างอันทวางเปล่า ประสมมูลข้างให้เป็นเชอบริหารปลูก
 เพาะเมล็ดพรรณผกกาคลงในที่พนใหม่ نن ไม่ชานานผก-
 กาคนนักชนงอกงามออกกอกาบงตงามตามกน

ครนอยู่มาวันหนึ่ง ถึงกำหนดสมเด็จพระร่วงเจ้าจะ
 เสด็จมาทอดพระเนตรข้างที่โรง มะกะโทจึงถอนต้นผกกาค
 ที่ปลูกไว้ ล้างน้ำชำระให้สะอาดแล้ว ทาภาชนะมารอง
 เตรียมไว้เป็นของถวาย พอสมเด็จพระร่วงเจ้าเสด็จมาประ-
 ทับบนพระที่นั่งในโรงข้างแล้ว มะกะโทก็นำถาดผกกาคเข้า
 ไปตงถวายต่อหน้าพระที่นั่ง จึงมรับส่งว่า มอญน้อยได้
 ผกกาคที่ไหนดมาให้เรา มะกะโทจึงทูลว่า เบยๆ หนึ่งที
 ไปรดพระราชทานข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าไปซื้อ
 เมล็ดพรรณผกกาคมาปลูกไว้ จึงได้นำมาถวายในครงน
 พระองค์มรับส่งถามว่า เบยๆ เคียวเท่านั้นชอกนได้เมล็ด
 พรรณผกกาคเท่าไร มะกะโทก็กราบทลให้ทรงทราบความ

ตั้งแต่ต้นจนที่สุด สมเด็จพระร่วงเจ้าได้ทรงฟังดังนั้นก็
 ตรัสสรรเสริญว่ามอญน้อยนี้มีปัญญาฉลาดเฉียบแหลมดีควร
 จะชุบเลี้ยงไว้ จึงตรัสแก่นายข้างว่า เราจะขอมอญน้อย
 นี้เข้าไปใช้ราชการข้างใน จึงโปรดให้มะกะโทเข้าไปรับ
 ราชการ เป็นพวกวิเสทเครื่องต้นอยู่ในพระราชวัง ครั้น
 อยู่มามะกะโททำราชการดีมีความชอบ จึงโปรดเลื่อนให้
 เป็นกรมวัง

แต่ในพงศาวดารฝ่ายรามัญนั้นว่า สมเด็จพระร่วง
 เจ้าโปรดเลื่อนมะกะโทเป็นขุนวัง มีตำแหน่งในกรมวังนั้น
 เอง

ครั้นอยู่มาเกิดขบถ กำเริบขึ้นในหัวเมืองขอบเขต
 เสมอ สมเด็จพระร่วงเจ้าจะเสด็จกรีธาทัพไปปราบพวก
 ขบถด้วยพระองค์เอง จึงตรัสสั่งให้มะกะโทเป็นกรมวังอยู่
 เฝ้ารักษาพระนคร แล้วพระองค์เองก็เสด็จยกพลโยธา
 ทัพไปยังเมืองนอกแดน อยู่ภายหลัง นางสุวรรณเทวีพระ
 ราชธิดาของสมเด็จพระร่วงเจ้ากับมะกะโทนั้น ซึ่งเคยเป็นคู่
 บุพเพสันนิวาสกันมาแต่บุรพชาติปางก่อน เผอิญให้เห็นกัน
 แล้ว ก็มีความปฏิพัทธ์ผูกพันบังเกิดความรักใคร่กัน

มะกะโทก็ลอบรักไคร่กับพระราชธิดานั้นฝ่ายข้าราชการทั้ง
 ปวงในกรมวังได้รู้เหตุ ก็มีความกลัวเกรงต่อมะกะโทผู้เป็น
 กรมวัง ค่ายเห็นสมเด็จพระร่วงเจ้าทรงโปรดปรานมะกะโท
 อยู่เป็นอันมาก จึงหาวิธีที่จะว่ากล่าวขืนได้ไม่ฝ่ายมะกะโท
 จึงคิดปรึกษากับนางสุวรรณเทวีพระราชธิดาว่า จะอยู่ช้ำ
 ฉะนิมิได้ ด้วยกลัวพระราชอาญาสมเด็จพระร่วงเจ้า จำเรา
 จะพากันหนีไปเสียก่อน อย่าทันทให้พระองค์เสด็จกลับมา
 พระราชธิดาเห็นด้วยจึงรวบรวมทรัพย์สิ่งของแก่แหวนเงิน
 ทองเป็นอันมาก มะกะโทก็เกลี้ยกล่อมผู้คนเข้าหาสได้
 ๓๐๐ คนเศษ จึงพาพระราชธิดาขึ้นช้างพังตัวหนึ่งหนีออก
 จากเมืองสุโขทัย ไปโดยทางด่านกะมอกะลก หนีไปถึง
 กลางวันและกลางคืน ฝ่ายเสนาอำมาตย์รู้ว่ามะกะโทพา
 พระราชธิดาหนีไปดังนั้น ก็พากันติดตามจะจับตัวมะกะโท
 แต่ติดตามไปหาทันทไม่ ด้วยมะกะโทพาพระราชธิดากับผู้คน
 หนีข้ามด่านลวงพันแดนไปเสียนานแล้ว เสนาอำมาตย์
 เหล่านักพากันกลับมา คอยท่าจะฟังพระราชโองการตรัส
 สั่งของสมเด็จพระร่วงเจ้าต่อไป

ฝ่ายมะกะโทพาพระราชธิดากับผู้คน ไปถึงบ้านตะ
เกาะวุ่นซึ่งเป็นบ้านเดิมของตนแล้ว ก็จัดให้พระราชธิดา
อยู่เป็นสุข และผู้คนก็ไปทั้ง ๓๐๐ คนเศษ ก็จัดให้มีที่อยู่
อาศัยทำกินเป็นสุขพร้อมเพรียงกัน

ฝ่ายสมเด็จพระร่วงเจ้า ทรงปราบปรามพวกขบถ
อันกำเริบให้สงบราบคาบ ทรงจัดบ้านเมืองปลายแดนให้
เป็นปรกติเรียบร้อยแล้ว ก็เสด็จยกพลยุทธาทิศกลับไปยัง
พระนคร เสนาอำมาตย์ทั้งปวงจึงนำความเรื่องมะกะโท
ลักพาพระราชธิดาหนีไป แลได้ไปติดตามจับจนสุดแดน
หาทันไม่ ชนกราบทูลให้ทรงทราบทุกประการ สมเด็จพระ
พระร่วงเจ้าก็หาได้ทรงพระพิโรธแก่มะกะโทไม่ จึงตรัส
ว่า เรารู้มาแต่เดิมแล้ว มอญน้อยคนนี้มีลักษณะดี นาน
ไปภายหน้าจะมีบุญไ้เป็นใหญ่ เราจึงมีใจรักใคร่เหมือน
บุตร ถ้าเราจะสาปแช่งให้เป็นอันตราย หรือจะให้หยกกอง
ทัฬหีไปติดตาม จับมาลงทัณฑ์อย่างไรก็จะทำได้ทุกประการ
แต่จะเป็นเวรกรรมแก่เรา แลเสียเกียรติยศของบ้านเมือง
เป็นที่อับยศแก่นานาประเทศซึ่งมอญน้อยพาธิดาเราไป ถ้า
ตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ไ้เมื่อใดแล้ว ก็คงจะตั้งแต่งตั้งให้ธิดาเรา

เป็นใหญ่ยิ่งขึ้น จะเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมืองทั้งสองฝ่าย
อนึ่งบุพเพสันนิวาสแห่งธิดาเรากับมอญน้อยนั้น ก็ได้อบรม
มาด้วยกันแต่ปางก่อนแล้ว จึงเผอิญให้มามีจิตปฏิพัทธ์ต่อ
กันดังนี้ เพราะเหตุนี้เราจำเป็นจะอวยพรแก่มอญน้อย
แลธิดาเรา อย่าให้มีภัยอันตรายสิ่งใด ให้เกิดความสวัสดี
สวัสดิ์ด้วยกันเถิด

ซึ่งพระองค์มิได้ทรงโกรธแค้นมะกะโท แลกลับทรง
อำนวยการให้ไปทั้งนี้ ด้วยอำนาจบุญบารมีของมะกะโท
จะได้เป็นกษัตริย์ใหญ่ในรามัญประเทศต่อไป

ตั้งแต่มะกะโทพาพระราชธิดา ของสมเด็จพระร่วง
เจ้ากรุงสุโขทัยไปอยู่บ้านตะเกาะวุ่นอันเป็นบ้านเดิมของตน
ตั้งนั้นแล้ว มะกะโทก็มีสงาราศ์เกิดสิริมงคลยิ่งขึ้น ด้วย
นางนั้น เป็นราชธิดาของกษัตริย์ผู้มีราชอิสริยยศใหญ่ยิ่ง
พวกชาวบ้านชาวเมืองก็กลัวเกรงนับถือรักใคร่ มะกะโทแล
พระราชธิดานั้นเสมอกัน ต่างคนพากันเข้ามาสวามิภักดิ์
ฝากตัว เป็นพรรคพวกข้าไทให้ใช้สอยมากขนทุกที จนนับ
ได้เป็นคนหลายพันหลายหมื่น ฝ่ายมะกะโทเป็นผู้มีบุญญา
เฉลียวฉลาดเปลืองทุกขรอนของชนทั้ง บริบูรณ์ด้วยทรัพย์

สมบัติ จึงเป็นที่นับถือแก่ชนทั่วไป ครั้นมะกะโทเห็นผู้
 คนนับถือรักใคร่ตนมากขึ้นแล้ว จึงประกาศเกลี้ยกล่อมคน
 ทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ในรามัญประเทศ ให้เข้าร่วมสามัคคี
 พร้อมเพรียงนำใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เข้ามาอยู่ใต้
 อำนาจตนทางสนแล้ว ก็ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติ
 ในเมืองมฤตะมะ ไชยทงปวงกยินดีถวายพรชัยมงคลแก่
 กษัตริย์ใหม่ทางสน แต่พระเจ้ามะกะโทยังหาได้ราชาภิเศก
 เฉลิมพระนามไม่

ครั้นอยู่มา พระเจ้ามะกะโททรงระลึกถึงพระเดช
 พระคุณ ของสมเด็จพระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัย จึงให้แต่ง
 พระราชสาสน์ลงในสุพรรณภูมิ แลจัดเครื่องมงคลราช
 บรรณาการเป็นอันมาก แต่งให้อำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อว่าโลก
 เป็นราชทูตจำทูลพระราชสาสน์คุมเครื่องมงคลราชบรรณา
 การพร้อมด้วยพลพาหนะเข้าไปถวายสมเด็จพระร่วงเจ้า ณ
 กรุงสุโขทัย ครั้นราชทูตไปถึงแล้ว เสนาอำมาตย์ฝ่ายกรุง
 สุโขทัยจึงนำความขึ้นกราบทูล สมเด็จพระร่วงเจ้าก็โปรดให้
 อำมาตย์นำราชทูตเมืองมฤตะมะเข้าเฝ้าราชทูตก็เชิญพระราช
 สาสน์กับเครื่องมงคลราชบรรณาการ เข้าไปถวาย หน้าพระ

ทนง จึงมีรับสั่งให้อ่านในลักษณะพระราชสาสน์นั้นว่า
 “ข้าพระบาทผู้ชื่อว่ามะกะโท เป็นข้าสวามิภักดิ์ใต้พระบาท
 มุสิกการของพระองค์ ผู้เป็นพระมหากษัตริย์ผ่านพิภพกรุง
 สุโขทัย พร้อมด้วยพระราชธิดาของพระองค์ขอโอนอุต-
 มงคเคียรเกล้ากราบถวายบังคม มาแทบพระยุคลบาททรงกษ
 มาศของพระองค์ ซึ่งทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงข้าพระบาท
 ทั้งสอง ให้มีความร่มเย็นเป็นสุข พระเดชพระคุณปกป้อง
 อยู่เหนือเกล้าข้าพระองค์ทั้งสอง หากจะเปรียบให้สิ้นสุกมิ
 ได้ ด้วยเผอิญบุพเพสันนิวาสแห่งข้าพระบาททั้งสอง มา
 กลับบันดาลให้มีปฏิพัทธ์จิตต่อกัน ข้าพระองค์ได้ละเมียดวง
 พระราชอาชญาพาพระราชธิดาของพระองค์มา โทษานู
 โทษมีแก่ข้าพระองค์เป็นอันเกล้า ๆ แต่บัดนี้ด้วยเดชพระ
 บารมีบรมเดชานุภาพของพระองค์ ปกแผ่อยู่เหนือเกล้า ๆ
 ข้าพระองค์ทั้งสอง ชนทั้งปวงจึงยินดีพร้อมกันอัญเชิญข้า
 พระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์ กรองราชสมบัติในเมืองมุกตะมะ
 เป็นใหญ่ในรามัญประเทศทั่วไป เพราะฉะนั้นข้าพระองค์
 ขอพระราชทานโทษานูโทษซึ่งมีผิดมาแต่หลัง ขอพระ
 บารมีของพระองค์เป็นที่พึ่งสืบไป ขอใต้ทรงประสาทพระ

จดหมายเหตุร้ายวันที่พสมัยกรุงธนบุรี

๖๕

ราชทานนามกับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ๕ ประการ แก่ข้า
พระองค์ผู้เป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติใหม่ เพื่อเป็นสวัสดิ
ชัยมงคลแก่ข้าพระองค์ทั้งสองสืบไป เมืองมุกตะมะนั้นจะได้
เป็นสุพรรณปฐพีแผ่นดินเดียวกันกับกรุงสุโขทัย อยู่ใต้พระ
เตชานุภาพของพระองค์สืบต่อไปจนตลอดกาลปาวสาน”

ครั้นสมเด็จพระร่วงเจ้า ได้ทรงทราบความในพระ
ราชสาสน์ดั่งนั้นแล้วก็มีพระทัยยินดี จึงตรัสสรรเสริญว่า
มะกะโทมอญน้อยนั้นเราได้ทำนายไว้แล้วว่าสืบไปจะมีบุญ
ญาธิการ บัดนี้ได้เป็นกษัตริย์ครองรามัญประเทศแล้ว
ต่อไปภายหน้านอกจากเราผู้เดียวแล้ว จะหากษัตริย์อื่นมี
บุญยิ่งกว่ามะกะโทมได้ พระองค์จึงทรงตั้งพระนามให้
แก่มะกะโทว่า พระเจ้าวาริหุ (ฟ้าร่ว) กับพระราชทาน
เครื่องราชกกุธภัณฑ์ ๕ ประการสำหรับกษัตริย์ คือ พระ
ขรรค์ ๑ ฉัตร ๑ พระมหามงกุฏ ๑ ฉลองพระบาททอง ๑
พัทวาลวิชนี ๑ รวมเป็น ๕ ประการ จึงโปรดพระราช
ทานพระราโชวาทไปแก่ราชทูตว่า ให้เจ้าแผ่นดินมุกตะมะ
อยู่ในทศพิธราชธรรม บำรุงปกครองแผ่นดินโดยยุติธรรม
ให้ตั้งใจรักใคร่ราษฎรพลเมืองดุจดังบุตรในอุทร แลทรง

ประสาทพระพรว่า ให้เจ้าแผ่นดินมฤตะมะปราศจากภัย
อันตรายทั้งภายนอกภายใน ให้ครองราชสมบัติเป็นสุข
เจริญสืบไปสิ้นกาลนานเทอญ

ราชทูตก็กราบถวายบังคมลาสมเด็จพระร่วงเจ้า กลับ
ไปกราบทูลพระเจ้าแผ่นดินมฤตะมะให้ทราบทุกประการ แล
ถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ๕ ประการ พระเจ้ามะกะโทก็
ทรงพระโสมนัสยินดี ขอบพระเดชพระคุณสมเด็จพระร่วง
เจ้าหาที่สุดมิได้ จึงฉินพระพัศตร์เฉพาะตรงทศกรงสุโขทัย
กราบถวายบังคมสมเด็จพระร่วงเจ้า โดยความระลึกภูพระ
คุณของพระองค์ อนึ่งเหลือล้นไม่มีที่สุดจะนับ

ฝ่ายสมเด็จพระร่วงเจ้าผู้ผ่านพิภพกรุงสุโขทัย ได้
ครองราชสมบัติเป็นสุขมาช้านาน เมื่อแรกได้ราชสมบัติ
นั้นมีพระชนม์ได้ ๓๕ พรรษาอยู่ในราชสมบัติ ๔๐ พรรษา
รวมพระชนมายุ ๗๕ พรรษา ก็เสด็จสวรรคต

ในปีนั้น พระลือซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดา
ขึ้นครองราชสมบัติ แทนสมเด็จพระเชษฐาธิราชต่อ ไป
พระองค์เสด็จไปครองเมืองนครสวรรค์บุรี มีพระมเหสี
ทรงพระนามว่าสุธาเทวี พระลือองค์นี้เมื่อแรกได้ราชสม-

จดหมายเหตุรายวันที่พิสมัยกรุงธนบุรี

๖๗

บัตินพระชนม์ ๓๐ พรรษา ทรงราชสมบัติได้ ๔๕
พรรษา เสด็จสวรรคต รวมพระชนมายุ ๗๕ พรรษา
พระองค์ประสูติวันจันทร์

เทศนาจุลยุทธการวงศ์

บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายพระสัทธรรมเทศนา
ในจุลยุทธการวงศ์ สำแดงเรื่องลำดับโบราณกษัตริย์ใน
สยามประเทศนี้ อันบุพพจารย์รจนาไว้ว่า

กาลเมื่อพระเจ้าเชียงใหม่พ่ายแพ้ยุทธสงครามแก่พระ
ยาสะตองเสียดพระนคร พาประชาราษฎรชาวเมืองเชียง
ราย ปลายนาการมาสู่แคว้นสยามประเทศ ถึงราว
ป่าใกล้เมืองกำแพงเพชร ด้วยบุญญาฤทธิแห่งพระองค์
สมเด็จพระอินทราชาธิราชนิรมิตพระกายเป็นคาบสมประดิษ-
ฐานอยู่ตรงหน้าข้างพระที่นั่ง ตรัสบอกให้ตั้งพระนครใน
ที่นั้นเป็นชัยมงคลสถาน บรมกษัตริย์ก็ให้สร้างพระนครลง
ในที่นั้น จึงให้นามชื่อว่าเมืองไตรศรี พระองค์เสวย
ไอศุริยสมบัติอยู่ในพระนครนั้นตราบเท่าทิวภค พระราช
โอรสนัดตากครองสมบัติสืบ ๆ กันมาถึงสี่ชั่วกษัตริย์

ครองนนิยมีบุรุษผู้หนึ่ง เป็นปมเป่าทั่วทั้งกาย ทำ
 ไร่ปลูกพริกมะเขืออยู่ในแดนพระนครนั้น เก็บผลพริกมะ
 เขือขายเลี้ยงชีวิต และมะเขือต้นหนึ่งนั้นอยู่ใกล้ห้าง บุรุษ
 นั้นไปถ่ายบัสสวะลงที่ริมถนนนั้นเป็นนิตย์ มะเขือนั้นออก
 ผล ผลหนึ่งใหญ่กว่าผลมะเขือทั้งปวง เหตุซาบไปด้วย
 รสแห่งมูลร้อนใจด้วยสมภาวะ พอพระราชธิดาพระยา
 ไตรตรีงส์มีพระทัยปรารถนาจะเสวยผลมะเขือ จึงใช้ทาส
 ไปเที่ยวซื้อ ก็ได้ผลมะเขือผลใหญ่นั้นมาเสวย นางก็ทรง
 ครรภ์ ทราบถึงพระราชบิดาตรัสไต่ถาม ก็ไม่ได้ความว่า
 คบหาสมัครสังวาสกับด้วยบุรุษผู้ใด จนพระครรภ์ใหญ่กำ
 หนดทศมาสประสูติพระราชกุมาร อันบริบูรณ์ด้วยบุญญ์ณ
 ุลักษณะ พระญาติทั้งหลายอภิบาลบำรุงเลี้ยงพระราชกุ-
 มารจนค้อยวัฒนาการ ประมาณพระชนม์สองสามขวบ
 สมเด็จพระอภัยปรารถนาจะทดลองเสียงทายแสงงหาบิดา
 พระราชกุมาร จึงให้ตีกลองเป่าร้องบุรุษชาวเมืองมาให้สน
 บัมิได้เศษ ให้มีมือถือนมแลผลาผลมาทุกคน ๆ ประชุม
 พร้อมกันในหน้าพระลาน ทรงอธิบายว่าถ้าบุรุษผู้
 ใดเป็นบิดาของทารกนี้ ขอจงทารกนั้นรับเอาสิ่งของในมือ

แห่งบุรุษนั้นมาบริโภคน้ำ แล้วให้อุ้มกุมารนั้นออกไปสู่ที่มหา
 ชนสนนิบาต แลบุรุษกายปมหนักได้แต่ก่อนข้าวเย็นถือมา
 ก่อนหนึ่ง พระราชกุมารหนักเข้าออกเอาคอ แล้วรับ
 เอาก่อนข้าวมาบริโภคน้ำทั้งปวงเห็นก็พิศวงชวนกันกล่าว
 ตีเตียนต่าง ๆ สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ได้
 ความอภัยศ จึงพระราชทานพระราชธิดาและพระนัดดา
 ให้แก่บุรุษแสนปมให้ใส่เปลลอยไปถึงที่ไร่มะเขือ ไกลจาก
 พระนครทางวันหนึ่งบุรุษแสนปมก็พาบุตร ภรรยา ขึ้นสู่ไร
 อันเป็นที่อยู่ ด้วยอาณูภาพแห่งบุญของชนทั้งสาม บัน
 คาลให้สมเด็จพระอมรินทราบหาราช นิมิตกายเป็นวานรนำเอา
 ทิพยเกวี่มาส่งให้ชายแสนปมหนัก แล้วตรัสบอกว่า จะ
 ประารถนาสิ่งใดจงตีเกวี่นั้น อาจให้สำเร็จที่ความปรารถนา
 ทั้งสน บุรุษแสนปมปรารถนาจะให้รูปร่างจึงตีกลองหนัก
 เข้า อันว่าปมเป่าทั้งปวงก็อันตรธานหาย รูปร่างหนัก
 งามบริสุทธิ จึงนำเอากลองหนักกลับสู่ที่สำนัก แล้วบอก
 เหตุแก่ภริยา ส่วนพระนางหนักก็อปรด้วยปีติโสมนัส จึง
 ตีกลองนิมิตทอง ให้ช่างกระทำอุทุมพรให้พระราชโอรส
 ไสยาสน์ เหตุดังนั้นพระราชกุมารจึงได้พระนามปรากฏ

ว่าเจ้าอยู่ทองจำเดิมแต่^๕นั้นมา ในกาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้
 ๖๘๑ ปี ส่วนว่าบิดาแห่งเจ้าอยู่ทองราชกุมาร จึงประหาร
 ซึ่งทัพยเภา^๕นิमितเป็นพระนคร^๕ขึ้นในที่นั้น ให้นำ^๕นามชื่อว่า
 เทพนคร เหตุสำเร็จ (ด้วย) เทวทานุภาพ มหาชน^๕ทั้ง
 ปวงชวนกันมาอาศัยอยู่ในพระนคร^๕นั้นเป็นอันมากพระองค์
 ก็ได้เสวยไอศูรียสมบัติในเมืองเทพนคร ทรงพระนามกร
 ชื่อพระเจ้าสิริชัยเชียงแสนปรากฏในสยามประเทศ กาล
 เมื่อจุลศักราชล่วงได้ ๗๐๖ ปี สมเด็จพระเจ้าสิริชัยเชียง
 แสนเสด็จดับขันธ์ทิวงคต กลอง^๕ทัพ^๕ย่น^๕ก่อน^๕ตรธานหาย
 สมเด็จพระเจ้าอยู่ทองราชโอรสได้เสวยราชสมบัติแทน พระ
 ราชบิดาได้ ๖ พระวัสสา ทรงพระปรารภจะสร้างพระ
 นครใหม่ จึงใช้ราชบุรุษให้เที่ยวแสวงหาภูมิประเทศที่
 อันมีพรรณมัจฉาชาติบริบูรณ์ครบทุกสิ่ง ราชบุรุษเที่ยว
 หามาโดยทักษิณทิศ ถึงประเทศที่หนองโสน กอปรด้วย
 พรรณมัจฉาชาติบริบูรณ์พร้อม สมเด็จพระมกษัตริย์ทรง
 ทราบ จึงยกจตุรงคโยธาประชาราษฎรทั้งปวง มาสร้าง
 พระนครลงในประเทศที่นั้นในกาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้
 ๗๑๒ ปี ให้นำ^๕นาม^๕บัญญัติ^๕ชื่อว่ากรุงเทพมหานครนามหนึ่ง

ตามนามพระนครเดิมแห่งพระราชบิดา ให้ชื่อทวาราวดี
นามหนึ่ง เหตุมีกำแพงล้อมรอบเป็นขอบเขตคูเมืองทวาร-
าวดี ให้ชื่อศรีอยุธยา^๕นามหนึ่ง เหตุเป็นที่อยู่แห่งชน
ชราทั้งสอง อันชื่อยายศรีอายุและตาอุทยาเป็นสามีภริยา
กัน อาศัยอยู่ในที่นั้น ประกอบกันพร้อมด้วยนามทั้งสาม
จึงเรียกว่ากรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดี ศรีอยุธยา

สมเด็จพระเจ้าอยู่ทองไ้ราชาภิเศก เสดยสวรรยิธา-
ปัตย์ถวัลยราชย์ ณ กรุงเทพมหานคร ทรงพระนามสม
เด็จพระรามธิบดี และวันเมื่อราชาภิเศกนั้น ได้สังข์ทัก-
ษณาวรรต ณ ภายใต้ต้นไม้หมันในพระนคร เมื่อแรก
ไ้ราชสมบัตินั้นพระชนม์ได้ ๓๗ พระวัสสา แล้วให้
พระบรมราชาธิราชผู้เป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ ตรัสเรียกว่า
เป็นพระเชษฐาธิราชไปครองสมบัติ ณ เมืองสุพรรณบุรี
ให้พระราชโอรสทรงพระนามพระรามศรุกรุมาร ไปพาน
สมบัติ ณ เมืองลพบุรี

ครั้นหนีเมืองประเทศราชขึ้นแก่กรุงเทพมหานคร
๑๖ เมือง คือเมืองมะละกา เมืองชวา เมืองตะนาวศรี
เมืองนครศรีธรรมราช เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมือง

เมืองลำเลิง เมืองสงขลา เมืองจันทบูร เมืองพระพิษณุโลก
เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร เมืองสวรรคโลก
เมืองกำแพงเพชร เมืองนครสวรรค์

พระองค์ทรงสร้างพุทไธสวรรยवासวิหาร และ
รัตนवासวิหาร คือวัดป่าแก้ว และสถิตอยู่ในราช
สมบัติ ๒๐ พระวัสส์สักเสด็จทวงคต

ในลำดับนั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราช ซึ่งครอง
สมบัติ ณ เมืองสุพรรณบุรี เสด็จมาไ้ราชาภิเศกสืบเสวย
สวรรยา ณ กรุงเทพมหานครสืบต่อไป และบำเพ็ญพระ
ราชกุศลต่าง ๆ เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ได้ ๑๓ พระ
วัสส์สักสวรรคต ในกาลเมื่อจุลศักราชล่วงไ้ ๗๔๔ ปี

ลำดับนั้นพระราชบุตรทรงพระนามชื่อว่าสุวรรณจันท์
คือทองจันทน์มีพระชนม์ไ้ ๑๕ พระวัสส์ ได้เสวยสมบัติ
ประมาณ ๗ วัน สมเด็จพระรามศวรราชกุมาร ผู้พาน
เมืองลพบุรี ยกพยุหโยธามากระทำให้ชีวิตันตรายแก่พระสุ
วรรณจันท์ราชกุมาร และได้พานมโหสิริยศสมบัติสืบมาใน
กรุงเทพมหานคร ให้กระทำพระมหาธาตุเจดีย์องค์หนึ่ง
สูง ๑๕ วา ยอดนภศูล ๓ วา แล้วสร้างพระมหาวิหาร

จดหมายเหตุรายวันทัฬหสมัยกรุงธนบุรี

๓๓

ลงในที่นั้น ให้นำมาชื่อว่า มหาธาตุวิหาร แล้วทรง
สร้างพระมหาเจดีย์สุวรรณบัณฑิตาราม เสด็จดำรงราช-
สมบัติอยู่ได้ ๖ พระวัสสาก็เสด็จทิวงคต

ในลำดับนั้น พระยารามราชบุตรได้เสวยสมบัติสืบ
มาได้ ๑๕ ปี ทรงโกรธจะให้จับมหาเสนาบดีฆ่าเสีย และ
เสนาบดีนั้นหนีไปสู่สุพรรณบุรี อันเชิญสมเด็จพระนกร
อินทราชผู้ครองสุพรรณบุรี อันเป็นพระปิตุลาธิราช ให้
ยกพยุหโยธาเข้ามาสู่กรุงเทพมหานคร เข้าตีพระนกรได้
จึงให้พระยารามราชบุตรนั้น ไปครองเมืองปทาคูจาม
พระองค์ก็ได้เสวยราชสมบัติในกรุงเทพมหานคร จึง
ทรงตั้งพระราชบุตรทั้งสามคือ เจ้าอายพระยา ไปครอง
เมืองสุพรรณบุรี เจ้าพระยา ไปครองเมืองสรรคบุรี
เจ้าสามพระยา ไปครองเมืองชัยนาทบุรี พระองค์เสวย
สมบัติได้ ๑๘ พระวัสสาก็เสด็จทิวงคตในกาลจุลศัก-
ราชล่วงได้ ๗๘๐ ปี

ครั้งนั้นพระราชบุตรทั้งสอง คือ เจ้าอายพระยาแล
เจ้าพระยาต่างยกพยุหโยธาทัพมาจากพระนครแห่งพระองค์
ปรารถนาจะชิงเศวตฉัตรในกรุงศรีอยุธยา ต่างพระองค์

ทรงคชาธารกระทำสงครามแก่กัน ณ เชียงสะพานข้างป่า
 ถ่านภายในพระนคร^๕ ต่างพระองค์ทรงฟันด้วยพระแสง
 ของ้าวต้องพระศอกขาดทั้งสองพระองค์ ทิวงคตพร้อมกัน
 อำมาตย์ทั้งหลายจึงไปเชิญเจ้าสามพระยา พระอนุชาธิราช
 ซึ่งครองชัยนาทบุรี ก็กระทำพระราชพิธีราชาภิเษกขึ้น
 เสวยสมบัติในพระนครศรีอยุธยาสืบไป ถวายพระนาม
 สมเด็จพระบรมราชาธิราช จึงให้ถวายพระเพลิงพระศพ
 พระเชษฐาทั้งสอง แล้วทรงสร้างพระอารามลงในที่นั้น^๕
 ให้นามชื่อว่า ราชบูรณาวาสวิหาร แล้วทรงสร้างมเหยงค-
 วิหาร พระองค์สถิตในราชสมบัติได้ ๑๗ ปีก็ทิวงคต ใน
 กาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้ ๗๙๖ ปีเป็นกำหนด

ในกาลนั้นพระรามศวรราชโอรส ได้ราชาภิเษกสืบ
 ชาติยศสกุลต่อมา ทรงพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ
 จึงยกพระราชวังสร้างเป็นพระอาราม ให้นามชื่อว่า พระศรี
 สรรเพชคาราม แล้วเสด็จไปสร้างพระราชนิเวศอยู่ใกล้
 ผังน้ำ ให้สร้างปราสาททั้งสอง ให้นามเบญจรัตนปราสาท
 หนึ่ง สรรเพชญ์ปราสาทหนึ่ง แล้วพระราชทานหมู่อำ-
 มาตย์ทั้งหลาย มีสมุหนายกแลสมุหกลาโหม เป็นต้น แล

จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี

๗๕

ตำแหน่งนาโดยลำดับฐานันดรศักดิ์ทรงปวง แล้วทรงสร้าง
พระรามาวาสวิหาร ในที่ถวายพระเพลิงสมเด็จพระเจ้า
รามาริบัติอันสร้างพระนครนั้น แล้วหล่อรูปพระโพธิสัตว์
ทรง ๕๕๐ พระชาติ กาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้ ๘๑๐ ปี
พระองค์ทรงอุทิศสร้างจุฬามณีอาราม แล้วเสด็จออกทรง
บรรพชาได้ ๘ เดือนก็ลาผนวช พระองค์เสวยราชสม-
บัติ ๑๖ ปี ก็ถึงวคต

ในลำดับนั้น พระอินทราชาราชโอรส ได้มูรธา
ภิเษกสืบสมบัติพระองค์ได้เสวตกิริณีเป็นศรีพระนคร ใน
กาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้ ๘๑๕ ปี และพระองค์กระทำ
มหามหกรรม การฉลองพระศรีรัตนมหาธาตุวิหารถวาย
มหาทานแก่พระภิกษุสงฆ์เป็นอันมาก ให้เล่นการมหรสพ
สมโภช ๑๕ วัน แล้วตั้งบรมราชาราชบุตร เป็นพระยา
อุปราช เสด็จดำรงราชมไหสวรีย์ ๒๒ พระวัสสา ก็ถึง
วคต ในกาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้ ๘๓๕ ปี

จึงพระยาอุปราชราชโอรส ได้เสวยราชสมบัติ
ถวายพระนามพระรามาริบัติ ให้ปฏิสังขรณ์พระศรีสรร
เพชคาราม ซึ่งค้างอยู่แต่ก่อนนั้นให้สำเร็จ แล้วทรงหล่อ

พระพุทธรูปปฏิมากรยืนใหญ่พระองค์หนึ่ง กำหนดโดยสูง
แต่พระบาทถึงยอดพระรัศมี กณนาได้ ๘ วา ๖ ถวายพระ
นามพระศรีสรรเพชดาญาณ คิดทองหล่อหนักถึง ๕๓,๖๐๐
ชั่ง ทองคำแผ่หุ้มหนัก ๒๘๖ ชั่ง ข้างหน้า^๕ เนื้อเจ็ด
ข้างหลัง^๕ เนื้อหก ประดิษฐานไว้ในพระมหาวิหาร แล้ว
กระทำมหายกรรมการฉลอง ทรงบำเพ็ญมหาทานเจ็ด
วัน ในการเมื่อจุลศักราชได้ ๘๔๕ ปี แลตั้งพระอา
ทิตยวงศ์ราชบุตรเป็นมหาอุปราช ให้ไปครองราชสมบัติ
ณ เมืองพิษณุมหานคร พระองค์อยู่ในราชสมบัติได้ ๔๐
พระวัสสา^๕ กัถิงคต ในกาลเมื่อจุลศักราชได้ ๘๗๑^๕ ปี
ทรง^๕พระนาม
พระอาทิตยวงศ์ได้ดำรงบรรเสวตฉัตรสืบไป ถวายพระ
นามใหม่ชื่อว่า สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร เสวย
ราชมไหสวรรียได้ ๕ พระวัสสา ทรงพระประชวรหิ
วาทกโรค ก็ดับขันธ^๕กัถิงคต ในกาลเมื่อจุลศักราชได้
๘๗๕ ปี

จึงพระโอรสธิดา ทรงพระนามรัฐาธิราชกุมาร
พระชนมายุได้ ๕ พระวัสสา ได้ราชาภิเษกเสวยสมบัติ

จดหมายเหตุรายวันทัพสัมยกรุงธนบุรี

๓๓

ประมาณ ๕ เดือน ^๕ ครองนพระราชนัดดาของสมเด็จพระ
รามาธิบดี ผู้เป็นพระบรมราชอัยกา ทรงพระนามพระชัย
ราชาธิราช จึงพิฆาตฆ่าเสียซึ่งพระราชมารดา ^๕ ซึ่งเอา
เศวตฉัตรได้เสวยราชสมบัติสืบมา

กาลเมื่อจุลศักราชได้ ๘๘๗ ปี บังเกิดเพลิงไหม้ใน
พระนครถึง ๓ วันจึงดับ มีบัญชาภูฎวิหารเคหฐานบ้านเรือน
ซึ่งเพลิงไหม้นองแสนหนึ่งกับท่าสับหลัง กาลเมื่อจุลศั
กราล่วงได้ ๘๘๘ ปี สมเด็จพระชัยราชาธิราชเสด็จยา
ตราพลากรทัพหลวงไปตีเมืองเชียงใหม่ได้แล้ว กลับทัพ
มาโดยมัครันตรวดี พอทรงพระประจวบหนังกอง กัศวรรคต
ในระหว่างมรรคา เสนาบดีเชิญพระศพมาสู่พระนคร ถวาย
พระเพลิงโดยราชประเพณี พระองค์ดำรงราชอาณาจักร
ได้ ๑๕ ปี ก็ทิวงคต มีพระราชบุตร ๒ พระองค์ ทรง
พระนามพระยอดฟ้าพระชนม์ ๑๑ ขวบพระองค์หนึ่ง พระ
ศรีสินพระชนม์ ๕ ขวบพระองค์หนึ่ง อำมาตย์ ^๕ ทงหลายมี
เสนาบดีเป็นต้นประชุมชวนกับยกพระยอดฟ้าราชกุมารชน
ผ่านศิริสมบัติสืบไป และพระราชมารดาแห่งพระราชมาร
๕ ทงสอง ทรงพระนามเมื่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ภายหลังพระราช

เทวีประพตติपालทุจริต ลอบสมักรสังวาสด้วยขุนวรวง-
ศาธิราชเข้าพระผู้รักษาหอพระ ให้พิฆาตฆ่าพระยอกฟ้า
ราชบุตรนั้นเสียยกขุนวรวงศาธิราชขึ้นครองราชสมบัติ ใน
กาลเมื่อจุลศักราช ได้ ๘๘๑ ปี และพระยอกฟ้าได้เสวย
ราชสมบัติ ๒ ปีกับ ๖ เดือนโดยกำหนด

ครั้งนั้น ขุนพิเรนทรเทพผู้เป็นราชวงศ์ จึงคิดกับ
ราชบุรุษทั้งสามไปอัญเชิญพระเทียรราชา ซึ่งเป็นพระ
ราชนัดดาสมเด็จพระชัยราชาธิราชอันทูลลาไปบรรพชาอยู่
ณ ราชปติฐานาวาสวิหาร กระทำสัตย์เสี่ยงเทียน ได้ชัย
มงคลนิมิต คิดพิฆาตฆ่าขุนวรวงศาธิราช และนางศรีสุภา
จันทร์ให้ถึงกาลพินาศ ขุนวรวงศาธิราชอยู่ในสมบัติได้
๕ เดือน จึงอาราธนาพระเทียรราชา ปรีว้ตรออกเสวย
มไหสุริยสมบัติ ถวายพระนามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ-
ราชาธิราชเจ้า จึงพระราชทานอุปโภควัตถุแก่ชนทั้งสี่ มี
ขุนพิเรนทรเทพเป็นอาทิ ตั้งขุนพิเรนทรเทพเป็นสมเด็จพระ
พระมหาธรรมราชาขึ้นไปครองพิษณุโลกมหานคร พระ
ราชทานพระราชธิดาทรงพระนามพระวิสุทธิกษัตริย์ เป็น
พระอัครมเหสีพระมหาธรรมราชา สมเด็จพระมหาจักร-

พรรคิพระองค์ได้เสวตกฤษุขรชาติ คือ พลาย ๕ ชนนานาม
ชื่อ พระแก้วทรงบาท ๑ พระรัตนากาศ ๑ พระกเชนท-
โรคม ๑ พระปราบไกรสร ๑ พระสุริยกฤษุขร ๑ กับพัง ๒
นามบมิได้ปรากฏ สิริเป็น ๗ ช้าง จึงได้พระนามเพิ่มเข้า
ว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือก แลพระ
องค์มอบราชสมบัติแก่มหินทราไชรส แล้วเสด็จออก
บรรพชาภายหลังลาม นวชออกครองราชสมบัติตั้งแก่
แลพระเจ้าหงสาวดีกรีธาทัพมาล้อมพระนครเป็นหลายครั้ง
ครั้งหลังพระองค์เสด็จทิวงคตในขณะศึกมาตีคพระนครนั้น
เสด็จอยู่ในราชสมบัติได้ ๒๗ พระวัสสา

จึงพระมหินทราชวราไชรส ได้ครองสมบัติประมาณ
ปีหนึ่ง ก็เสยพระนครแก่เจ้าหงสาวดี ในกาลเมื่อศักราช
ได้ ๙๑๘ ปี

พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งพระมหาธรรมราชาผู้ผ่าน
พิษณุโลก ให้เสวยสมบัติในพระมหานครศรีอยุธยาสืบไป
พระองค์มีพระราชโอรส ๒ พระองค์ คือ พระนเรศวร-
ราชกุมาร ๑ พระเอกกาทศรตราชกุมาร ๑ จึงโปรดให้พระ
เชษฐโอรสไปครองพระพิษณุโลกพระนคร ภายหลังกลับ

กระทำยุทธสงครามกับกรุงหงสาวดีสืบไปเป็นหลายครั้ง
สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า เสด็จดำรงราชพิภพ
อยู่ได้ ๒๒ พระวัสสา ก็ทิวงกตในศักราช ๙๔๐ ปี

จึงสมเด็จพระนเรศวรเชษฐราชโอรส ได้มูรธาภิเษก
สมบัติสืบไป พระเจ้ากรุงหงสาวดีให้พระมหาอุปราช
ราชบุตร ยกพยุหเสนาযทัพมายุทธนาการ สมเด็จพระ
นเรศวรราชได้กระทำชสงครามกับพระมหาอุปราช พระ
มหาอุปราชตั้งซึ่งปราชัยพินาศ ชาติค่อข้างในท่ามกลางศึก
แล้วเสด็จยกจตุรงคโยธาทัพไปตีกรุงกัมพูชาธิบดีได้มาเป็น
เมืองขึ้น ภายหลังเสด็จไปตีกรุงหงสาวดี แล้วไปตีรัตนะ-
บุระอังวะ เสด็จโดยทางเมืองเชียงใหม่พอทรงพระประชวร
หนักลง ก็ทิวงกตณเมืองห่างหลวงในระหว่างมรรคมรรคา
ในกาลเมื่อศักราชได้ ๙๕๔ ปี มุขมนตรีก็อัญเชิญพระมหา-
อุปราชราชอนุชาเอกาทศรถ ขึ้นราชาภิเษกในที่นั้น แล้ว
เชิญพระศพกลับยังพระนคร สมเด็จพระนเรศวรเชษฐาธิ-
ราชดำรงไอสूरยศสมบัติอยู่ได้ ๑๖ พระวัสสาก็ทิวงกต

สมเด็จพระเอกาทศรถราชอนุชา ได้ปราบดาภิเษก
เสวยสวรรยาธิปัตย์ สืบขัตติยประเพณี มีพระราชกฤษฎา-

จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี

๘๑

เตชานุภาพเป็นอันมาก ครั้นนพระราชอาณาเขตแผ่ไปถึง
รามัญประเทศ กระทั่งถึงเมืองตองอู พระองค์ให้ข้างกระ
ทำพระพุทธรูปปฏิมากรทอง ๓ พระองค์ เงิน ๒ พระองค์
เป็น ๕ พระองค์ด้วยกัน แล้วแท้โดยสถลมารคชลมารค
กระทำมหามหกรรมการฉลอง ๗ วัน ถวายมหาทานแก่
พระสงฆ์เป็นอันมาก กาลเมื่อศักราชได้ ๑๕๗ ปี พระ
องค์ให้แต่งพระราชกำหนดกฎพระอัยการไว้สำหรับแผ่นดิน
ดิน และตั้งส่วยสักพิศกตอากรทั้งปวงสำหรับขึ้นท้องพระ
คลัง และตั้งพระกลปนาอุทิศถวายพระสงฆ์ราชาคณะทุก
พระอาราม พระองค์มีพระราชบุตร ๒ พระองค์ ทรงพระ
นามเจ้าฟ้าสุทัศน์ ๑ เจ้าฟ้าศรีเสาวภาค ๑ และเจ้าฟ้าศรี
เสาวภาคิน ประชวรทรพิชเสียดพระเนตรข้างหนึ่ง จึงตั้ง
พระราชบุตรผู้พี่เป็นพระมหาอุปราช พระมหาอุปราชนี้มี
ความผิด เสดวยยาพิชสวรรคต และสมเด็จพะเอกาทศรถ
บรมกษัตริย์ เสดวยสมบัติได้ ๔ พระวัสสา ก็ทิวงกต จึง
พระกนิษฐราชโอรสซึ่งเสียดพระเนตรข้างหนึ่งนั้น ได้รา-
ชาภิเชกสมบัติสืบมาปีหนึ่งกับ ๒ เดือน อดทนากษัตริย์ใน

ราชวงศ์พระรามาริบัติผู้แรกสร้างพระนครนั้น เว้นแต่ขุน
วรวงศาธิราชสิริเป็นกษัตริย์ ๒๐ พระองค์ด้วยกัน

กาลเมื่อจุลศักราชได้ ๗๖๔ ปี ครองนพระพิมล-
ธรรมราชาคณะสถิตอยู่ ณ คันทิกาวาส คือ วัดระฆัง มี
ศิษย์ โยมมากมาย ทงจมนครโสรัถย์ก็เป็นบุตรเลี้ยง จึง
กิดชอง สุมบิษัทได้เป็นอันมากแล้วประวารถออกใน
เพลาราตรี ยกพลเข้ามาล้อมพระราชวัง ซึ่งเอาราชสมบัติ
ให้จับสมเด็จพระบรมกษัตริย์สำเร็จโทษเสีย แล้วเสวยราช
สมบัติผลัดพระวงศ์ใหม่ ถวายพระนามพระเจ้าทรงธรรม
แล้วตั้งจมนครโสรัถย์เป็นพระยาอุปราช พระยาอุปราชอยู่
ในสมบัติได้ ๗ วันก็ทิวงกต ครองนญุ่นเข้ามาค้าขาย
หลายลำ ชวนกันคิดประทุษร้าย สมเด็จพระบรมกษัตริย์
หนีไปอยู่ ณ อศนาवास คือ วัดประดู่ ครองนพระมหาอำ-
มาตย์ตระเตรียมพลมายุทธนาการ ยังญุ่นให้แตกฉานพ่าย
หนีไป จึงไปเชิญเสด็จพระมหากษัตริย์เข้าพระนคร ก็พระ
ราชทานรางวัลแก่พระมหาอำมาตย์เป็นอันมาก ตั้งเป็นเท
เสนาบดีมีนามเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์คงแก่ความชอบ
กาลเมื่อศักราชได้ ๗๖๘ ปี ได้ข่าวพระพุทธบาทปรากฏ

ณ เขาสุวรรณบรรพตจึงเสด็จขึ้นไปทรงสร้างพระมณฑปแล
 วิหารเสนาสนะทั้งปวง แล้วทรงแต่งตั้งพระมหาชาติคำหลวง
 ไว้สำหรับแผ่นดิน พระองค์อยู่ในราชสมบัติได้ ๒๖ พระ
 วัสสาก็ถึงวคต มีพระราชโอรส ๓ พระองค์คือ พระ
 เชษฐาธิราชกุมาร ๑ พระพันปีศรีสิน ๑ พระอาทิตย์วงศ์ ๑

จึงพระเชษฐาธิราชกุมารไต่ผ่านสมบัติ แลพระพัน
 ปีศรีสินราชอนุชานนักตประทุษร้าย จึงพิฆาตฆ่าพระอนุชา
 เสีย ภายหลังก็จะลงโทษเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์อันมิ
 ได้มีความผิด จึงเจ้าพระยากลาโหมก็คิดชิงเอาราชสมบัติ
 ขจัดพระบรมขัตติยาธิบดี ให้ถึงกาลพินาศจากราชมไห-
 สวริย์ จึงราชาภิเศกพระองค์อาทิตย์วงศ์อนุชา พระชนม์
 ๙ ขวบ ขึ้นดำรงราชสมบัติสืบไป และพระเชษฐาธิราช
 นั้น อยู่ในสมบัติได้หนึ่ง กัณ ๗ วัน แลเกษัตริย์ในราช
 วงศ์พระเจ้าทรงธรรมนั้น สืบเสวยสมบัติมาได้ ๓ พระองค์
 พระอาทิตย์วงศ์นั้นยังทรงพระเยาว์ มีความชวนชวายนใน
 การเล่น อยู่ในราชสมบัติ ๖ เดือน อำมาตย์ทั้งหลายจึง
 เนรเทศเสียจากสมบัติ ประชุมเชิญเจ้าพระยากลาโหม
 เสนาบดีชนราชาภิเศก เสวยสมบัติผลัดพระวงศ์ใหม่ ถวาย

พระนามพระเจ้าปราสาททอง ในกาลเมื่อศักราชได้ ๙๙๒
 ปี พระองค์มีพระอนุชาพระองค์หนึ่ง ตั้งให้เป็นพระศรี
 สุธรรมาราชา แลที่บ้านเดิมแห่งพระมารดานั้น ทรงสร้าง
 เป็นพระอารามให้นามชื่อชัชวณนาราม แลให้สร้างปรา-
 สาทองค์หนึ่ง ให้นามชื่อจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท
 กาลเมื่อศักราชล่วงได้ ๑๐๐๐ ปี เป็นพยุภคัมสังวัจจร-
 สมฤทธิศก จึงทรงพระราชดำริตงพระราชพิธีลบศักราช
 เปลี่ยนเอาสุกัรสังวัจจรเป็นสมฤทธิศก เพื่อจะให้โลกทั้ง
 บ่วงเป็นสุขสมบูรณ์จุกาลทวาปรยุค แลตั้งกระบวนแห่
 เสด็จเสียบพระนคร ทรงไปรยทานและทิ้งตันทกัลปพฤกษ์
 ระยะห่างกัน ๑๐ วาตหนึ่ง รอบเมืองแล้วพระราชทาน
 สตกมมหาทาน คือช้างม้ารถทาสกรรมกรชายหญิงสิ่งละ
 ๑๐๐ กับสุวรรณดิรัฎฐราชทรัพย์นับสิ่ง ๑๐๐ ละซึ่ง
 พระราชทานแก่มหาชนทั้งปวง กาลเมื่อศักราชได้ ๑๐๐๕
 ปี อสนีบาตลงต้องมังกลาภิเชกมหาปราสาท ตีตเป็น
 เพลิงไหม้ในพระราชวังถึง ๑๑๐ เรือนจึงค้ำจึงทรง
 สร้างพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จพระเจ้าปราสาททองสถิตอยู่ในราไชศวรย์ได้ ๒๖

จดหมายเหตุรายวันทัฬหสมัยกรุงธนบุรี ๘๕

พระวัสส์สากัทิวงกตในกาลศักราชได้ ๑๐๑๗ ปี ครอง
นั้น พระราชบุตรผู้ใหญ่ทรงพระนามเจ้าฟ้าชัย ได้ราช
สมบัติสืบมาประมาณ ๙ เดือน จึงพระนารายณ์ราช
อนุชาแต่ต่างพระมารดาขึ้น ทรงดำริริหส์เหตุความลับ
กับพระศรีสุธรรมราชาธิราช ประจวบซึ่งเอาราชสมบัติ
ขจัดพระเชษฐาให้ถึงแก่กาลพินาศ แล้วอัญเชิญพระเจ้าอา
ชนครองราชสมบัติ พระองค์ได้เป็นพระยาอุปราชา พระ-
ศรีสุธรรมราชาได้ดำรงราชอาณาจักรประมาณ ๒ เดือน
กับ ๒๐ วัน พระนารายณ์อุปราชก็พิฆาตฆ่าซึ่งพระเจ้า-
อา แล้วพระองค์ก็ไ้ราชภิเษกสืบราชสกุลโดยขัตติย
ประเพณี พระองค์ได้เสวยทนต์พลายพงษ์ทงศ์ เป็นอัคร-
ยาน ชานานามชื่อพระยาบรมกเชนทรณัททนต์หนึ่ง พระ
อินทรไอยรวัดหนึ่ง ทรงสถิตอยู่เมืองลพบุรีบ้าง สถิต
อยู่พระนครศรีอยุธยาบ้าง และดำรงราชพิภพอยู่ประมาณ
๒๖ พระวัสส์สากัทิวงกตในลพบุรีนคร ในกาลศักราชล่วง
ได้ ๑๐๔๔ ปี ครองหนอามาศยผู้หนึ่งมีนามชื่อพระเพท-
ราชา ได้เสวยสมบัติ เหตุหลวงสรศักดิ์ซึ่งเป็นพระราช-
บุตรสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้านัน เป็นบุตรเลี้ยงแห่งตน

ช่วยอุปถัมภ์กษัตริย์ผ่านสมบัติ พระองค์ได้เสวยศิริตง
 กู้เป็นราชพาหนะ ชนนานามพระอินทรไอยราพตหนึ่ง
 พระบรมรัตนากาตหนึ่ง และทรงสร้างพระมหาปราสาท
 องค์หนึ่ง ให้นามว่าบรรยงครัตนาสน์ พระองค์อยู่ใน
 ราชสมบัติได้ ๑๖ พระวัสสา ก็ทวงกตในศักราชได้
 ๑๐๕๙ ปี จึงพระราชบุตรเลี้ยงซึ่งเป็นพระยาอุปราชก็
 ได้ราชสมบัติสืบมา มีพระราชบุตร ๒ พระองค์ ทรง
 พระนามเจ้าฟ้าเพชรหนึ่ง เจ้าฟ้าพรหนึ่ง

จึงตั้งพระโอรสผู้พี่เป็นอุปราช พระองค์กระทำแต่
 อุกุศล เป็นต้นว่า ปาณาติบาต ซ้ำเสียซึ่งมัจฉาชาติเป็น
 อันมาก ทรงสถิตในราชสมบัติได้ ๑๐ ปี ก็ทรงทวงกต
 ในศักราช ๑๐๖๘ ปี

ในลำดับนั้น พระยามหาอุปราชเชษฐโอรส ก็ได้
 มุรธาภิเศกเสวยราชสมบัติ จึงตั้งพระอนุชาเป็นพระมหา
 อุปราช สมเด็จพระมกษัตริย์ทรงกระทำอุกุกุศลกรรม ซ้ำ
 เสียซึ่ง นานามัจฉา ชาติดุจพระราชบิดาพระองค์เสวยมไห-
 สุริยสมบัติอยู่ได้ ๒๗ พระวัสสา ก็ทวงกตในศักราช
 ๑๐๙๔ ปี แลพระราชบุตร ๒ พระองค์ คือเจ้าฟ้าอภัย

และเจ้าฟ้าปรเมศร กระทำยุทธนาการซึ่งราชสมบัติกับพระ
 มหาอุปราช ซึ่งเป็นพระเจ้าอา ก็ถึงปราชัยพ่ายแพ้ปลาสร
 นการหนีไป พระมหาอุปราชให้ราชบุรุษติดตามจับได้
 ก็ให้สำเร็จโทษโดยราชประเพณี แล้วพระองค์ก็ได้เสวย
 ถวัลยราชาภิเศกสืบมา จึงตั้งเจ้าฟ้าธิเบศรเชษฐโอรส
 ซึ่งเป็นกรมขุนเสน่หิทักษ์เป็นพระมหาอุปราช พระองค์
 ได้เสวยตักสิริหนึ่ง ให้นามพระวิเชียรหัตถ์สินธุ์ กับทัง
 กษาชาติสุปติฐหนึ่ง ขนามนามพระบรมกษัตริย์ และทัง
 งามันนับในเนียมตรีอีก ๓ ช้าง ให้นามพระบรมนาเคนทร
 หนึ่ง พระบรมกฤษรหนึ่ง พระบรมกษेत्रหนึ่ง และ
 พืชทองบังเกิด ณ บางสะพานแดนกุ่มบุรี ด้วยพระมหันต
 บารมีบุญญาภาพ ครั้นพระเจ้ายลกาให้ทูตานุทูตจำ
 ทูลพระราชสาสน์ มาขอพระภิกษุสงฆ์ออกไปตั้งพระ
 พุทธศาสนาในลังกาทวีป จึงพระราชทานพระไตรปิฎก
 ธรรม กับภิกษุสงฆ์ ๒๕ รูป มีพระอุบาลีเป็นอาภิสงฆ์
 ออกไปลังกาทวีป แล้วให้กระทำราชอาญาแก่พระมหา
 อุปราช อันกระทำประทุษร้ายภายในพระราชวังจนถึง
 ทิวังกต แล้วพระราชทานอุปราชาภิเศกแก่พระกนิษฐ

โอรสกรมขุนพรพินิจ สถิตในที่อุปราช พระองค์เสวย
 สมบัติอยู่ได้ ๒๖ พระวัสสาก็ถึงกตในศักราชได้ ๑๑๒๐
 ปี ครั้นนั้นพระมหาอุปราชราชบุตร และกรมขุนอนุรักษ์
 มนตรี ผู้เป็นพระเชษฐาธิราช จึงให้จับพระราชกุมาร
 พี่น้อง ๓ พระองค์ อันต่างพระมารดา คือกรมจิตรสุน-
 ทร และกรมสุนทรเทพ กรมเสวกภักดี อันมีประทุษจริตคิด
 ร้ายนั้น ให้สำเร็จโทษโดยขัตติยประเพณีเสร็จแล้ว สมเด็จพระ
 มหาอุปราชก็ได้มูรธาภิเศกเสวยสมบัติประมาณ ๑๐
 วัน จึงมอบเวนราชสมบัติถวายพระเจ้าพี่ กรมขุนอนุรักษ์
 มนตรี เสร็จแล้วก็ถวายบังคมลาไปบรรพชาสถิตอยู่ ณ
 อศนาवासวิหาร คือวัดประดู่ ส่วนพระบรมเชษฐาธิราช
 ก็ได้สวรรคตภิเศกสมบัติ สิริกษัตริย์ในราชวงศ์สมเด็จพระ
 เจ้าปราสาททอง เว้นแต่พระเพทราชา ครอบณาเป็น
 กษัตริย์ ๕ พระองค์ด้วยกัน กาลเมื่อศักราชได้ ๑๑๒๑
 ปี พระเจ้าอู่วะนามชื่อมั่งลอง ยกกองทัพมาล้อม
 พระมหานครศรีอยุธยา สมเด็จพระอนุชาธิราชลาผนวช
 ออกช่วยว่าราชการป้องกันพระนคร หมู่ม้าบัจจามิตร
 ทงหลาย กระทำยุทธสงครามไม่ได้พระนคร ก็เลิกโยธาทัพ

กลับ สมเด็จพระอนุชาธิราชก็ถวายบังคมลาออกทรง
 บรรพชาใหม่ ฝ่ายพุกามประเทศ มังระราชบุตรมั่งลง
 ได้ครองสมบัติ จึงให้มหานรธาเป็นอัครโยธา คุม
 พลากรทัพยกมาตีพระมหานครศรีอยุธยาอีกครั้งหลัง ใน
 การเมื่อศักราชได้ ๑๑๒๖ ปี หมู่พม่าบ้างจามิตรมาตั้ง
 ล้อมพระนครอยู่ ๒ ปี ก็เสียพระนครศรีอยุธยาแก่แปรเสนา
 ข้าศึก ในกาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้ ๑๑๒๙ ปี และ
 บรมชัตติยาราช อันเป็นบัจฉิมกษัตริย์ เสวยราชสมบัติ
 ได้ ๙ พระวัสสา ครอบบรมกษัตริย์ได้เสวยสมบัติใน
 กรุงเทมมหานคร บวรทวารวดี ศรีอยุธยา สิริเป็นชัต-
 ตियาราชถึง ๓๔ พระองค์สนด้วยกัน ประมาณปีแต่แรก
 สร้างพระนคร จนเสียแก่บัจฉามิตรหมู่ข้าศึกนั้น นับได้
 ๔๑๗ ปีเป็นกำหนดรับพระราชทานถวาย พระสัทธรรม
 เทศนา ในจุลยุทธการวงศ์ สำแดงเรื่องลำดับโบราณ
 กษัตริย์ อันได้เสวยสมบัติเป็นอิสราธิบดีในสยามประเทศนี้
 อันบุพพจารย์รจนาไว้ เพื่อจะให้บังเกิดประสาทเลื่อมใส
 และสังเวชในกุศลเหตุ และอกุศลเหตุทั้ง ปวงต่าง ๆ ก็
 ยุติแต่เท่านั้น

บัดนี้จักได้ถวายวิสาขนาตามเนื้อความ ในพระคัมภีร์
สังคีติการวงศ์^(๑) สืบเรื่องต้นเป็นลำดับต่อไป

กาลเมื่อจุลศักราชล่วงได้ ๑๑๒๙ ขณะเมื่อพระ-
มหานครศรีอยุธยาเสียแก่พม่าบ้างจามิตรแล้ว ในลำดับนั้น
พระยาวชิรปราการ ผู้ผ่านเมืองกำแพงเพชร กวาดประ-
ชาชนอันเหลืออยู่ในชนบทประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งปวง
ประมวลมาไว้ในอำนาจแห่งตน นำมาสู่เมืองธนบุรีตั้งเป็น
พระนครใหญ่ แล้วได้เสวยอิสริยยสมบัติเป็นบรมกษัตริ-
ราช แล้วยกพยุหโยธาหาญไปยุทธนาการ ในชนบท
ประเทศธานีต่าง ๆ มีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นอาทิ
กวาดชนทั้งปวงนำมาสู่พระนครแห่งตน เสวยราชมไห-
สวรรย์อยู่ประมาณ ๑๔ ปีเศษ แลกระทำการอกุศลกรรม
ต่าง ๆ ภายหลังมีจิตฟุ้งซ่านถึงซึ่งสัญญาวิปลาส ประพฤติ
พิปรีตธรรมกรรมอันเดือดร้อน แก่สมณพราหมณาประชา
ราษฎรทั้งปวงอันชนทั้งหลายมีความโกรธ ชวนกันกำจัด

(๑) ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๖ โรงพิมพ์ไทย เรียกชื่อว่า
สังคีตยวงศ์ พระพิมพ์ธรรม วัดพระเชตุพน เรียบเรียงเมื่อ พ.ศ.
๒๓๓๒ เพื่อยอพระเกียรติสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรม
พระราชวังบวรในรัชกาลนั้น

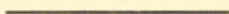
เสียจากราชสมบัติ แล้วพิฆาตฆ่าเสียกับทั้งบุตรนัดดา
 วงศานวงศ์ทั้งสน ในกาลนั้นสมเด็จพระบรมกษัตริย์
 พระเชษฐา พระอนุชาธิราช ทั้งสองพระองค์ผู้เป็นพงศ์
 พุทธางกูร ทรงบำเพ็ญพุทธการกจิรยา ปรรอดนาพระ
 ปรมากิเชกสมโพธิญาณ เสด็จยกพยุหโยธาแต่ปราจีนทิศ
 มาสู่เมืองธนบุรี ทรงกระทำระงับสรรพอาตุรภัยพิบัติ
 เตือดรอันแห่งสมณพราหมณาประชาราษฎร์ให้ผาสุกภาพ
 แล้ว ก็ทรงสร้างพระมหานครใหม่ ฝ่ายปากคองกาข้าง
 บุรพทิศแห่งเมืองธนบุรี มีบ่อ McKay เริงเทินปราการทวาร
 นิเวศวัง ทั้งพระมหามนเทียรปราสาท อาวาสน้อยใหญ่
 ภายในภายนอก พระนคร ให้นามบัญญัติ ชื่อกรุงรัตนโก-
 สินทร์ มหินทรอยุธยา^(๑) แลสมเด็จพระบรมเชษฐาธิ-
 ราชได้ปราบดาภิเษกเสวยราชสมบัติ ในพระมหานครใหม่
 ในกาลศักราชล่วงใต้ ๑๑๔๔ แลพระองค์ทรงอุปถัม-
 ภกพระพุทธศาสนาให้จัดสรรพิกษุสงฆ์อัน ทรงพระปริ-

(๑) ครึ่งรัชกาลที่ ๑ เรียกว่ากรุงรัตนโกสินทรอินทอยุธยา
 ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ แก่สร้อยเป็น มหินทรอยุธยา ถึงรัชกาลที่ ๔
 แก่เป็น มหินทรอยุธยา

ยัตติธรรมไต่ ๒๑๘ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชาธิบดีเป็น
 ประธาน อีกราชบัณฑิตตามาศย์ ๓๒ คน กระทำการ
 นวมสังคายนา ชำระพระไตรปิฎกธรรมอันพิรุช ให้ถูก
 ถ้วนด้วยบทอักษรพยัญชนะบริบูรณ์ ในกาลศักราชล่วง
 ไต่ ๑๑๕๐ เสด็จดำรงราชอาณาจักรไต่ ๒๘ ปี ก็ทวง
 กต จึงสมเด็จพระบรมเชษฐาโอรสราชาภคิไนย ไต่เสวย
 สิริราชมหิสวรรยศับสันตติวงศ์ ดำรงปวรราชาฉัตรสืบ
 กันต่อมาราบเท่าถึงกาลปัจจุบันทุกวันนี้ สารุชนทั้งปวง
 ไต่ส่วนนาการสดับในเรื่องสยามราชวงศ์ ฟังปลงบัญญัติลง
 พิจารณาในวิปัสสนาวิถิ วิถีทางพระไตรลักษณ์ คือพระ
 อนิจจลักษณะ พระทุกขลักษณะ พระอนัตตลักษณะ ให้เห็น
 แท้ว่านามรูปเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีสภาวะบมิไต่เที่ยง
 เป็นวิปรินามธรรม นำมาซึ่งกองทุกข์ปราศจากสุข สิ่งอัน
 แก่นสาร ซึ่งจะถือเที่ยงว่าเป็นของตนบมิไต่มีเป็นแท้ แต่
 สมเด็จพระมขัตติยาธิบดีละพระองค์ พระองค์แต่ล้วน
 ทรงสุรศกคเคชามหันตบุญญาภาพ กับมีอจพ้นจาก
 อำนาจพระยามัจจุราชไต่ กษัตริย์บางพระองค์ก็ทวงกต
 โดยกาลมรณะ ตามวิสัยโลกธรรมคาบางพระองค์เล็ก

ทำลายพระชนม์ชีพเป็นนอกกาลมรณะ ด้วยอำนาจความเพียร
 แห่งบุคคลผู้อื่น เหตุด้วยราชสมบัติแต่ล้วนจัดลงในภูมิ-
 อศุภสาธารณ^๕ทางสนบมิได้^๕เศษ ควรจะสังเวชวิจารณ์ปัญญา
 ลงในมรณานุสสติกรรมฐาน นามชื่อว่าชีวิตแห่งสัตว์
 ทั้งหลายในโลกสันนิเวส ที่จะยืนยงดำรงอยู่ในจิรัฐติกาล^๕
 นนหามิได้ บางที่ก็ทำลายชน^๕ด้วยสนบ^๕บุญก็มี ด้วยสนอายุ^๕
 ก็มี บางที่เล่ากรรมภาพด้วยอุบ^๕ัจเจตกรรม มารันทำ
 ให้ขาดชีพในกาลอันมิควรจะพึงตาย

ควรที่สาธุสัปบุรุษทั้งหลายจะเจริญในมรณานุสสติ-
 ภาวนา ตามพุทธโฆวาทานุศาสน์ ที่พระราชทานแก่พระ
 โยคภาพจรกุลบุตร ในพระพุทธศาสนา โดยนัยถวาย
 วิสัชนามาจะน.

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗

เล่าเรื่องไปชวา ครองที่ ๓

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงนิพนธ์

คำนำภาคที่ ๒๗

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจ่างราชนุกภาพ ได้ทรงนิพนธ์หนังสือ "เล่าเรื่องไปชวาครั้งที่ ๓" ถวายสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เป็นของเฉลิมพระขวัญ ในมงคลสมัยพระชนมายุครบ ๖ รอบ

หนังสือเรื่องนี้ ได้ทรงรวบรวมข้อความทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับประเทศชวาไว้ชัดเจน ให้ความรู้กว้างขวางออกไปจากที่ปรากฏมาแล้ว ในภาษาไทยแห่งใด ๆ ถ้าได้มีโอกาสจัดพิมพ์ขึ้นก็จะเป็นวิทยาทาน เป็นการเกื้อกูลความรู้แก่กุลบุตรและนักศึกษา แต่การพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ จะต้องกราบทูลสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า เพื่อขอพระราชนุญาตก่อน กรมศิลปากรได้นำความปรารภข้างต้นนี้ กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอติสยศุริยาภา และในที่สุดสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระ-

พันวัสสาอัยยิกาเจ้า ก็โปรดพระราชทานอนุญาตให้ตีพิมพ์
หนังสือเรื่องนชนไท พระกรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้า ฯ

กรมศิลปากร

๒๑ มกราคม ๒๔๘๐

(สำเนา)

๐๐๐

Cinnamon Hall,

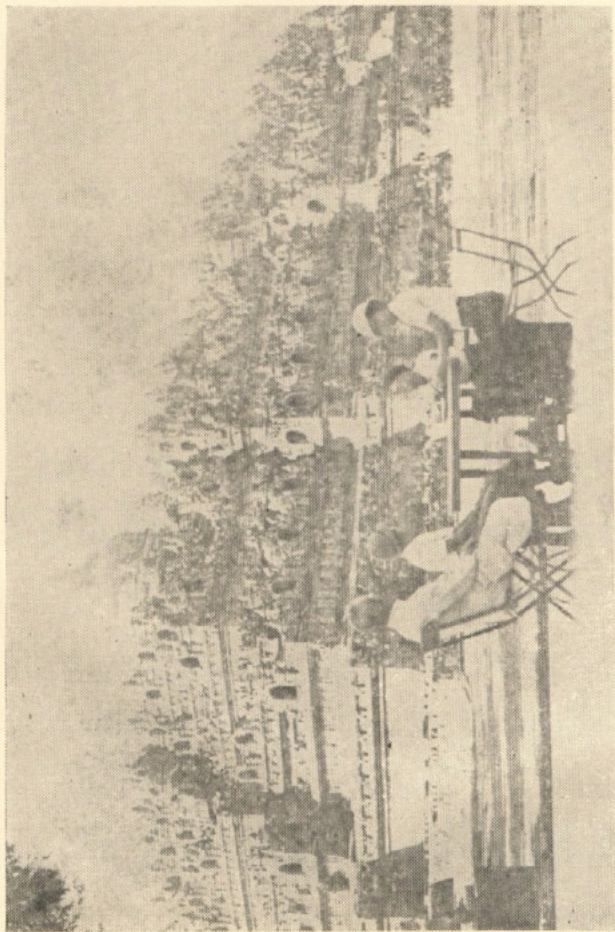
206 Kelawei Road, Penang.

วันที่ ๓๐ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

กราบบังคมทูลทรงทราบฝ่าละอองพระบาท

วันที่ ๑๐ กันยายน ปีจอ พ.ศ. ๒๔๗๗ นั้นเป็น
วันเฉลิมพระชันษาของใต้ฝ่าละอองพระบาท ชนมายุยัง
มาครบ ๖ รอบปีบริบูรณ์ เป็นโอกาสขัตติมงคลอันใคร ๆ
จะพึงประสพได้ด้วยยากยิ่ง อาศัยพระราชกุศลสัมมาปฏิบัติ
และพระบารมีบุญญาภิหาร จึงได้ทรงประสพสุขุมงคล
นั้น ข้าพระพุทธเจ้ามีความชื่นชมโสมนัสเป็นอย่างยิ่ง

แต่ก่อนมาเมื่อถึงวันเฉลิมพระชันษาของใต้ฝ่าละ-
อองพระบาทข้าพระพุทธเจ้าได้เคยไปเฝ้าถวายพระพรเป็น
นิจ เว้นแต่เมื่อไม่สามารถจะไปได้ และเมื่อเฉลิมพระ-
ชันษาครบ ๕ รอบกับเมื่อพระชันษาครบ ๗๐ ปี ข้า-
พระพุทธเจ้าได้เคยให้ทำสิ่งของเฉลิมพระขวัญ ทูลเกล้าฯ
ถวายสนองพระคุณมาทั้ง ๒ ครั้ง แต่ในครั้งนข้าพระ-
พุทธเจ้าไม่สามารถจะไปเฝ้าได้ ด้วยประจวบเวลาออกมา
บ้านอื่นเมืองไกล และไม่มีกำลังพาหนะที่จะสร้างสิ่งอันใด
อันเป็นของเฉลิมพระขวัญ ทูลเกล้าฯ ถวายได้ตามประ-

รูปถ่ายที่หนามหาเจดีย์วรพุทธโธ

เล่าเรื่องไปชวาครั้งที่ ๓

แต่ก่อนมา ข้าพเจ้าได้เคยตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปเมืองชวา ๒ ครั้ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ครั้งหนึ่ง และต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ อีกครั้งหนึ่ง ครั้งนี้ ข้าพเจ้าได้ติดตามเสด็จครั้งหลังเวลาล่วงมาถึง ๓๓ ปี จึงมีโอกาสดำไปชวาอีกครั้งหนึ่ง โดยลำพังตนใน พ.ศ. ๒๔๗๗ นี้ เมื่อได้รับปลดจลาจลพ้นหน้าที่ทงปวงออกมาอยู่เมืองบึงตามสบายได้ ๗ เดือน เหตุที่จะไปชวาครั้งนี้ เกิดขึ้นด้วยเมื่อเดือนมกราคมปีกลาย ไปส่งเสด็จพระเจ้าอยู่หัวไปยุโรป ณ เมืองเมดานที่เกาะสุมาตรา ไปพบเจ้านายที่ประทับอยู่เมืองชวา มีสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์ฯ เป็นต้น ซึ่งพร้อมกันมาส่งเสด็จฯ ทูลกระหม่อมตรัสชวนให้ไปเที่ยวชวา และให้ไปพักที่ตำหนักของท่าน ซึ่งสร้างใหม่ ณ เมืองบันดุง ฝ่ายเจ้าหญิงลูกของข้าพเจ้า ทั้ง ๓ คนก็อยากไปเห็นเมืองชวา จึงทูลรับว่าพอถึงฤดูแล้งในเกาะชวา จะไปเฝ้าให้ทันช่วยงานเฉลิมพระชันษาของทูลกระหม่อม ในวันที่ ๒๙ มิถุนายน สมเด็จพระเจ้าน้อง

ตรัสว่าวันเกิดของข้าพเจ้าก็ก่อนนั้นเพียงสัปดาห์เดียว ให้
ไปฉลองวันเกิดที่บันดุงในปีนั้นเถิด จะไปรคมีการเลี้ยง
ประทาน ก็เป็นอันตกลงกำหนดว่าจะไปให้ถึงบันดุงก่อน
วันที่ ๒๑ มิถุนายน และจะอยู่ที่บันดุงจนวันที่ ๒๕
มิถุนายน

ครั้นถึงเดือนพฤษภาคมเริ่มจะการที่จะไป ทางอีสต์
เอเชียติกเซารบให้เอเยนต์ของเขาซึ่งมีอยู่ตลอดทางที่จะไป
ช่วยเป็นธุระในการเดินทาง กงสุลชอลันคาที่บีนังก็บอก
ไปยังรัฐบาลให้รู้ และได้ขอให้กงสุลสยามที่เมืองบะเตเวีย
บอกเคาวเนอเยเนอราลให้ทราบด้วยอีกทางหนึ่ง แต่เรือ
ที่จะไปนั้นไม่มีเรือที่เดินตรงจากบีนังไปเมืองบะเตเวีย จะ
ต้องไปเรืออื่นจนถึงเมืองสิงคโปร์แล้วจึงลงเรือของบริษัท
ชอลันคาจากที่นั่นไปยังเมืองบะเตเวีย ให้สืบดูวัน เรือ ออก
ได้ความว่า เรือเมลล์ชอลันคาออกจากสิงคโปร์ทุกวันศุกร์
เวลาบ่าย ๑๖ นาฬิกา หาเรือที่จะไปจากบีนังให้เหมาะ
เวลา ก้อย่าต้องไปค้างคอยเรืออยู่ที่สิงคโปร์ ได้ความว่า
เรือเมลล์ของบริษัทบีแอนด์โอ ลำชื่อ ราชบุคณะ จะมาถึง
บีนังวันพฤหัสบดีที่ ๗ มิถุนายน และจะออกในวันนั้น

ไปถึงสิงคโปร์วันศุกร์ที่ ๘ กลางวัน ทันไปลงเรือขอล้นคา
ออกจากสิงคโปร์ในวันนั้นเองจึงตกลงให้ว่ากล่าวซื้อตั๋วเรือ
และบอกไปให้ทราบที่ชวาว่าจะไปตามวันที่กะนั้น ผู้ที่จะ
ไปกับข้าพเจ้ามีแต่ลูกหญิงพูนคน ๑ หญิงพิลัยคน ๑ หญิง
เหลือนคน ๑ กับนายชิตกันรับใช้คน ๑ รวม ๕ คนด้วย
กัน อธิบายรายการที่ไปมีคงเล่าต่อไป

วันพฤหัสบดีที่ ๗ มิถุนายน

เวลาบ่าย ๑๕ น. ขนรถออกจากซินเนมอนฮอล
ไปลงเรือราชปตนะ ซึ่งจอดเทียบ ทำอยู่หน้าเมืองบึง
เพื่อนไทยที่มาอยู่บึงไปส่งกันแทบทงหน ราลากนแล้ว
เรือออกเวลา ๑๕ น. แล่นไปทางใต้ตลอดคืน
ฤกษ์ยามตราครุฑนี้ไม่สู้ดี ด้วยเมื่อวันก่อนจะลงเรือ
รู้สึกตัวตะครันตะครอเหมือนกับจะจับหวัด รุ่งขึ้นเช้าถึง
วันจะลงเรือธาตุก็ไม่ปกติ กินยาแล้วไปลงเรือ พอเรือ
ออกจากท่าไปหน่อยหนึ่งก็รู้สึกว่าเป็นอินฟลวนซา (หวัด
ใหญ่) และได้ความว่าหญิงพูนกับหญิงเหลือนก็เป็นเช่นเดียวกัน
กันอีก ๒ คน ต่อมาเมื่อไปถึงชวาแล้วได้ข่าวว่าพวกที่อยู่

หลังยังชินนะมอนฮอล ก็เป็นอินฟลวนซาก็ ๒ คนถึง
ล้มหมอนนอนเสื่อ จึงเป็นอันได้ความว่างเป็นค้ายไอ-
หวัดใหญ่เข้าบ้านเมื่อก่อนจะไป ถ้ากำหนดวันที่ไปซ้ำอีก
สัก ๒ วัน ก็เห็นจะต้องเลื่อนกำหนด แต่พวกเราที่ไป
อาการเป็นอย่างเบาเดินเหินได้ไม่เป็นไรนัก แต่ส่วนตัว
ข้าพเจ้ากับหญิงเหลืออยู่ในเรือห้องเดียวกัน ถูกซำร้าย
ค้ายไม่รู้จักใช้ทอลมที่เขาสูบส่งเข้ามาให้ความเย็นที่ในห้อง
นอนกลางคืนรู้สึกร้อนปล่อยให้ลมเป่าถูกตัวตลอดคืน เข้า
ชั้นเลยเป็นโรคบ้ตตะคาคยิตค้ายกันทั้ง ๒ คน ต้องไป
ให้หมอรักษาในชวาหลายวัน จึงว่าฤกษ์ยาตราไม่สู้ดี

ไปในเรือเมลบีแอนคโคโนกรง น ชวนให้นึกถึงความ
หลัง ครึ่งข้าพเจ้าไปยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ก็ไปเรือ
เมลบีบริษทนเหมือนกัน เรือที่ไปจากสิงคโปร์ ครง นน
เป็นเรือคาตฟ้าชั้นเดี่ยวขนาดเพียง ๔,๐๐๐ ตัน ยังไม่
มีไฟฟ้าหรือห้องเย็น ต้องเลี้ยงสัตว์ที่จะกินเป็นอาหาร
กับทงวาทสำหรับบริคนานมให้คนโดยสารกินไปในเรือ เรือ
เมลบีสมัยปัจจุบันนี้ใหญ่โต ถ้าราชบุตนะนี้ถึง ๑๗,๐๐๐
ตัน กินอยู่ราวกับโฮเต็ล ได้ความรู้ประหลาดอย่างหนึ่ง

ว่าเรือเมล์ใหญ่ ๆ ที่มีปล่องควัน ๒ ปล่องนั้น ที่จริงเป็น
 ปล่องลงเสียปล่องหนึ่ง ด้วยเครื่องจักรที่ใช้กันในปัจจุ-
 บันนั้นปล่องควันแต่ปล่องเดียวก็พอ แต่เจ้าของเขาไม่
 กล้าลดปล่องลง เพราะคนโดยสารชอบไปเรือที่มีหลาย
 ปล่อง ด้วยเข้าใจว่ามันคงแข็งแรงกว่าเรือปล่องเดียว แม้
 เรือกำปั่นยนต์ที่ต่อเป็นเรือรับคนโดยสารในสมัยนั้น ก็ทำ
 ปล่องขึ้นให้เหมือนเรือไฟปล่องหนึ่ง หรือสองปล่อง สำหรับ
 เอาใจคนโดยสารมิให้รังเกียจ ยิ่งคือแต่บริษัทอีสต์เอเชีย-
 ติก ซึ่งริทำกำปั่นยนต์ขึ้นก่อนเพื่อนไม่ยอมทำปล่องเช่น
 นั้น สังเกตดูขนบธรรมเนียมในเรือเมล์เดี๋ยวนี้ก็เปลี่ยน
 แปลงมาก แต่ก่อนถือกันเป็นธรรมเนียมว่าผู้หญิงขวัญ
 อ่อน เพราะฉะนั้นผู้ชายจะอยู่บนคาค้ำในระหว่างเวลาแต่
 เข้า ๘ น. จนค่ำ ๒๑ น. ร่วมกับผู้หญิง จำต้องแต่ง
 ตัวใส่เสื้อทงขนอกขึ้นในให้สุภาพเรียบร้อย และห้ามมิให้
 สูบบุหรี่ที่ห้องผู้หญิง แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีข้อบังคับเช่นนั้นแล้ว
 เพราะผู้หญิงก็ชอบสูบบุหรี่เหมือนผู้ชาย การแต่งตัวจะ
 แต่งอย่างไร ผู้หญิงก็ไม่ถือแม้ผู้หญิงเองก็มักนุ่งกางเกง
 ปะยามาขายาว หรือกางเกงช็อตซาสน้อยอย่างผู้ชาย จึงเป็น

อันอนุญาตให้สูบบุหรี่และแต่งตัวไปตามชอบใจ แม้จะใส่
 แต่เสื้อชั้นในอยู่บนนาคค้ำฟ้าก็ได้ทุกเมื่อ กงถือนัยอย่าง
 เดียวแต่เมื่อเวลากินอาหารเย็น ต้องแต่งเครื่องสำหรับ
 เวลาเย็น เพราะกินอาหารแล้วมักมีการต้อนรับนาคค้ำฟ้า
 ต่อไปจนดึก แต่เวลาเรือทอดอยู่ในอ่าวจะแต่งเครื่องเดิน
 ทางก็ได้เพราะจะไม่ให้ลำบากแก่การขึ้นบก มีประเพณีที่
 เปลี่ยนใหม่อีกอย่างหนึ่ง แต่ก่อนในเรือเมล์มีประกาศปิด
 ไว้ ห้ามมิให้คนโดยสารให้สินจ้างแก่คนรับใช้ แต่ที่
 จริงก็ให้กันเป็นสินน้ำใจทุกคน เป็นแต่ต้องลอบให้ ฝ่าย
 นายเรือก็ทำไม่รู้ เดียวนเล็กประเพณีนั้นแล้วให้กันได้โดย
 เบ็ดเสร็จว่าโดยทั่วไปเรือเมล์เดี่ยวนั้น แม้เรียกค่าโดยสาร
 แพงขึ้น ก็สบายกว่าแต่ก่อนมาก

วันศุกร์ที่ ๘ มิถุนายน

เรือราชปุตนะถึงเมืองสิงคโปร์
 จอดเทียบท่าที่ตื้นหยองปากก เอเยนต์ของห้างอีสต์เอเชีย
 ตึกมารับไปลงเรือแพลนเซียส ของบริษัทเกบีเอ็มชอลันดา
 ซึ่งจอดเทียบท่าอยู่อีกอ่าวหนึ่งในเวลาเดียวกัน ด้วยมี
 เวลาเพียง ๒ ชั่วโมง จะไปเที่ยวที่ไหนอีกไม่ได้

เวลาบ่าย ๑๖ น. เรือแปลนเซียสออกจากเมืองสิงคโปร์ไปทางช่องเกาะเรียวทางไปชวา เรือลำนี้ขนาด ๔,๐๐๐ ตัน ต่อสำหรับรับคนโดยสารในระหว่างเมืองสิงคโปร์ เมืองมุนต็อก เมืองบะเตเวีย เมืองสะมารัง และเมืองสุบายา ทำอย่างประณีตคล้ายกับเรือเมล์ใหม่ที่ไปมาด้วยยุโรป เป็นแต่ขนาดย่อมกว่าและแก้ไขห้องหับให้เหมาะกับเมืองร้อน อยู่สบายดี คนโดยสารชั้นที่ ๑ อยู่กลางลำตอนข้างหน้า ชั้นที่ ๒ อยู่ก่อนข้างท้ายตอนท้ายเรือที่เดียวสำหรับคนโดยสารชั้นที่ ๓ อยู่แต่กับคาคฟ้า และมีมานกันไม่ให้ปะปนกับชั้นที่ ๑ และที่ ๒ ซึ่งไปมาถึงกันได้เรือบริษัทเกบีเอมนี้เรียกค่าโดยสารอยู่ข้างแพง เพราะมีแต่บริษัทเดียวที่เดินเรือรับคนโดยสารในน่านน้ำตามหมู่เกาะชวา

วันเสาร์ที่ ๔ มิถุนายน

เรือแล่นถึงช่องเกาะบังกาแต่เช้า หยูกรับส่งคนโดยสารที่หน้าเมืองมุนต็อกที่เกาะบังกาแล้วแล่นต่อไป ก่อนค่ำเกิดเหตุร้ายขึ้นในเรือ ด้วยแขกบาทกชวลเกาะสุมาตรา คน ๑ ซึ่งไปในชั้นที่ ๓ เกิดเสียชีวิตถึงฆ่าคนโดยสารชั้น

เดียวกันตายคน ๑ แต่นายเรือเขาจับตัวคนเสียจริตซึ่ง
และทั้งศพคนตายได้อย่างเงียบคนโดยสารชั้นที่ ๑ และที่ ๒
เกือบจะไม่มีใครรู้ว่าเกิดเหตุ^{นี้} ที่รู้ถึงหูพวกเราเพราะคำ
วัน^{นี้}นั้นเผอิญหญิงพูนกับหญิงเหลือซึ่งอยู่ห้องเดียวกัน ส่งให้
เอาอาหารเย็นไปให้กินที่ในห้อง พอบ้อยเงินยกอาหารเข้า
ไปขอให้ปิดประตูใส่กลอน เธอตกใจไล่ตาม จึงได้ความว่ามี
คนบ้าฆ่าคนตายข้างท้ายเรือ กลัวมันจะวิ่งผลุนผลันเข้ามาใน
ห้อง คำวัน^{นี้}ตอนตกแล่นเรือรอบไปช้าๆ หลายชั่วโมงเพราะ
ใกล้จะถึงเกาะชวา กัปตันประสงค์จะเข้าทอดท่าต่อสว่าง

วันอาทิตย์ที่ ๑๐ มิถุนายน

พอรุ่งสว่างถึงปากอ่าวต้นหยองเปรียก เกาะชวา
เรือเข้าเทียบท่า^{นี้}เมืองบะเตเวียเวลา ๗ น. ทูลกระหม่อม
ชายกับมิสเตอร์ครุเคนกงสุลสยาม และมิสเตอร์มะเครเกอ
ผู้แทนบริษัทอิสตเอเซียติกมารับถึงเรือ มิสเตอร์ไมเคล
รูดกงสุลอังกฤษที่เคยคุ้นกันในกรุงเทพฯ ทราบว่าเราจะไป
ก็มีแก่ใจมารับด้วยไม่ทราบว่าจะด้วยเหตุใดกิตติศัพท์^{นี้}รู้ไปถึง
พวกหนังสือพิมพ์ ให้ช่างมาคอยถ่ายรูปเป็นหลายนคน
กงสุลสยามบอกว่าเคาเวเนอเยเนอราลขอเชิญให้ข้าพเจ้ากับ

เจ้าหญิงทั้ง ๓ คน ไปกินกลางวันที่วังเมืองบุงเตนซ็อกในวันอังคารที่ ๑๒ ให้บอกรับและขอบใจแล้วขึ้นจากเรือขบวนรถยนต์ด้วยกันกับตุลกระหม่อมไปยังเมือง บะเตเวียไปพักอยู่โฮเต็ลเคสอินดิสด้วยกัน โฮเต็ลนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยประทับ แต่เขารื้อสร้างใหม่ใหญ่โตกว่าเก่ามาก ปรุหลาอยู่ที่นี่หลังซึ่งเคยเสด็จประทับ นั้นเขายังคงไว้อย่างเดิมไม่แก้ไข เมื่อไปเห็นก็จับใจเหมือนอย่างรำลึกชาติได้ ปรึกษากับตุลกระหม่อม เห็นว่าไม่มีเหตุที่จะพักอยู่เมืองบะเตเวียให้นานวัน จึงตกลงจะค้างแรมแต่คืนเดียว รุ่งขึ้นตอนเช้าจะไปดูพิพิธภัณฑ์สถานซึ่งอยากดูอยู่นานแล้ว ตอนบ่ายจะย้ายไปเมืองบุงเตนซ็อกทางรถยนต์ ค้างแรมสำหรับไปดูสวนหลวงในตอนเช้า และไปกินเลี้ยงที่เคาเวเนอเยเนอราลตอนกลางวัน เวลาบ่ายตุลกระหม่อม จะโปรดให้รถยนต์มารับไปยังเมืองบันตุง ระยะทาง ๓ ชั่วโมงถึงในเย็นวันนั้น ไม่ต้องค้างที่ไหนอีก เมื่อปรึกษากันแล้วในตอนเช้ามีเวลาว่าง ตูลกระหม่อมทรงพาขบวนรถยนต์ไปเที่ยวดูบ้านเมือง ดูไม้สีแปลก ตากว่าที่ใกล้เห็นเมื่อ ๓๓ ปีมาแล้วเท่าใดนัก คลองลง

เขื่อนอันเป็นต้นแบบคลองชลประทานตอนสวนสราญรมย์
 ยังอยู่ แต่สะพานหกเปลี่ยนเป็นสะพานเหล็กไปเสียแล้ว
 สโมสรร "คองค็อกเตีย" อันเป็นต้นแบบของศาลาสหไทย
 สยามก็ยังมีอยู่อย่างเดิม เป็นแต่ขยายเมืองกว้างขวางออก
 ไปกว่าแต่ก่อนมาก เห็นเรือนที่สร้างใหญ่โต เป็น
 อย่างใหม่ก็มีแต่โศกเศลกับอาคารต่างๆ เช่นธนาคารเป็น
 ต้น เรือนคนอยู่ยังเป็นแบบเก่าอยู่นั่นเอง สิ่งซึ่งทอดทิ้งให้
 เลวลงกว่าแต่ก่อนก็มี ที่สำคัญ คือท้องสนามหลวงที่
 เรียกว่า "กอนนิงสเปเลน" ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
 โปรด ถึงทรงจำแบบมาทำท้องสนามหลวงในกรุงเทพฯ
 แต่ก่อนเป็นที่สง่างามยิ่งนักแต่เดี๋ยวนี้ทอดทิ้งปล่อยให้
 ไม้ใหญ่ๆ ที่รายรอบล้มตายหายสูญไปเสียมาก ที่ปลูก
 แซมก็ไม่บำรุง แม้ในตัวสนามเองก็ปล่อยให้ปลูกสร้าง
 เรือนโรงอะไรลงหลายอย่าง ตรงที่ยังวางคทงราวกับที่
 รางน้ำเสียคาย มีอะแควเรียมที่เลี้ยงปลาต่าง ๆ ดงชน
 ใหม่แห่งหนึ่งน่าดู แต่ก็ไม้ใหญ่โตเท่าใดนัก
 เวลาบ่าย มีสเตอร์ฟิตสมอริส กงสุลเยเนอรัล
 อังกฤษซึ่งเป็นผู้คุ้นกันมาแต่ยังอยู่ในกรุงเทพฯ มาหา

เล่าเรื่องไปชวา ครั้งที่ ๓

๑๑๑

แล้วขจรดยนต์ไปเที่ยวคูเมืองอีกครึ่งหนึ่ง เลยไปเยี่ยม
ตบขอบใจกงสุลไทยและกงสุลอังกฤษ กับผู้อื่นที่
ไปรับตัว

ทุกกระหม่อมชายจะเสด็จไปค้ายอากาศยาน พุ่ง
เข้า กลับไปค้อยอยู่ที่เมืองบันดุง

วันจันทร์ที่ ๑๑ มิถุนายน

เวลาเช้า ๑๐ น. ไปดูพิพิธภัณฑ์สถาน การที่จะไป
หังกงสุลได้ ไปบอกไว้ พวกกรรมการสภาโบราณคดีมี
ศาสตราจารย์วันกันและตอกเตอร์บอดซ์นักปราชญ์คนสำคัญ
กับพวกกรรมการพร้อมกันมาคอยรับ เพราะเขาเคยได้ยิน
ชื่อข้าพเจ้าเมื่อเป็นนายราชบัณฑิตยสภา พาไปนั่งในห้อง
ประชุมเชิญให้ลงนามไว้ในสมุดสำหรับลงนามคนสำคัญ
ก่อน (และเมื่อข้าพเจ้ากลับมาถึงเมืองบันดุงแล้ว มีจดหมาย
บอกมาว่าในคราวประชุมสภาครั้งหลัง ได้เลือกข้าพเจ้าให้
เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ของราชบัณฑิตยสภาเมืองบะเตเวีย
ด้วย) แล้วจึงพาเที่ยวพิพิธภัณฑ์ ข้าพเจ้าขอในวอนนี้แต่
เฉพาะห้องของมหัศจรรย์ หอของทองสัมฤทธิ์กับหอ
เครื่องศิลา เพราะมีเวลาน้อย ห้องของมหัศจรรย์มีเครื่อง

เพชร พลอย เงิน ทอง ของโบราณต่าง ๆ ห้าง^๕นี้ทำทาง
 เข้าออกและมีคนเฝ้า^๖กวดขัน ของโบราณที่จัดไว้ในห้อง
 เป็นของสมัยเมื่อพวกชาวถือศาสนาอิสลามแล้ว มากกว่า
 ของสมัยเมื่อยังถือพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ มีพระ
 พุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ ทำด้วยเงินและทองคำหลาย
 องค์ แต่ฝีมือไม่สู้วิเศษสมกับที่ลงทุนทำด้วยเงินทอง
 ข้าพเจ้าปรารถนา^๗ว่าผู้ที่ให้สร้าง เห็นจะเป็นแต่เศรษฐีมิใช่
 ผู้รู้ศิลปศาสตร์ ท่านพวกนักปราชญ์เห็นชอบด้วย แล้ว
 บอกว่าเมื่อมีการแสดงพิพิธภัณฑ^๘ที่เมืองฝรั่งเศสคราวหลัง
 ได้คัดเลือกของโบราณในพิพิธภัณฑ^๙ที่ส่งไปตั้งแสดงหลาย
 สิ่ง เผอิญเกิดไฟไหม้สถานของประเทศชอลแลนต์ ของ
 โบราณสูญไปเสียหลายสิ่ง ที่หลังเห็นจะไม่ยอมส่งไปอีก
 ห้องของทองสัมฤทธิ์^{๑๐}นั้นน่าดูมาก ด้วยมีของสมัยศรีวิชัย
 เมื่อพวกชาวถือพระพุทธรูปศาสนาและศาสนาพราหมณ์ รวม
 ไว้ในพิพิธภัณฑ^{๑๑}สถาน^{๑๒}นั้นแปลก ๆ ไม่มีที่อื่นเหมือนของสมัย
 ศรีวิชัย สิ่งใดมีที่พิพิธภัณฑ^{๑๓}สถาน ในกรุงเทพฯ ฯ ชั้นหนึ่ง
 เขามียี่สิบสองและสาม^{๑๔}ทั้งนั้น แต่ประหลาดอยู่ที่บรรดา^{๑๕}รูป
 พระโพธิสัตว์ที่มีในพิพิธภัณฑ^{๑๖}สถาน^{๑๗}นั้นนับองค์ไม่ถ้วน

พิจารณาจะหาที่งามยิ่งกว่าหรือแม่แต่ที่คึกคึกเต็มรูปพระโพธิ
 สัตว์เมืองไชยา ที่มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเทพฯ ไม่มี
 เลยสักองค์เดียว ถึงกระนั้นถ้าโดยปริมาณ ก็ควรยอมยก
 ย่องพิพิธภัณฑสถานเมืองบะเตเวียหน้า รวบรวมเครื่อง
 ทองสัมฤทธิ์สมัยศรีวิชัยไว้ได้มากกว่าที่อื่นหมด มีพระพุทธร-
 รูปอินทโยนแบบอมราวดีที่ทำจิ๋วจิ๋ว อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน
 นองคหนึ่ง ว่าขุดพบที่เกาะกาลิปเมื่อ ๒ ปีมาแล้ว พระ-
 พุทธรูปอย่างนี้ ประหลาดที่ปรากฏว่ามีในประเทศต่าง ๆ
 แต่ ๔ องค์ คืออยู่ที่พิพิธภัณฑสถานเมืองโคลัมโบในลังกา
 ทวีปองค์หนึ่ง อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานเมืองซานอองคหนึ่ง
 อยู่ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเทพฯ องค์หนึ่ง กับอยู่ที่พิพิธ-
 ภัณฑสถานเมืองบะเตเวียองค์หนึ่ง นับถือว่าเป็นของ
 วิเศษด้วยกันทั้ง ๔ แห่ง องค์ในกรุงเทพฯ นั้น ขุดพบที่
 เมืองนครราชสีมา ส่วนเครื่องศิลาโบราณนั้นจัดตั้งรายได้
 ตามระเบียบ กระบวนทำรูปภาพต้องยอมว่าฝีมือชาวทำ
 งานกว่าที่ไหน ๆ หมด และมีมากนับไม่ถ้วน ที่เอามาไว้ใน
 พิพิธภัณฑสถานนี้เลือกมาแต่พอเป็นตัวอย่าง เมื่อสมเด็จพระ
 พุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชวาใน พ.ศ. ๒๔๔๔ รัฐบาล

แต่ต้นจนปลาย ่บอกว่าจะกินข้าว จึงเลี้ยงตามกระบวน
 ที่กล่าวมาก่อน แต่เพิ่มเติมกับข้าวชนมากมายหลายอย่าง
 มีคนยกจานอาหารที่เลี้ยงเดินตามกันมาราวกับกระบวนแห่
 แต่อาหารที่เลี้ยงเวลาอันเลี้ยง อย่างฝรั่ง ทั้งนิน การเลี้ยง
 อาหารในโฮเต็ลนั้น ใครกินเข้าก่อน ๘ น. มีนาซากาแพ
 กับผลไม้มาให้กินรองท้องที่ห้องอยู่ ถึงเวลา ๘ น. ไปจน
 ๙.๓๐ น. ึ่งอาหารเข้าที่ห้องใหญ่สำหรับเลี้ยง ของเลี้ยง
 มีนาซากาแพนม เนย ขนมปัง ไข่ไก่ กับเนื้อเย็นและผล
 ไม้ ถึงเวลา ๑๒.๓๐ น. ไปจนถึง ๑๔ น. เลี้ยงอาหาร
 กลางวันดังกล่าวมาแล้ว (ตั้งแต่เวลา ๑๔ น. ไปจน
 ๑๖ น. นอนกลางวันกันหมด แม้จนคนรับใช้) เวลา ๑๖.
 ๓๐ น. ไปจน ๑๗.๓๐ น. เลี้ยงนำซากกับขนม ถึงเวลา
 ๑๙.๓๐ น. ไปจน ๒๑ น. เลี้ยงอาหารเย็น การเลี้ยง
 อาหารเวลาเย็นก็เปลี่ยนแปลงกับแต่ก่อนอย่างหนึ่ง เขาว่า
 ฟังเกิดขึ้นในชวาไม่ช้านัก แต่เดิมมาถ้าใครเชิญเพื่อนฝูง
 ไปกินอาหารเย็นที่โฮเต็ล ย่อมแต่งตัวเครื่องเวลาเย็นไป
 พร้อมกันเมื่อใกล้กำหนดเวลากินอาหาร กินแล้วก็นั่ง
 สนทนาหรือเล่นอะไรกันต่อไปจน ๒๒ หรือ ๒๓ น. แล้ว

กลับมาบ้าน แต่เดิวนครองแต่งตัวเวลาเย็นเป็นอันเล็ก จะ
 แต่งตัวอย่างไร ๆ ก็ได้ แต่เปลี่ยนเวลาไปพร้อมกันแต่หัว
 ค่ำ หนึ่งสนทนาคมค็อกเทลกันไปจนจวน ๒๑ น. จึงเข้านั่ง
 กินอาหาร กินแล้วต่างก็กลับบ้าน เว้นแต่พวกรักสนุกจึง
 อยู่เต็นท์กันต่อไปจนดึกถึง ๒ หรือ ๓ น. ตามโซเทิลใหญ่
 ย่อมมีมิโหรีเครื่องสายสำหรับบรรเลงทงเวลาเที่ยงกลางวัน
 และเลียงค้ำ แล้วทำเพลงให้เต็นท์รั้วทุกแห่ง กินกลาง
 วันแล้วมานอนพักจนบ่าย ๑๖ น. ขนรถยนต์ออกจากเมือง
 บะเตเวีย ระยะทางรถยนต์แล่นชั่วโมงเศษถึงเมืองบยู-
 เตนซ็อก ซึ่งตั้งอยู่บนเนินเขา สูงกว่าระดับทะเล ๕๐๐ ฟุต
 อากาศเย็นกว่าที่เมืองบะเตเวีย จึงเป็นที่ตั้งวังที่อยู่ของ
 เคาเวเนอเยเนอราลสืบมาช้านาน เดิมหมายจะไปพักโซเทิล
 เบลู ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยประทับ แต่ได้ความ
 ว่าเวลานกำลังปิดเพื่อจัดการใหม่ จึงไปอยู่โซเทิลชื่อเบล-
 วูคิบเบต เป็นโซเทิลใหม่ตั้งอยู่ใกล้บริเวณวังเคาเวเนอเย-
 เนอราล

วนองคารัท ๑๒ มิถุนายน

เวลาเข้าไปดูสวนหลวง สวนหลวงที่เมืองบุงเตน-
 ซ็อกนั้นชื่อนามว่าจัตตี มีพันธุ์ไม้ต่าง ๆ มากกว่าสวน
 หลวงของประเทศอื่น ๆ ทางตะวันออกกันทั้งสน เพราะได้
 ติงและรัฐบาลเอาใจใส่ทำนุบำรุงมากกว่าร้อยปี ใครไปถึง
 เมืองบุงเตนซอกก็ต้องไปดูทั้งนั้น แต่ไปดูคราวนั้นเห็นอยู่
 ข้างจะร่วงโรยไปสักหน่อย ได้ยินว่าเพราะรัฐบาลต้องลด
 เงินค่ารักษาสวนลง ในเวลาเศรษฐกิจกำลังฝืดเคือง ถึง
 เวลาจวน ๑๓ น. ขนรถไปที่วังแถวเนอเยเนอราลซ็อก
 ยองเกียเคอเยอง คอยรับอย่างรับแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์
 เลียงที่ห้องห้องพระโรง จัดอย่างเลียงในครัวเรือน นอก
 จากภรรยากับบุตรชายหญิงและนายทหารคนสนิท มีแต่
 เลขานุการของรัฐบาลกับภรรยาและเชิญบารอน เสเชสตี-
 เลียวันตุล นางพระก้านัลของสมเด็จพระราชินีพันปีหลวง
 ประเทศฮอลแลนด์ ซึ่งได้เคยรู้จักกับข้าพเจ้าและเจ้าหญิง
 พูนหญิงพิลัยมาแต่ไปเฝ้า พ.ศ. ๒๔๗๓ อีกคนหนึ่งกับพวก
 เราอีก ๔ คน นึกว่าตั้งแต่ข้าพเจ้าไปเฝ้าทรงรู้จักแล้ว สม-

เ็จพระราชินีทรงแสดงพระเมตตาต่อมาเสมอ ข้าพเจ้า
 จึงเขียน โทรเลขขอให้เคาเวเนอเยเนอราลส่งไปถวายว่า
 ข้าพเจ้าขอรุณให้ทรงทราบว่าได้มาชวอีกครั้งหนึ่งกับลูก
 หญิง และเคาเวเนอเยเนอราลได้ต้อนรับ ณ เมืองบยุเตน-
 ซ็อกในวันนั้น ต่อมาอีก ๒ วันสมเด็จพระราชินีมีพระโทร
 เลขตอบมาว่าทรงยินดี ที่ทราบว่าไปชวาและหวังพระราช
 หฤทัยว่า จะเป็นสุขสบายทั้งตัวข้าพเจ้าและเจ้าหญิงตลอด
 เวลาที่อยู่ในชวา ส่วนเคาเวเนอเยเนอราลนั้นรับจะส่งเจ้า
 หนาทตามหัวเมืองที่จะไป ให้เอาเป็นธุระให้ความสะดวก
 แก่ข้าพเจ้าทุกแห่ง เมื่อเลยแล้วเรียกช่างถ่ายรูปมาถ่ายรูป
 หมู แล้วคุณหญิงของเคาเวเนอเยเนอราล ส่งมาแจกให้ไว้
 เป็นระลึกด้วย เมื่อเสร็จการเลยแล้วกลับมาพักที่โฮเตล
 ครัวหนึ่ง พอบ่าย ๑๕.๓๐ น. ก็ขอรถยนต์ทูลกระหม่อม
 ให้มารับ กับจ้างรถยนต์บรรทุกหีบผ้าอีกรถหนึ่ง ออกจาก
 เมืองบยุเตนซ็อกไปเมืองบันคุงทางตำบลสินกันไลยะ ทาง
 นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จประพาสแต่ย้อนทาง
 กับที่เราไปวันนั้น เวลานั้นยังไม่มียนต์ เสด็จทรงรถไฟ
 ออกจากเมืองบยุเตนซ็อกแต่เข้าไปลงที่เมืองตันยอ แต่

นนทรงรถเทียมม้าคู่ต่อไป เมื่อถึงทางชนภูเขาบางแห่ง
 ต้องเอาควายหลายตัวเข้าผูกกลามลากทงมาและรถ ขึ้นไป
 จนพื้นที่ชันไปถึงจวนที่ปากของแถวเนอเยราลที่ตำบล
 จิปานะเอาจวนบาย ประพาสแล้วทรงรถข้ามเทือกเขากลับ
 มาถึงเมืองบยุเตนซอกจน๒๒ น. ออกข้ายืนกันทิ้งกระบวน
 ข้าพเจ้าเป็นผู้จัดการประพาสในครั้งนั้น ถูกโทษว่าไม่คิด
 ระยะเวลาเสียให้คิด จึงจำเรื่องได้ไม่ลืม ไปกราวนมรดยนต์ใช้
 ขนเขาสูงถึง ๔,๘๐๐ ฟิตได้โดยสะดวก ไปสักชั่วโมงหนึ่ง
 อย่างที่ไม่ทันรู้ตัวถึงสิ้นคันไถยะ คนขับขับอกให้ดูจวน
 แถวเนอเยราล จึงรู้สึกว้าเหววันไปได้รวดเร็วผิดกับแต่ก่อน
 มาก ทูลกระหม่อมพาทระองค์หญิง ๓ พระองค์ เสด็จทรง
 รดยนต์มากอวยรับที่เรสเคอรองข้างทาง ห่างเมืองบันดุงสัก
 ชั่วโมงหนึ่ง ประทานเลี้ยงนาชาเครื่องว่างแล้วพาไปเมือง
 บันดุง ถึงตำหนักที่เสด็จประทับ ๑๘ น. พอพลบค่ำทรง
 จัดให้อยู่ในตำหนักทั้งพวก ตัวข้าพเจ้าอยู่ห้องเคียงกับห้อง
 ที่ท่านบรรทม ลูกหญิง ๓ คนแยกกันอยู่ตามห้องของพระ
 องค์หญิงพระธิดา ได้พบเจ้านายตลอดจนคนอื่นที่เป็นไทย
 ไปอยู่เมืองบันดุงนั้น เกิดปีติยินดีกันทวหน้า

ทำหน้กทลกระหม่อม กับเจ้านายที่ประทับอยู่ ณ
 เมืองบันคุงนิน ทำนชอ่กคินบนเนินริมถนนที่นคราทรตัด
 ใหม่ นอกเมืองออกไปทางค้ำนเหนือ อยู่ห่างกลางเมือง
 บันคุงสัก ๘๐ เส้น สร้างทำหน้ก ๔ หมู่ อยู่ในบริเวณ
 เดียวกันหมด ทำหน้กสมเด็จพระน้วยให้ชื่อว่า “คาหา
 ปาตี” (ตามชื่อวังในเรื่องอิเหนา) อยู่ทางข้างเหนือ ทำ
 หน้กทลกระหม่อมเรียกว่า “ประเสบัน” อยู่ต่อไปข้างใต้
 ทำหน้กกรมหลวงทิพยรัตน์ ฯ เรียกว่า “บันจะรากัน”
 อยู่ต่อทำหน้กประเสบันไปทางตะวันออก แล้วถึงทำหน้ก
 หม่อมเจ้าหญิงประสงศ์สม เรียกว่า “สตาหมัน” เป็นที่สุค
 มีครัวไฟ โรงรถ และเรือนมหาคเล็กข้าหลวงอยู่ข้างหลัง
 มีถนนทางเดินถึงกัน ทำหน้กเป็นตึกชั้นเดียวตามแบบ
 เรือนชอลันดา เขตบริเวณทำกำแพง แต่ทางค้ำนข้างกับ
 ค้ำนหลัง แต่ทางค้ำนหน้าท่อกถนน เปิดทำเป็นสวนดอก
 ไม่ไปจนจรดถนน ไม่มีอะไรกีดกัน แต่สร้างอย่างนั้น
 เหมือนกันทั้งเมือง เพราะไม่มีใครละลาบละล้ง และ
 รัฐบาลระวังโจรผู้ร้ายค้ด้วย

วันพุธที่ ๑๓ มิถุนายน

เวลาเช้า ๑๐ น. ทลกระหม่อมพาชนรถยนต์ไป

เที่ยวดูเมืองบันดุง เมืองนมเอตามเสด็จคราว พ.ศ. ๒๔๔๔
 ได้เคยอยู่ถึง ๒๐ วัน นานกว่าที่อื่น ๆ เพราะสมเด็จพระเจ้า
 ฟ้าอัยยวงค์เดชาวุธประชวร แต่เมื่อสมยนั้นยังเป็นเมือง
 เล็ก ได้ยินแต่ว่ารัฐบาลฮอลันดาคิดจะมาตั้งเมืองบันดุง
 เป็นเมืองหลวงชนนอกแห่งหนึ่ง เพราะเห็นว่าเมืองบะเต-
 เวียคงอยู่ใกล้ทะเลลึก ถ้าชาติอื่นที่มากกลางมากในท้องทะเล
 เช่นอังกฤษเกิดเป็นศัตรูจะต่อสู้รักษายาก เมืองบันดุงเป็น
 ที่ชัยภูมิด้วยอยู่บนเขาห่างทะเล แต่อาจจะไปมากับเมือง
 อื่น ๆ ในเกาะชวาโดยทางบกได้สะดวก ทั้งพนทกกว้าง
 ขวางบริบูรณ์ด้วยการเพาะปลูก หากเสียเมืองบะเตเวียก็
 อาจจะเอาเมืองบันดุงเป็นที่มั่นได้ แต่ในสมัยนั้นได้เริ่มทำ
 ตามความคิดเพียงตั้งโรงงานสถานที่ของกรมรถไฟในชวา
 อย่างเดียว ไปคราวนั้นเห็นสร้างตึกใหญ่โต เป็นสถานสำ
 หรับการค้าต่าง ๆ เพิ่มเติมขึ้นอีกหลายอย่าง เช่นที่ว่าการ
 ทหารบกทั้งปวง และวิทยาลัยสำหรับสอนวิชาต่าง ๆ เป็น
 ต้น สำนักกรมอากาศยานที่ตั้งอยู่ที่บันดุงนี้ จึงมีพวกพ่อ
 คาไปตั้งค้าขายมากจนอีกมาก ไซ้แต่เท่านั้น ยังถือกันว่า
 เมืองบันดุงเป็นที่อากาศดี (ได้สังเกตปรอทในห้องเรือน
 เมื่อไปพักอยู่คราวนั้น หนาวเพียง ๗๓ ดีกรี ร้อนเพียง

๘๐ คีกรี้ แต่เขาว่าถ้าฤดูฝน ฝนตกในตอนเย็นทุกวัน) มีพวกที่ประสงค์จะอยู่ตามสบาย เช่นพวกที่รับเบย์บ้านาญ ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ประจำ และมีพวกคนใช้เจ็บแบ่รสถาน ไปพักรักษาตัวที่เมืองบันดุงมากขึ้นทุกที เวลานี้ว่ามี หมอ อยู่ในเมืองบันดุงถึง ๖๐ คน และมีสถานรับพยาบาลตั้งชน หลายแห่ง ดูเมืองบันดุงเห็น จะใหญ่โตกว่าเมื่อมาคราว ก่อนสัก ๑๐ เท่า บ้านเรือนก็สร้างใหม่โดยมาก สังเกต ได้แต่ตอนเมืองเดิมถนนแคบ ตอนที่ย้ายเมืองออกไปทำ ถนนกว้าง บ้านเมืองที่สร้างใหม่ แม้ยังชอบอยู่เรือน ๕ เดียวตามวิสัยชาวฮอลแลนด์ ก็ทำยกเยื้องอย่าง ประณีต บรรจงงามกว่าแต่ก่อน ตอนที่ย้ายใหม่คบ้านเรือนคล้าย กับเมืองฝรั่ง พวกฝรั่งที่อยู่ในเมืองบันดุงเดี๋ยวนี้ ก็ประ พุติผิดกับแต่ก่อน แต่ก่อนนี้ผู้หนึ่งเวลาอยู่บ้านชอบแต่ง ตัวอย่างชาว คือใส่เสื้อเอวทำด้วยผ้าขาว ขลิบผ้าโปร่ง นุ่งโสร่ง ใส่รองเท้าน้ำเตาะ ไม่ใช่ถุงเท้า เวลาบ่าย ๆ เมื่อ ตนนอนกลางวันแล้ว ชอบออกมานั่งเก้าอี้โลรับแขก ที่ สนามหน้าเรือน ทนงเก้าอี้โลนั้น บอกอธิบายว่า เวลา ไล่เก้าอี้ตัวถูกกลมเย็นสบาย ไม่ต้องใช้คนอื่นให้ ชักพัด

“บังกา” เหมือนอย่างอังกฤษ ไปคราวนี้ที่เมืองบันดุง เห็นผู้หญิงแต่งแต่เป็น “หม่อม” เกาธ่โลกก็ไม่มีในบ้าน ผรั่ง ยังเห็นอยู่บ้างแต่ในบ้านพวกจีน เขาว่ายังคงใช้ธรรมเนียมเดิมอยู่แต่บ้านนอก

เห็นของแปลกตาอยู่อย่างหนึ่งซึ่งทำให้คิดถึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ถ้ายังเสด็จอยู่ก็ต้องจะถึงถวายรายงาน ด้วยเมื่อเสด็จมาชวาทอดพระเนตรเห็นต้นปาล์มอย่างหนึ่งซึ่งเขามักปลูกรายสองข้างถนน ปาล์มอย่างนั้นลำต้นที่ตรงโคนบ่งโต แล้วค่อยเรียวขึ้นไปจนถึงที่แตกใบคล้ายกับรูปขวดคอยาว คำรัสเรียกว่า “ปาล์มขวด” โปรต ๆ ให้หาพันธุ์เข้าไป ได้ปลูกรายไว้รอบกำแพงพระที่นั่งอนันตสมาคม และที่อื่นอีกในสวนกุสุมิต แต่เมื่อโตขึ้นรูปกลายเป็นป้อมที่กลางลำต้นบ้างเล็กน้อย ไม่เป็นขวดเหมือนที่ในชวา ทรงปรารภว่าเห็นจะเป็นเพราะดินและอากาศไม่เหมือนกัน ไปคราวนี้ไปเห็นต้นปาล์มขวดที่ปลูกรายไว้ที่เมืองบันดุง กลายเป็นป้อมกลางต้นเหมือนเช่นที่ปลูกลงในกรุงเทพ ฯ หมดยกทั้งนั้น ไม่พบปาล์มขวดอย่างเช่นเคยเห็นเมื่อคราวตามเสด็จสักต้นเดียว ดูประหลาดนักหนา

จะเป็นด้วยต้นปาล์มพวกนั้นมี ๒ ชนิด หรือเป็นด้วยดิน
ฟ้าอากาศทำให้กลายเป็นน้ำสืบตามเอาความจริง แต่เมื่อ
คิดว่าจะสืบเอาไปบอกใคร นึกไม่ออก ก็เลยเลิก

วันพฤหัสบดี ๑๔ มิถุนายน

เวลาเช้า ๙ น. ทูลกระหม่อมพาขึ้นรถยนต์ไปทูล
เขาไฟ “ต้นกุ่มบ่นเปรา” ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือเมืองบันดุง
ระยะทางรถยนต์แล่นเกือบ ๒ ชั่วโมงจึงถึง

เมืองบันดุงตั้งอยู่ในแอ่งกลางเหมือนอย่างกัน กะทะ
มีเทือกภูเขาสูงถึงเมฆหมอก ล้อมรอบ ถึงกระนั้นเพราะ
คนในเกาะชวามีมากถึง ๔๐ ล้าน และรัฐบาลพยายามทำ
การทดน้ำค้ำไม่มีที่ไหนสู้ ตามภูเขาเหล่านี้ มีคนทำเรือก
สวนไร่นาตั้งแต่เชิงเขาขึ้นไปจนเกือบถึงยอดเขาจึงเป็นป่า
ไม้ ถ้ามิใช่เขาสูงนักก็ไถนสร้างทำเป็นเรือกสวนหมดทั้ง
ลูก มีบ้านเรือนราษฎรตั้งเรยรายและมีถนนน้อยใหญ่ไป
มาถึงกันได้ทุกแห่ง จะหาที่เปลี่ยวแทบไม่มี จนเป็นคำ
พูดกันว่า “ในเกาะชวานี้ จะเดินไปทางไหน คงแลเห็น
คนไม่ขาดสายตา” ไปเที่ยวเตร่ครั้งหนึ่งลองสังเกตดูก็เห็น

สมมติว่า อีกประการหนึ่งตั้งแต่มรณศกเกิดชน รัฐบาล
 กับทงพวกเจ้าของที่ดินทำถนนเพิ่มเติมขึ้นอีกมาก เตียน
 มีถนนคาคอสเฟลด์ สำหรับรถยนต์ไปได้ทุกทาง แม้จะ
 ไปตลอดเกาะชวาค้วยรถยนต์ก็ได้ ทุลกระหม่อม
 ท่านเสด็จมาอยู่นาน เคยเที่ยวเตร่ในแควนจนคุ้นเคยกับ
 ชาวเมือง วันหนึ่งไปหยุดกลางทางที่บ้านฝรั่งปลูกไม้ดอก
 ชายแห่งหนึ่ง ณ อำเภอลอมบ่ง เจ้าของบ้านไม่อยู่ พบ
 ฝรั่งรุ่นหนุ่ม ๒ คนเข้ามาเฝ้า เป็นพวกว่างงานซึ่งรัฐบาล
 จดที่ให้ทำมาหากินไม่ห่างทางที่ไปนัก ตั้งแต่สินค้าตกต่ำ
 รัฐบาลและพวกพ่อค้าที่เคยจ้างคนทำงานพากันถอดคิด
 ต้องลดจำนวนลูกจ้างลงเป็นอันมาก จึงเกิดมีพวกว่างงาน
 ชนในเกาะชวาทั้งที่เป็นฝรั่งและเป็นชวาพวกฝรั่งว่างงาน
 นั้น ตามหลักแหล่งอยู่ในเมืองซอลแลนค์ รัฐบาลก็ส่ง-
 เคราะห์ส่งกลับไปเมืองเดิม เหลือแต่พวกที่ไม่มีหลักแหล่ง
 จะไปอาศัย จึงจัดที่ให้อยู่รวมกันรับจ้างทำกรงานตามแต่
 จะหาได้ และเรียรายผู้มีทรัพย์ให้บริจาคเงินช่วยการเลี้ยง
 ฝรั่งว่างงานนั้นให้พอได้เงินเลี้ยงชีพคนหนึ่ง ราวเดือนละ
 ๕๐ บาท จนกว่าจะหางานทำได้ดังแต่ก่อน ส่วนพวกชวา

ที่ว่างงานนั้น ก็กลับไปช่วยญาติพี่น้องทำสวนทำนาอาศัย
 เลี้ยงชีพ ถึงกระนั้น เมื่อจำนวนคนที่ต้องอาศัยกันมีมาก
 ขึ้น ก็เกิดปัญหาว่าเสบียงอาหารจะเกิดขาดแคลนถึงพากัน
 ออกอยากหรือไม่ ข้อนี้นั้นสะท้อนไปถึงสินค้าข้าวสารของ
 ไทย เพราะพ่อค้าบางพวกในชวาคิตจะขายคนว่างงาน
 ด้วยเอาข้าวสารต่างประเทศเข้าไป ขายให้ราคาข้าวสารใน
 ชวาถูกลง แต่รัฐบาลกลับห้ามมิให้เอาข้าวสารต่าง
 ประเทศเข้าไปขายทีเดียว เขาชี้แจงอธิบายว่าในเกาะชวา
 ราษฎรเป็นชาวไร่นามากกว่าพวกอื่น ทำนาได้ข้าวปีละ
 เท่าก็กินกันแต่ในพื้นเมืองมิได้ส่งไปขายต่างประเทศ
 รัฐบาลได้ให้สำรวจข้าวในพื้นเมืองยังมีพอที่จะเลี้ยงคนว่าง
 งานได้ไม่ออกอยาก ถ้าปล่อยให้เอาข้าวต่างประเทศเข้าไป
 ขาย ราคาข้าวตกต่ำกว่าปกติ ราษฎรพวกทำนาก็จะได้ผล
 ประโยชน์น้อยลง พวกนักขัตสันเกิดเดือดร้อนอีกจำพวก
 หนึ่ง จนถึงไม่สามารถจะเลี้ยงพวกว่างงานที่ได้อาศัยพวก
 ชวานาอยู่ในบัดนี้ อธิบายการทำนาในเกาะชวา ถ้าว่า
 สำหรับไทยเรา ต้องได้ไปเห็นจึงจะเข้าใจได้ชัดเจน ว่าผิด
 กับการทำนาในเมืองไทยเป็นข้อสำคัญหลายอย่างเป็นต้น

แต่เขามีนาชลประทานพอใช้ตลอดปี จะทำนาเมื่อใดก็ทำ
 ได้และอาจทำนาได้แม้จนบนไหล่เขา ตัดคั้นนาเป็นขั้นบัน
 ไตรลงไปจนในที่ต่ำ ไม่ต้องอาศัยแต่ในท้องที่ราบ หรือ
 ต้องทำแต่ตามฤดูฝนฟ้าเหมือนในเมืองไทย เมื่อนั่งรถผ่าน
 ไปสังเกตคูนที่ทำสองข้างทางออกนอกพิศวง ทั่วหน้าตำบล
 เคียวกันบางแปลงกำลังไถ บางแปลงกำลังเกี่ยวข้าว และ
 บางแปลงกำลังตกกล้าในที่ใกล้ ๆ กัน เมื่อครั้งสมเด็จพระ
 พุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชวา เขาทูลอธิบายว่า ตามที่นา
 เหล่านั้นทำปีละ ๓ ครั้ง ปลูกข้าวในฤดูฝนปลูกไม้ไร่ใน
 ฤดูแล้ง และขังน้ำเลี้ยงปลา (ให้เก็ดบู่) เมื่อก่อนจะเข้า
 ฤดูฝน แต่สังเกตดูเคียวนเห็นแต่ปลูกข้าวอย่างเดียวเห็นจะ
 เป็นเพราะพลเมืองมากขึ้น ต้องการข้าวมากกว่าแต่ก่อน
 ประหลาดใจอีกอย่างหนึ่งที่ไม่ได้เห็นพวก ชาวไร่เครื่อง
 จักร หรือแม่แต่เครื่องมืออย่างฝรั่งทำนาเลยสักแห่งเคียว
 เกยใช้ โคนกระบือและเครื่องมืออย่างไรเมื่อ ๓๐ ปีมาแล้ว
 ก็คงใช้อยู่อย่างนั้นจะเป็นเพราะเหตุใด จะว่าไ้ก็
 ต้องตัดสินใจว่าไ้ตลอดจนพวกฮอลันดา ซึ่งฉลาดอย่างยิ่ง
 ในการทำทคณา มันจะเป็นเพราะการทำนาด้วยใช้เครื่อง

จักรและเครื่องมืออย่างฝรั่ง เหมาะแก่กับพื้นที่บางชนิด และทุรอนของคนบางจำพวกคอกกระมัง

ขั้บรถตามไหล่เขาต่อไป ข้ามแอ่งใหญ่แล้วขึ้นเขา อีกเทือกหนึ่ง จึงถึงตามปากปล่องภูเขาไฟต้นกูบั้นเปรา สูงจากระดับทะเลราว ๖,๐๐๐ ฟิต มี ๒ ปล่องอยู่ไม่ห่างกัน แลคลิกเป็นแหวน ในนั้นเป็นโคลนเดือดมีควันและกลิ่นกำมะถันขึ้นมา ต้องคุ้ญแต่ทางเหนือลม คุ้ญภูเขาไฟแล้วกลับมาบ้นคูงตามทางเดิม

วนศุกรี ๑๕ มิถุนายน

การเที่ยวเตร่ในเกาะชวาเดี่ยวนั้นผิดกับเมื่อไปคราวก่อนมากด้วยมีรถยนต์ อาจจะไปเที่ยวถึงที่ไกล ๆ ซึ่งแต่ก่อนต้องไปเต็มวันหรือต้องค้างแรม เดี่ยวนั้นไปได้ภายในไม่กี่ชั่วโมง กลับทันเวลากินกลางวันหรือในตอนเย็นในวันนั้นเอง ตำบลที่คนชอบเที่ยวในเกาะชวาภาคตะวันตกอยู่รายรอบเมืองบ้นคูงแทบทั้งนั้น แต่ทุลกระหม่อมท่านจะไม่ให้ข้าพเจ้าเหนื่อยเกินกำลังเมื่ออายุมาก จึงทรงกะให้ไปเที่ยวทางไกล สองสามวันครั้งหนึ่ง ให้พักหรือ

เที่ยวแต่ในเมืองบันดุงเองในวันว่าง เช้าวันหนึ่งเสด็จกับกรม
หลวงทิพยรัตน์ ฯ พาไปดูร้านขายของในเมืองบันดุง ไป
แวะดูแกรนค์โฮเต็ลโฮมัน ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคย
ประทับแต่ก่อน แต่เขารอของเดิมทำใหม่หมด เดี่ยวนี้เป็น
โฮเต็ลใหญ่โต และมีโฮเต็ลสร้างใหม่ใหญ่โตทำนองเดียว
กันเรียกว่า โฮเต็ลเปรียงงา (ตามชื่อมณฑล) อยู่ใกล้ ๆ
กันอีกแห่งหนึ่ง นอกจากนั้นยังมีโฮเต็ลเล็ก ๆ อย่าง
“เพนซัน” สำหรับรับคนอาศัยกินอยู่กับเจ้าของบ้าน เรียก
ราคาถู ๆ อีกนับไม่ถ้วน เพราะเมืองบันดุงเจริญมีผู้คน
ไปมามากขึ้น ส่วนการค้าขายก็มีห้างหรือร้านรวงหนาแน่น
หลายสายถนน สมกับที่เป็นเมืองใหญ่ จะปรารถนาสิ่งใด
หาซื้อได้แทบทั้งนั้น ในกะบวนร้านขายของที่บันดุงเห็น
แปลกตากว่าที่อื่นอยู่บางอย่าง คืออย่างหนึ่ง มีร้านขายแต่
ดอกไม้สดต่าง ๆ หลายร้าน เพราะเมืองบันดุงตั้งอยู่ที่สูง
ถึง ๒,๔๐๐ ฟุต อากาศชุ่มเย็น เลี้ยงดอกไม้ได้ง่ายทำ
นองเดียวกับที่เขาโดยสุเทพเมืองเชียงใหม่ ร้านอย่างอื่นมี
ร้านหนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตในทางการเมืองเป็นร้านใหญ่ของ
พวกญี่ปุ่นตั้งขายของต่าง ๆ สังเกตดูของที่ขายในร้านนั้น

ไม่มีของอย่างญี่ปุ่นสักสิ่งเดียว ล้วนเป็นของอย่างฝรั่งที่
 ญี่ปุ่นทำขายแข่งทงหนั้น มีตั้งแต่รถจักรยาน เครื่องครา-
 โมโฟน โคมและเครื่องไฟฟ้า เครื่องหนัง เครื่องแก้ว
 และถ้วยชาม ตลอดจนเสื้อผ้าเครื่องใช้ในเหย้าเรือน แม้
 จนตุ๊กตา ขายราคาถูกกว่าของฝรั่งทำตงครึ่งหนึ่งหรือกว่า
 หนึ่งทุกสิ่งไป เมื่อเห็นทางนักเข้าใจได้ว่าเหตุใดฝรั่งจึงพา
 กันตกใจในเรื่องสินค้าญี่ปุ่น ทั้งในยุโรปและอเมริกา
 เพราะถ้าเป็นไปเช่นนั้น ในไม่ช้านานเท่าใดของที่ฝรั่งทำก็
 จะขายไม่ได้ ฝรั่งจึงคิดเกี่ยวกันสินค้าญี่ปุ่นมิให้เข้าเมือง
 ด้วยอุบายต่าง ๆ อาจจะเป็นเหตุให้เกิดวิวาทบาดหมางใน
 ระหว่างชาติต่อชาติได้ในภายหน้า ขุนนางฮอลันดาคน
 หนึ่ง ซึ่งมีตำแหน่งในการปกครองเมืองชวาเคยสนทนา
 กับข้าพเจ้าในเรื่องนี้ เขาว่าที่จริงที่มีสินค้าญี่ปุ่นเข้าไปขาย
 ราคาถูก ๆ ให้คนมีทุนน้อยซื้อหามาใช้ได้ก็เป็นคุณแก่
 ราษฎรชาวเมือง แต่ถ้าปล่อยไปจะเป็นความฉิบหายแก่
 ชาวฮอลแลนด์ ที่หาเลี้ยงชีพอยู่ด้วยทำของอย่างเดียวกัน
 รัฐบาลฮอลันดาก็จำต้องช่วยคนชาติของตน ถึงชาติอื่น

เล่าเรื่องไปขวา ครึ่งที่ ๓

๑๓๑

ก็เหมือนกัน ยิ่งกำลังหาทางที่จะให้ตักวักกันทั้งสองฝ่าย
อยู่ในเวลานี้

สังเกตตามร้านขายของในเมืองบันดุงเห็นประหลาด
อีกอย่างหนึ่งที่เจ้าของร้านดูเป็นคนชาติอื่นทั้งนั้น เห็น
พวกชวามช่ายของแต่ในตลาดของสดเป็นพันคล้ายกับไทย
ก็ริยามารยาทพวกชวา (รวมทั้งพวกสุนดาที่เป็นชาวบันดุง)
ก็ดูคล้ายกับไทยยิ่งกว่าพวกมลายู สังเกตดูคนขับรถและลูก
จ้างที่ตำหนักทูลกระหม่อม เข้ากับไทยได้เรียบร้อยทีเดียว

คำวนั้นเขาเชิญผู้มีบรรดาศักดิ์ในเมืองบันดุง รวม
ทั้งพวกไทยที่ไปอยู่นั้น ไปดูละครม้า "เซอคัส" ด้วยจะ
เล่นเป็นการกุศลแบ่งเงินครึ่งหนึ่งช่วยฝรั่งว่างงานที่ได้
กล่าวมาแล้ว เจ้านายที่เสด็จอยู่บันดุงจึงชวนกันไปทั้งหมด
ละครม้าโรงนี้เคยเข้าไปเล่นถึงกรุงเทพฯ ครึ่งหนึ่ง เจ้า
ของเป็นนายทหารพวก "รัสเซียขาว" ที่หนีพวกบอลเช-
วิกมาอยู่ต่างประเทศ กระบวนเล่นไม่ต้องพรรณนาในที่นี้
ด้วยประเพณีของละครม้า จะเป็นเพราะเหตุใดไม่เคยได้ยิน
ใครบอกอธิบาย เล่นเช่นเดียวกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ เปลี่ยน
แต่การเล่นเบ็ดเตล็ดที่แทรกแซง ถ้าใครไปอ่านรายงาน

ของหม่อมราชโศทัย พรรณนาถึงกระบวนเล่นละครม้าที่ได้
ไปเห็นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ แล้วมาดูละครม้าเดี๋ยวนี้ก็จะ
เห็นว่าคงเล่นอยู่อย่างนั้น

วันเสาร์ที่ ๑๖ มิถุนายน

วันนี้ตอนเช้าไม่ได้ไปไหน ตอนบ่ายกรมหลวง
ทิพยรัตน์ ฯ เสด็จพาไปเลี้ยงเครื่องว่างที่ร้านขายขนมใน
เมืองบันดุง ซึ่งชนชื่อลือนามว่าทำค้อย่างยิ่งในเกาะชวา
เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป ร้านขายขนมเห็นว่า
หนักมาแล้ว ข้าพเจ้าเคยพาสมเด็จพระที่นั่งอยู่ด้วยพระเจ้าลูกเธอ
เมื่อยังทรงพระเยาว์ไปเสวยเนื่อง ๆ แต่เมื่อกระนั้นยังเป็น
แต่ร้านเล็ก ๆ ไม่ใหญ่โตโอโถงเหมือนเดิวนั้น ที่เป็นร้าน
อย่างใหญ่มีสัก ๓ ร้านด้วยกัน ข้างหน้าร้านตั้งโต๊ะมีเก้าอี้
ล้อม ๔ ตัวไว้เป็นหมู่ ๆ สำหรับคนไปนั่งกินในร้าน มี
ขนมต่าง ๆ ที่เป็นขนมชนิดค้างวันได้ใส่ขวดแก้วตั้งเรียง
รายประดับไว้ตามชั้นข้างฝา ที่เป็นขนมสดใส่ถาดเป็น
อย่าง ๆ วางเรียงกันไว้ในตู้ต่ำ แล้วแต่คนจะเลือกกิน
อย่างไร นอกจากขนมหวาน ขนมปัง ยังมีไอศกรีมลูกไม้

เล่าเรื่องไปขวา ครึ่งที่ ๓

๑๓๓

และนมเนย ใส้กรอก หมูแฮมกับของคาวอย่างอื่น ๆ
ตลอดจนสุราเมรัย และมีครัวไฟอยู่ข้างหลังร้าน เมื่อเรา
ไปถึง พอนั่งเก้าอี้ เขาก็เอาบัญชีของกินมาให้เลือก เรา
เลือกจะกินสิ่งไรบอกเขาแล้ว ในเวลาที่เขาไปสั่งในครัว
นั้นเราก้เที่ยวเดินเลือกขนม คนขายเป็นหญิงสาวทงนั้น
เราเลือกขนมอย่างไหนเขาก็เอาใส่จานมาตั้งให้ที่โต๊ะ เครื่อง
ดื่มก็เลือกสั่งได้โดยทำนองเดียวกัน ข้าพเจ้าได้กินครึ่ง
แล้วก็เลยติดใจด้วยฝีมือเขาทำกินอร่อยดีมาก ร้านขายขนม
อย่างนี้ในเมืองชนของอังกฤษไม่มี เห็นจะเป็นเพราะวิสัย
คนอังกฤษกับฮอลันดาผัดกันคนอังกฤษพอตกเวลาบ่ายเย็น
มักชอบไปเล่นกีฬาในสนาม แต่ฮอลันดาชอบสนทนากัน
ในเวลาบ่าย จึงมักไปพบกันที่ร้านขายขนม มีคนไปมาก ๆ
เสมอทุกวัน ชายของดี ร้านชนิดนี้จึงคงอยู่ได้

วนอาทิตย์ที่ ๑๗ มิถุนายน

วันนี้ ทูลกระหม่อมเสด็จพาไปเที่ยวดูทางทิศใต้ของ
เมืองบันดุง ทางด้านนี้มีภูเขาสูงใหญ่เรียกว่า เขามะละ
บา แต่ตกลงทำไร่ไถนา และอื่น ๆ ชนไปจนเกือบถึง

ยอคเขา มีถนนและบ้านเรือนเรียงรายไปทุกแห่ง ทาง
 ขั้บรถถ้าจะไปรอบเขามะละบาถึง ๔ ชั่วโมง ทลกระ-
 หม่อมท่าน ทรงเกรงว่าข้าพเจ้าจะเหนื่อยนัก จึงพาไปเพียง
 ที่ตำบลปะกะลงงัน ซึ่งมีโฮเต็ลสำหรับหาความสุขขึ้นใหม่
 โฮเต็ลนั้นตั้งบนยอดเขาน้อยแห่งหนึ่ง สูงจากระดับทะเล
 ราว ๔,๐๐๐ ฟิต อากาศเย็นยิ่งกว่าในเมือง ตัวโฮเต็ล
 ปลูกเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว มีหลังใหญ่เป็นที่ประชุมและที่
 เลี้ยงอาหารรวมกันหลังหนึ่ง แต่เรือนที่คนไปอยู่นั้นทำ
 เป็นหลังย่อม ๆ คล้ายกับกุฎิพระ เรียงรายสลั้บไปกับสวน
 ดอกไม้ โฮเต็ล "ซานิตอเรียม" เช่นนี้ เคียวนมชนใน
 ชวาหลายแห่ง สำหรับพวกฝรั่งที่มาอยู่ในชวาไปผ่อนพัก
 รักษาตัวชั่วคราว เรียกค่าอยู่กินถูกกว่าโฮเต็ลใหญ่ โฮ-
 เต็ลที่ไปวันนั้นเผด็จภรรยาเจ้าของโฮเต็ล เดิมอยู่เมืองบัน
 ดุง ได้เคยเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ด้วยแก่เป็นลูก
 สาวของฝรั่งข้างทองซ้อ รอด ตั้งบ้านเรือนอยู่ตรงหน้า
 โฮเต็ล โฮเต็ลโฮมันที่เสด็จประทับ แก่แล้วเวลานั้นแกยัง
 เป็นเด็ก เคยเข้าไปกับพระเจ้าลูกเธอ มีสมเด็จพระหญิงน้อย
 เป็นต้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงพระราชทานเครื่อง

เล่าเรื่องไปชวา ครองที่ ๓

๑๓๕

แต่งตัว วันนฝนฤดูแก่เจ็บต้องนอนแช่อยู่ในห้อง ถึง
กระนั้นเมื่อทราบข่าวข้าพเจ้าเคยตามเสด็จในครั้งนั้นก็อยาก
พบ ให้ผู้มาพาเข้าไปหาถึงข้างเตียงนอน และหยิบเข็ม
กลัดที่ได้พระราชทานครั้งนั้นมาให้ดู พักกินอาหารเช้า
กันที่โฮเต็ลแล้วกลับมาถึงบ้านดุงในเวลากลางวัน

วันจันทร์ที่ ๑๙ มิถุนายน

วันนพัก เวลาบ่ายทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าน้อยไปเสวย
เครื่องว่างที่ร้านขายขนมในเมืองบ้านดุง ด้วยคิดถึงความ
หลังครั้งท่านตามเสด็จไปชวาเมื่อยังทรงพระเยาว์ ข้าพเจ้า
ได้เคยพาไปเสวยขนมและไอศกรีมตามร้านขนมเนื่อง ๆ
ขอพาให้เหมือนหนหลังออกสักครั้งหนึ่ง และเชิญเสด็จพระ
องค์หญิงเหมวดีไปด้วย เมื่อเสวยแล้วพากันเที่ยวเดินดู
ร้านขายขนมต่าง ๆ จนค่ำจึงกลับ

ที่เมืองชวาในเวลาอัน ยานพาหนะต่าง ๆ กำลังแข็ง
ขึ้นกันชอบกล ในสมัยเมื่อยังไม่มีรถยนต์ การไปมาใน
พื้นเมืองยังใช้รถเทียมม้า มีรถจ้าง ๒ อย่าง เป็นรถ ๒
ล้อเทียมม้าเดี่ยวหนึ่งได้ ๔ คนอย่างหนึ่ง รถ ๔ ล้อเทียม
ม้าคู่หนึ่งได้ ๖ คนอย่างหนึ่ง เมื่อมีรถยนต์มากขึ้น มีผู้คิด

เอารถยนต์เที่ยวรับจ้างเป็นรถ "แท็กซี่" แ่่งเอาคนโดย
 สารถม้ไปไต้บ้าง แต่ไม่สู้มากนัก เพราะต้องเสียค่าที่
 หนึ่งแพงกว่ารถเทียมม้า ต่อมาเมื่อผู้คิดให้ทำทำรถยนต์หลัง
 เล็ก ๆ เป็นรถแก่ง ๓ ล้อ เอาเครื่องยนต์ไว้ที่ล่อหน้า
 ทำนองเดียวกับเรือติดเครื่องยนต์ข้างท้าย รถชนิดนี้หนึ่งไต้
 ๖ คน เขาว่าอาจจะล้มลงไต้ง่าย ต่อมาจึงมีผู้คิดรถยนต์
 ชนิดใหม่อีกอย่างหนึ่ง เป็นรถแก่ง ๔ ล้อเหมือนรถใหญ่
 แต่ทำขนาดเล็กให้สนเปลืองน้อยอาจเรียกค่าโดยสารลดลง
 จนรถจ้างอย่าง ๔ ล้อเทียมม้าคู่สี่ไม่ไหวแล้ว ในเมือง
 ใหญ่เดียววันยังเหลือแต่รถจ้างอย่าง ๒ ล้อ คุ้มในชวาม
 มามาก เพราะราษฎรใช้มาเทียมเกวียนและบรรทุกต่างอยู่
 แพร่หลาย แต่นานไปรถจ้างเทียมม้าก็น่าจะแพ้รถยนต์หมด

วนองศารท ๑๙ มิถุนายน

วันนทุลกระหม่อมท่านไปเมืองการุฑ ระยะเวลาไกล
 กว่าไปเที่ยววันก่อน ๆ ต้องออกแต่เช้า ถึงกระนั้นก็น่า
 พิศวง คุ้มไปเมืองการุฑแต่ก่อนเคยไปรถไฟ ต้องไป
 ค้างแรมทุกคราว เดียวนี้ใช้รถยนต์ อาจจะไปแล้วกลับ
 มาเมืองบันดุงไต้ในวันเดียวกัน ทางรถไฟในระหว่างเมือง

เล่าเรื่องไปชวา ครึ่งที่ ๓

๑๓๗

บันดุงกับเมืองการุต เป็นที่เลื่องลือว่าผ่านไปในที่งามน่า
ดูกว่าที่ไหน ๆ ในเกาะชวา เพราะเลียบไต่ควนไปตาม
ไหล่ภูเขาสูงแลเห็นภาพภูมิที่ไต่ไกล ชมเล่นเปลlicเพลิน
ทางรถยนต์ก็แข่งกับทางรถไฟไม่สู้ห่างกันนัก แต่ไปรถ
ยนต์ดูเหมือนจะเปลlicเพลินกว่า เพราะทางรถไฟมักทำไป
ตามที่สูง ไม่ได้เห็นบ้านช่องผู้คนมากเหมือนไปรถยนต์
แล่นไปสัก ๒ ชั่วโมงก็ถึงเมืองการุต แต่เมื่อถึงเห็นเมือง
การุตแปลกตากว่าเมื่อไปคราวก่อน ออกเสียใจ ด้วยเมือง
การุตนั้นคนทั้งหลายนับถือกันว่าเป็นที่สบาย ในเกาะชวามา
แต่ไร ๆ เพราะอยู่สูง แต่ฝนไม่ตกมากเหมือนที่บันดุง
อากาศแห้งและไม่หนาวจัดหรือร้อนจัดทั้งสองอย่าง ทั้ง
เป็นที่เงียบสงบอย่างเมืองบ้านนอกผู้คนไม่พลุกพล่าน คน
อยู่เมืองอนิจงชอบไปพกรักษาตัวที่เมืองการุต สมเด็จ
พระพุทธเจ้าหลวงก็โปรดเมืองการุต เสด็จไปประทับอยู่
หลายวัน แต่มาสมัยนั้นเมื่อมีพวกทองเที่ยวไปเมืองการุตมาก
ขึ้น ก็มีเจ๊กจีนและชนชาติอื่นไปตั้งโรงร้านขายของมากจน
จนไม่เป็นทิวเวาเหมือนแต่ก่อน แต่ก็ไม่เจริญถึงเป็นเมือง
ใหญ่โตอย่างบันดุง ดูตรงหน้าโฮเต็ลพระพุทธเจ้าหลวงเคย

เสด็จประทับ เหมือนกับโฮเต็ลตั้งอยู่ริมถนนเสาชิงช้าใน
 กรุงเทพฯ ฯ พวกฝรั่งเขาก็คงรู้สึกว่ามีเมืองการทูตเสียโฉมไป
 อย่างว่า จึงมีผู้คิดไปตั้งโฮเต็ลรับพวกท่องเที่ยวตามยอด
 เขาเล็ก ๆ ข้างนอกเมือง ได้ไปแวะดูแห่งหนึ่งในวัน
 ชื่อว่าโฮเต็ล Guan plang เราเรียกว่า "งามปลั่ง" เป็น
 โฮเต็ลอย่างสมัยใหม่ แต่เขาเลือกที่ดี อยู่โฮเต็ลแลเห็น
 ภูมิที่เมืองการทูตได้รอบตัว หยุดพักที่โฮเต็ลงามปลั่งสักครึ่ง
 ชั่วโมงอย่างว่าพอหายเหนื่อย แล้วก็ขึ้นรถขยับอนทาง ผ่าน
 เมืองการทูตกลับมาจนถึงทางแยก จึงเลี้ยวเลยไปดูภูเขาไฟ
 กะโมตซัน ไปแต่ปากทางแยกขยับอนเขาไปอีกสักชั่วโมง
 หนึ่ง ถึงโฮเต็ล "แรเคียม" รับตัวนายฮักเจ้าของโฮเต็ล
 ซึ่งทูลกระหม่อมทรงคุ้นเคยให้แก่นำไปดูภูเขาไฟ เพราะ
 แก่เป็นผู้จัดการบำรุงที่ตำบลนทงสน แต่เดิมภูเขาไฟแห่ง
 นี้ยังไม่มีการรถไปถึงได้ นายฮักไปพบแรเคียมมีเจืออยู่
 กับโคลนในปล่องภูเขาไฟ เอาโคลนแฉ่นมาพอกแต่ยัง
 กำลังร้อนแฉ่นเมื่อยชบได้ จึงเกิดความคิดที่จะบำรุงที่แห่ง
 นี้ ลงทุนทำถนนรถ แยกจากถนนหลวงของรัฐบาลมาตั้ง
 โฮเต็ลใน "ปาง" กลางดงริมห้วยแห่งหนึ่ง แล้วทำถนน

แต่โฮเต็ลต่อไปจนถึงภูเขาไฟ ด้วยภูเขาไฟแห่งนี้อาจจะเข้าไปได้ใน “เกรเตอร์” คือ วงปล่องไฟ ไม่เพียงแต่ไปเยี่ยมดูปล่องเหมือนอย่างภูเขาไฟ ต้นกุ่มันเปรา ที่เราไปแล้ว และนายชกยังคิดต่อไปจนถึงจะเอาแรงภูเขาไฟใช้หมุนเครื่องจักรทำไฟฟ้า เทียบความสำเร็จเพียงเอาท่อเหล็กต่อที่ปากปล่องไฟ บังคับให้อิฐเข้าขึ้นแต่ทางในท่อได้แห่งหนึ่ง ผิดกับภูเขาไฟแห่งอื่น ๆ ที่ถ้าปล่องเป็นที่ത്യวเกิดขึ้นใหม่ แม้เมื่อพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้เสด็จไปชวา ก็ได้เสด็จไปประพาส เมื่อใกล้จะเข้าเกรเตอร์ผ่านหนองน้ำร้อน มีควันขึ้นโขมง เหมือนกลิ่นกำมะถันแต่พอทนได้ไปจอบครตที่โรงพักซึ่งนายชกสร้างไว้รับแขก มีสวนดอกไม้และเรือนคนเฝ้าอยู่ในบริเวณนั้นด้วย แต่นั่นลงเดินไปดูปากปล่องไฟมีหลายแห่ง แต่ต้องมีผู้ชำนาญนำทางให้เดินตามไปเฉพาะรอย เพราะมีที่เป็นหลุมอยู่ข้างทางตลอดไปถ้าใครไม่รู้ไปเหยียบพลุเท่าก็จมลงไปถูกไฟถึงไหม้พอ เขาชให้ดูเท่าผู้หนึ่งซึ่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ไปเหยียบพลุเท่าพออย่างว่า ต้องรักษากันอยู่หลายวันจึงหาย เกรเตอร์ภูเขาไฟกะโมคชันอยู่ในวงเขา มีปากปล่องใหญ่บ้าง

เล็กบ้าง คำนวนชโนฆมอยู่แล้วแห่ง ที่ในปล่องบางแห่งเป็น
 พลุรอรอน บางแห่งเป็นโคลนเคือก นายชัคบอกว่าปล่อง
 เหล่านี้ไม่คงที่อยู่เสมอไป เกิดขึ้นใหม่ ๆ ก็มีปล่องเก่าที่
 เหลือหายไปก็มี แต่รู้ได้ว่าในบริเวณนั้นมีไอไฟอยู่ใต้ดินทั่ว
 ไปมีวิธีทดลองด้วยจุกบุหรีพอให้มีควันแล้ว เอาบุหรีแกว่ง
 ใกล้เคียง ๆ พนดินตรงไหน ก็เกิดควันพลุ่งขึ้นมาจากแผ่นดิน
 ที่ตรงนั้น ดูประหลาดหนักหนา แต่ตรงที่ที่นายชัคปักไอไฟ
 นั้นประหลาดยิ่งกว่าที่ไหนหมด มีไอ "สติม" พลุพุ่งขึ้นมา
 ทั่วเป็นลำขึ้นไปบนอากาศสูงหลายวา เกิดเสียงดัง "โพ๊"
 ไม่รู้หยุด ได้ยินตลอดทั้งวงเขานั้น นัยว่าถึงคนที่นายชัค
 จ้างไปเฝ้าสถาน ทนเสียงอยู่ไม่ได้หลายวันต้องเปลี่ยนกัน
 เสมอ ดูเขาไฟแล้วมาแวงกินกลางวันทีโฮเต็ลเรเดียมของ
 นายชัคแล้วกลับตามทางเดิม มาถึงบ้านคงเวลาพอจวนพลบ
 คา

วันพุธที่ ๒๐ มิถุนายน

วันนี้ทุลกระหม่อมท่านกะให้พัก ด้วยเมื่อวานนี้เที่ยว
 ตลอดวันออกฟากอยู่บ้าง เป็นแต่หนักฝรั่งพวกนักปราชญ์
 โบราณคดีและพวกหนังสือพิมพ์ ซึ่งอยากจะพบข้าพเจ้าให้

มาหาในวันนั้น ตอนบ่ายหายเหนื่อยแล้ว นึกอยากกินขนม
 ด้วยยังติดใจ จึงทูลขอให้พระองค์หญิงเล็ก เชอพาไปกิน
 เครื่องว่างที่ร้าน ชายขนมซึ่ง พรรณ นามาแล้ว อีกครึ่งหนึ่ง
 ด้วยเธอตรัสไต่ทงภาษาชอลันดาและภาษามลายู พวกเรา
 รู้แต่ภาษาอังกฤษซึ่งคนเข้าใจได้แต่ตามโฮเต็ลหรือห้าง หอ
 ใหญ่ ๆ จะเที่ยวเตร่ซื้อหาตามร้านรวงต่าง ๆ หรือแม้ที่สุด
 จะส่งให้คนขับรถกลับมา ก็ต้องอาศัยพระองค์หญิงตลอด
 เวลาที่อยู่บนตง

วันพฤหัสบดีที่ ๒๑ มิถุนายน

วันตรงกับวันข้าพเจ้าเกิด อายุครบ ๖ รอบ เวลา
 เข้าทูลกระหม่อมท่านประธาน อนุญาตให้เข้าไปบูชาพระ-
 รัตนตรัยและถวายบังคมพระบรมอัฐิอธิษฐาน ขอพร ที่
 หน้าพระในหีบบรรทมแล้วเจ้านายทุกพระองค์กับผู้อื่นที่
 ชอบกันมาประธานของขวัญและอำนวยการ ทั้งได้รับโทร-
 เลขอำนวยการจากกรุงเทพ ฯ และที่อื่นก็หลายฉบับ รู้สึก
 บิตติยินดีไม่น้อย การทำบุญนั้น เมื่อก่อนจะไปชวาได้ส่ง
 ให้ลูกที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ทำจีวรผ้าเนื้อดี และได้มีจด
 หมายส่งรูปฉายาลักษณ์แทนตัว ให้ไปถวายพระมหาเถระ

ตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ฯ เป็นต้น ตลอดจนชนธรรม
รวม ๑๒ รูปกับไต่สงฆ์พวกที่อยู่เฝ้าบ้าน ณ เมืองบึงให้ไป
เลี้ยงพระวัดบุปผาศรีและนำหนังสือเทศนา ๕๒ กัณฑ์
ไปถวายไว้สำหรับวัดนั้นเป็นการทำบุญในวันที่ ๒๑ นั้น
(เมื่อกลับมาถึงบึง ได้รับหนังสืออนุโมทนาแต่งตั้ง ๆ
หลายฉบับ) เวลากลางวันสมเด็จพระน้อยทรงจัดอาหาร
มาเลี้ยง ถึงเวลาเย็นโปรดให้มีการประชุมเลี้ยงเครื่องว่าง
ประทานที่ไฮเต็ลเบรียองงาในเมืองบึงคอง เป็นการฉลองวัน
เกิดอีกครั้งหนึ่ง

วันเมื่อตอนสาย ได้ไปหาเรสิเดนต์ (สมุหเทศาภิ-
บาล)มณฑลเบรียองงา เพื่อขอใบใจในการที่เขารับธุระสื่อ
สารนัดหมายสำหรับเราจะไปเมืองยกยาและเมืองโสโล ซึ่ง
ประสงค์จะไปในระหว่างวันที่ ๒๔ และกลับมาบึงคองใน
วันที่ ๒๗ ให้ทันวันเฉลิมพระชันษาของทูลกระหม่อม ได้
ความว่าตั้งแต่วันที่ ๒๓ จนวันที่ ๒๕ เป็นเวลามีงานพระ
ราชพิธีสำหรับเมือง ทั้งที่เมืองยกยาและเมืองโสโล เพราะ
ฉะนั้นสุลต่านเมืองยกยาไม่มีโอกาสที่จะรับเราได้ในระ-
หว่างนั้น อยากจะให้ไปต่อวันที่ ๔ กรกฎาคมพ้องกับงาน

เฉลิมพระชันษาของสุลต่าน ว่าจะมีมหรสพเป็นงานใหญ่
ที่น่าดู แต่ฝ่ายเราก็รออยู่ไม่ได้ ด้วยจะคลาตกำหนดเรือที่
จะไปบีนัง จึงตกลงว่าที่เมืองยกยานั้นจะไปอย่างคนท่องเที่ยว
เที่ยวสามัญ เขาไม่ต้องต้อนรับอย่างไร แต่ที่เมืองโซโล
นั้น สุลต่าน เจ้านครสุรเซตได้เคยคุ้นกับข้าพเจ้ามาแต่
เมื่อตามเสด็จทั้ง ๒ ครั้ง ทรานว่าจะไปก็ยินดีบอกมาว่าจะ
รับในวันที่ ๒๖ ต่อกับวังงานพระราชพิธี ทูลกระหม่อม
ตรัสอธิบายว่า ประเพณีการสมาคมของซอลันตาในชวา
ผิดกับอังกฤษมีหลายอย่าง เป็นต้นว่าการที่ไปมาหากันเป็น
พิธีไม่มี แม้ส่งการศอกก็มีใครใช้ ถ้าใครอยากจะพบใคร
ใช้บอกโทรศัพท์นัดหมายเวลาแล้วก็ไปหา เวลาไปหากัน
นั้น ถึงจะไปเวลาใดเข้าบ้านก็เลี้ยงขนมและเครื่องดื่ม นั่ง
พูดกันอยู่ช้ำหรือเร็วตามพอใจ และไม่จำเป็นต้องเยยม
ตอบ แต่ในวันนั้นเมื่อไปหาเรสซิเดนต์แล้ว ข้าพเจ้าเลยไป
เยยมตอบผู้นั้น ที่เขาเคยมาหาด้วย

วันศุกร์ที่ ๒๒ มิถุนายน

เวลาเช้า ไปด้วยรูปฉายลักษณะที่ร้านโบคมเหมือน
อย่างเคยถ่ายเมื่ออายุครบ ๕ รอบ คราวนั้น ถ่ายกับแม่

บันทึกลงความประสงค์แก่ทูตกระหม่อม ท่านตรัสว่าหมอก
 คนนั้นเป็นหมอประจำพระองค์เจ้านายที่บันทึกลงอยู่แล้ว เป็น
 หมอที่มีชื่อเสียง ถึงโรคอื่น ๆ ก็รักษาดีมีคณินิยมมาก
 ตรงกับอย่างเราว่า “กำลังมือชน” จะทรงจัดการให้ตรวจ
 หูข้าพเจ้าได้โดยง่าย พอไปถึงได้ ๒ วันก็ตรัสเรียกหมอ
 ไฮค์ให้มาตรวจ และเลยให้ยารักษาปลายหวัดใหญ่กับบัต-
 ตะคาคให้ข้าพเจ้าด้วย หมอตั้งต้นด้วยตรวจหูข้าพเจ้าทั้ง
 สองข้างกาย แล้วบอกว่ากำลังร่างกาย ข้าพเจ้ายังแข็งแรง
 ดีกว่าคนอายุเท่ากันโดยมาก ต่อนั้นให้ยาแก้หวัดและ
 ฉีดยาแก้บัตตะคาคต่อมา จนใกล้จะหายแล้วจึงเริ่มตรวจหู
 ให้นามอย่างหนึ่งมาหยอดหูอยู่ ๒ วัน ถึงวันที่ ๓ เอา
 ไม้ใส่กระบอกฉีดเข้าไปในหู ขลุ่ยและหยากเยื่ออันใดที่อยู่ใน
 หูดกนามนชะ ไหลออกมากับน้ำหมด เมื่อหูสะอาดแล้วเอา
 ไฟฟ้าฉายตรวจดูแก้วหู แล้วเอาเหล็กกรุปอกคล้ายกับแม่
 เหล็กแถมี้ตามหมอเอานิ้วคีบที่ปลายเหล็กให้เกิดเสียง แล้ว
 เอาคานเทียวจบทองหูและท่อนใกล้ ๆ หู พิสูจน์ว่าได้ยิน
 เสียงถึงแก้วหูหรือไม่ แล้วให้บีบหูทีละข้างให้คนอื่นกระซิบ
 (อย่างไม่ออกเสียง) ตรงทางหูข้างที่บีบใกล้ ๆ ก่อน

แล้วค่อยถอยห่างออกไปทุกที พิสูจน์ว่าหูข้างไหนจะได้ยินได้ไกลถึงแค่นี้ ปรากฏว่าหูของข้าพเจ้าข้างซ้ายได้ยินไกลกว่าข้างขวา เมื่อตรวจเสร็จแล้วหมอจึงชี้แจงว่าหูของข้าพเจ้าไม่ใช่หูหนวก เป็นแต่หูหนวก มลเหตุที่เป็นเช่นนั้น มี ๒ อย่าง คือเกิดด้วยโรคอย่างหนึ่ง หรือด้วยชราอย่างหนึ่ง หมอตรวจเห็นแก้วหูของข้าพเจ้ายังดีไม่มีโรคอย่างใด เห็นว่าที่หูหนวกเป็นด้วยชราเท่านั้นเอง ทางที่จะแก้ไขด้วยอย่างอื่นไม่มี มีแต่ต้องใช้เครื่องโทรศัพท์สำหรับหู ซึ่งมีข้างทำให้ได้ในบัดนี้ เครื่องอย่างคันทันมีแบตเตอรี่ไฟฟ้าใส่ไว้ในกระเป๋าลำมสายลวดไปถึงไมโครโฟนที่จุกไว้ในช่วงหู คนหูหนวกถ้าใช้โทรศัพท์อย่างว่านี้อาจได้ยินถนัดแต่หมอขอให้ข้าพเจ้าคิดซึ่งใจเสียก่อน เพราะหูของข้าพเจ้าเป็นแต่หูหนวกได้ยินไมโครถนัดไม่ถึงหนวก เปรียบเหมือนนัยน์ตาสวมมองอะไรไม่ใคร่เห็นถนัด ใช้โทรศัพท์ก็เหมือนกับใส่แว่นตา คงจะได้ยินถนัดขึ้น แต่จะเลยติดโทรศัพท์เหมือนกับคนติดแว่นตา ถ้าเมื่อใดไม่ใช่โทรศัพท์ก็จะรู้สึกรำคาญยิ่งกว่าเดิวนั้น จึงขอให้คิดซึ่งใจเสียก่อน เมื่อได้ฟังหมอชี้แจงข้าพเจ้าก็ตกลงใจทันทีว่าปล่อยไว้อย่างเดิวนั้น

เล่าเรื่องไปขวา ครึ่งที่ ๓

๑๔๓

กว่า เพราะในเวลาหนักที่ข้าพเจ้าจะต้องฟังด้วยหูก็ไม่สู้มี
อะไร ยอมปลงใจว่า "ชราชม โหมหิ ชรี อนตีโต" อย่า
ใช้โทรศัพท์ทำให้เกิดรำคาญเมื่อภายหลังจะคิดว่า หมออีก
เห็นชอบด้วย

ตอนคำ เรสิดেন্টกับภรรยาจะมาเยี่ยมตอนที่ตำหนัก
ประเสบัน

วันเสาร์ที่ ๒๓ มิถุนายน

วันนี้ต้องเตรียมของลงบรรจุหีบ สำหรับจะไปเมือง
ยกยาพรงันตอนเช้าเป็นแต่ไปเที่ยวเยี่ยมตบผู้ที่ได้มาหา
แล้วทูลกระหม่อมเสด็จพาไปที่โฮเต็ลเป็รียงงา ด้วยเขา
รับจัดซ้อตัวรถไฟและนัดหมายกับโฮเต็ลที่เมืองยกยา ออก
จากนั้นเลยไปคูสนามบิน ซึ่งตั้งอยู่ในท้องทุ่งอันเดียวกัน
ทั้งกองบินฝ่ายทหาร และกองบินของบริษัทฝ่ายพลเรือน
เป็นแต่ที่ตั้งอยู่แยกกัน สนามกอล์ฟสำหรับเมืองบันดุงก็
อาศัยตั้งอยู่ส่วนหนึ่งในท้องทุ่งนี้ ใกล้กับกองบิน ฝ่ายพล
เรือน อยู่ที่เมืองบันดุงได้ยินเสียงเครื่องบินและไต่ดูเครื่อง
บินทุกวัน เพราะทางกองบินฝ่ายทหารก็บินฝึกซ้อมทั้งเช้า

เย็น กองบินฝ่ายพลเรือนก็พาคนโดยสารบินไปมาหลายสายสูญเสียเคยขวัญสนกลวกลบอยากจะชนด้วยซ้ำไป

อนึ่งตั้งแต่นั้นมาถึงบัดนี้ ได้พบจีนซึ่งเคยรับเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ๒ คน คนหนึ่งตั้งร้านขายของอยู่ในตลาด คนหนึ่งได้พบแต่คนเดียว เวลาเมื่อรับเสด็จเห็นจะยังเป็นเด็กดูไม่สู้รู้อะไรนัก แต่อีกคนหนึ่งเป็นผู้ใหญ่จำได้มาก พอเห็นข้าพเจ้าก็เรียกชื่อว่า "กรมหมื่นดำรง" บางทีก็เรียกว่า "กรมหลวงดำรง" แต่ถูกของแกทั้งสองอย่าง เพราะเมื่อไปคราวแรกเป็นกรมหมื่นไปคราวหลังเป็นกรมหลวง แต่น่าสงสารที่เดี๋ยวนี้แยกจันจนออกจะกลายเป็นคนขอทาน กวนเอาเรารำคาญอยู่บ้าง

วันอาทิตย์ที่ ๒๔ มิถุนายน

คืนแต่ก่อนสว่าง พอ ๖ น. ขึ้นรถไปจากท่าหนัก ทูลกระหม่อมก็ถอดเสื้อไปส่งถึงสถานี พอ ๖.๓๐ น. รถไฟออกจากเมืองบันดุงไปทางตะวันตก เป็นรถไฟด่วนหยุดตามสถานีน้อยแห่ง ทางที่ไปบนเขาอากาศหนาวเย็น ไปสัก ๓ ชั่วโมงจึงเริ่มลงที่ตำบูลือกรอนชนเป็นอันดับ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชาว

ทางรถไฟเพิ่งทำตลอดเกาะชวายังไม่เรียบร้อยรถไฟออก
จากเมืองบะเตเวียเวลาเช้า ต้องไปหยุดค้างแรมที่ตำบล
เมาส์ รุ่งขึ้นจึงแล่นต่อไปยังเมืองยกยา เมืองโสโล และ
เมืองสุรโบยา เป็นที่สุดท้าย แต่เที่ยวรถไฟเดินตลอด
เกาะได้ในวันเดียว ใช้แต่เท่านั้นยังมีทางรถไฟทั้งทาง
ตรงและทางแยกเพิ่มขึ้นอีกหลายสาย รถไฟที่ออกจาก
เมืองบะเตเวียเที่ยววันเดินทางเมืองซาริบอนข้างเหนือ ไป
สมทบกับรถไฟที่ออกจากเมืองบันคุงที่ตำบลโกรชา แต่
หนักรถเหลือออกเสียบ้างแล้วรวมเป็นกระบวนเดียวกัน
ต่อไป ชั้นแรกพวกเราไม่รู้ พอเวลา ๑๑ น.
บ้อย (ในชวาเรียกว่า ยุงส) มาเรียกเร่งให้ไปกินกลางวัน
วัน ก็ไปกินเมื่อซากลับกเช่นนั้นเหมือนกัน ได้เห็นรถ
เสบียงผิดกับที่เคยไปกินเมื่อซาไป จึงรู้ว่าเขาสับรถปลด
รถเสบียงเดิมไว้เพียงตำบลโกรชา รุ่งเมื่อเอากลับมาต่ออีก
ก็พอดี ด้วยนายชิตคนรับใช้ หลงไปซื้ออาหารกินอยู่ใน
รถสายนั้น เรียกเอาตัวกลับมาทัน หาไม่ก็คงหลงเลยไป
เมืองบะเตเวีย เป็นอธิบายเหตุที่เขาเรียกให้รีบกินกลางวัน
เสียแต่ก่อนเที่ยง เพราะเกรงจะกระชั้นกับเวลาสับ

เปลี่ยนรถ เวลาบ่าย ๑๔ น. นั่งในรถไฟมา ๘ ชั่วโมง
ถึงเมืองยกยา (อโยธยา) นายโฮเต็ลมารับพาไปยัง
แกรนด์โฮเต็ล ซึ่งอยู่ไม่ห่างกับสถานีรถไฟนัก เมื่อสม-
เด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปก็ประทับโฮเต็ลนี้ แต่เดิยว
นี้เขาจัดทำใหม่หมด ใหญ่โตกว่าแต่ก่อนมาก เมื่อพระเจ้า-
อยู่หัวรัชกาลปัจจุบันเสด็จไป ก็ประทับโฮเต็ลนี้เหมือนกัน
นายโฮเต็ลเขารับจะจัดรถยนต์ของโฮเต็ลให้เราใช้ และ
จะหาคนนำทางที่พูดภาษาอังกฤษ ได้ให้เราด้วย เพราะ
พวกเรามีตัวข้าพเจ้ากับลูกหญิง ๓ คน พูดภาษาต่างประเทศ
ได้แต่ภาษาอังกฤษ นายชิตคนรับใช้หัดพูดภาษามลายู
ไปแต่เมืองบีนังพอใช้ได้บ้าง เมื่อมาโดยลำพังเช่นนี้จึงจำ
ต้องมีคนนำทางที่ชำนาญท้องที่และรู้ภาษาของชาวเมือง
ทั้งรู้ภาษาที่จะพูดกับเราให้เข้าใจกันได้ พวกคนนำทางซึ่ง
ในยุโรปเรียกกันว่า "กูเรีย" เพิ่งมีขึ้นในชวา ตั้งแต่
มีชาวต่างประเทศไปเที่ยวบิลละมาก ๆ ก็ชาวต่างประเทศที่
ไปนั้น มักเป็นอเมริกัน หรือชาติอื่นที่พูดภาษาอังกฤษ
ได้เป็นพัน ต้องใช้คนรู้ภาษาอังกฤษเป็นคนนำทาง จึง
เกิดเป็นช่องของพวกชาวลังกาพากันไปรับจ้างเป็นคนนำ

ทาง จนเดี๋ยวนี้ต้งเป็นสมากมไม่มีคนชาติอื่นเข้าแทรกแซง
 ไปถึงโฮเต็ลนอนพักพอหายเหนื่อยแล้ว เวลาบ่าย ๑๗ น.
 ขนรถยนต์ไปเที่ยวดูบ้านเมือง เป็นเมืองยกยาเจริญแปลก
 ตาต้งแต่รถไฟเข้าเขตแดนมา ข้าพเจ้ายังจำได้เมื่อสมเด็จ-
 พระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป พวกฮอลันดาเขาทูลว่ากำลัง
 กะการทดน้ำอย่างใหญ่ในแขวงเมืองยกยา นัยว่าจะบีค
 แม่น้ำใหญ่อันหนึ่งในที่สูงซุดทำลำแม่น้ำใหม่ บางแห่งจะ
 ต้องทำสะพานโหล่าแม่น้ำใหม่ข้ามลำแม่น้ำเดิม เอนำไป
 แจกจ่ายให้เป็นประโยชน์แก่สิกรรม การที่ำเห็นจะสำ
 เร็จมาหลายปีแล้ว เดี่ยวนี้พนทในแขวงเมืองยกยาสิกรรม
 จึงเจริญแปลกตากว่าแต่ก่อนมาก ไซ้แต่สิกรรมเท่านั้น
 ถึงตัวเมืองยกยาเองก็ขยายใหญ่โตกว่าแต่ก่อน ทำตึกกว้าน
 บ้านเรือน ถนนหนทางเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก เขาว่า
 เมืองยกยาเจริญด้วยเหตุ ๓ อย่าง คือด้วยการทดน้ำดังกล่า
 มาแล้วอย่างหนึ่ง ด้วยโบราณสถานที่สำคัญของเกาะชวา
 อยู่ในแขวงเมืองยกยาชวนให้มีคนต่างชาติต่างบ้านเมืองมา
 ดู เอนำเงินมาจ่ายไว้ในเมืองปีละมาก ๆ อย่างหนึ่ง เป็น
 แหล่งศิลปากร ทำของชวาต่าง ๆ ชายพวกต้องเที่ยว

และส่งไปขายที่อื่น ๆ อย่างหนึ่ง เทียวคูเมืองแล้วพอเวลา
ใกล้ค่ำคนนำทางพาเดินปนพลเมืองเข้าไปทำงานที่ในวัง
สุลต่าน แต่วังศุภรัตโทรมไม่เป็นสง่างามเหมือนเห็นเมื่อ
ครั้งตามเสด็จ เช่นต้นไทรซึ่งนับถือกันว่าเป็น "พญาไม้"
ปลูกไว้แต่ก่อนเก่าที่กลางสนาม ๒ ต้นและมีรายรอบสนาม
เคยตัดเรือนเรียบรอยกทงให้ร่องแรงแสดงเสียแล้ว คำหนัก
รักษาก็ไม่เห็นตกแต่งให้แปลกตาขึ้นอย่างไร งานปีที่
นั้นเป็นงานใหญ่ ยอมให้คนเข้าไปปลุกร้านขายของต่าง ๆ
เต็มสนามที่ในวัง คุณคล้ายกับงานฤดูหนาวของเรา ใน
สนามตอนหนึ่งสร้างเป็นโรงแสดงหัตถกรรมกลางสนามมี
พลับพลาเอกและประรำที่เจ้านายขุนนางนั่ง เขาว่าสุลต่าน
เสด็จออกปลับพลาทุกวัน พรุ่งนี้เช้าจะเสด็จออกเป็นวาระ
ที่สุดในการพิธี กิดคุ่มนซัดของแก่การที่สุลต่านจะรับเรา
ในเวลางานเช่นนี้อยู่จริง ๆ จะรับอย่างไรเราไม่ให้ได้
งานก็ไม่ได้ จะให้ไปทำงานก็ไม่รู้ว่าจะให้หน้าที่ไหนที่จะไม่
เสียเกียรติยศของเราคงเป็นด้วยเหตุนี้เองจึงขอให้ไปต่อ
เมื่อพ้นงาน ข้างเราผูกผูกของตัววันกลับมีวันจำกัด
ก็เบื่อนั้นไม่ได้พบสุลต่าน ถึงกระนั้นเมื่อเดินเข้าไปเทียว

ดูงานตามลำพังคงมีคนเห็นเป็นไทย ในไม่ช้าก็มีพวกนาย
ตำรวจทั้งฝรั่งและชวามากอยกกันคนให้ตลอดเวลาจนมา
จากวัง ร้านขายของต่าง ๆ ที่ผ่านไปไม่เห็นหน้าคุณ และผู้
คนเกลื่อนกลุ่มคล้ายกับงานภูเขาทอง ไปมีที่สนุกหน้าคุณแต่
ในโรงที่แสดงหัตถกรรม และไม่ต้องเบียดคน เพราะเขา
เรียกค่าผ่านประตู คนชนแล้วไม่มีใครเข้า ในนั้นเขาจัด
ของต่าง ๆ ที่ทำในพื้นเมืองเป็นห้อง ๆ มีทั้งของทองชาย
และมีคนทำของเหล่านนั้นให้เห็นวิธีทำด้วยทุกอย่าง ที่น่า
ชมโดยเฉพาะนั้นคือการทำผ้ายอมขผึ้ง ซึ่งเรียกว่าผา
“บาศัก” เป็นลวดลายและสีต่าง ๆ อย่างหนึ่งทำเครื่อง
เงินฝีมือดีมากอย่างหนึ่ง เครื่องกระและเครื่องหนังก็ทำดี
แต่เครื่องทองเหลืองนั้นยังดีได้ว่าหนาไป เทียบเดินดู
เพลินเพลินจน ๒๐ นาฬิกาจึงได้กลับมาโฮเต็ล

วันจันทร์ที่ ๒๕ มิถุนายน

เช้า ๘ น. เศษ ขึ้นรถยนต์ไปดู Boroboedo
เรียกอย่างไทยน่าจะเรียกว่า “บวรพุทธโร” เป็นมหาเจดีย์
ในพระพุทธศาสนาใหญ่ยิ่งกว่าโบราณเจดีย์บรรดามีใน

เกาะชวา เปรียบเหมือนอย่างนครวัดในประเทศกัมพูชา หรือพระปฐมเจดีย์ในประเทศสยาม อยู่ห่างเมืองยกยาไป ข้างทิศตะวันตก ระยะทางประมาณสัก ๓๐ กิโลเมตร เมื่อไปถึงกลางทางเห็นตลาดนัดแห่งหนึ่ง เป็นอย่างใหญ่ โตกว่าที่ใดเคยเห็นมา กำลังคนประชุมซื้อขายจึงแวะดูได้ สังเกตมาทางในเกาะสุมาตราและเกาะชวา ดูเหมือนมีตลาดนัดทุกอำเภอ ตลาดนัดกับตลาดประจำฝึกกันโดยอธิบายถึง ต่อไปใน ตลาดประจำนั้น ขายสิ่งของที่คนต้องการใช้ทุกวัน คือ เครื่องอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น และขายตามเวลาที่เขาซื้อขายคือเช้าและเย็นทุกวัน ผู้ขายและผู้ซื้อล้วน เป็นผู้อยู่ไม่ห่างไกลจากตลาด ส่วนตลาดนัดนั้น มีการซื้อขายแต่ในวันกำหนด สัปดาห์ละครั้งหนึ่งหรือสองครั้ง ของขายของทุกอย่างซึ่งอาจจะมีคนปรารถนาไม่เลือกว่าสิ่ง อันใด หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่ง ใครมีอะไรอยากจะ เปลี่ยนเป็นเงินตรา ก็เอาไปขายที่ตลาดนัด ฝ่ายผู้ซื้อ อยากรจะได้อันใดที่ไม่มีขายในตลาดประจำ เช่น ปศุ- สัตว์และสินค้าป่าเป็นต้น ก็ไปหาซื้อที่ตลาดนัด ตลาดนัดเป็นที่ประชุมทั้งคนที่อยู่ใกล้และอยู่ไกล และเมื่อถึง

วันนัดพวกที่ชายของในตลาดประจำก็เอาของไปประสม
 ขายในตลาดนัดด้วย ผู้คนจึงมากเหมือนกับมิงงานใหญ่
 อะไรรอย่างหนึ่ง ทางเมืองยกยานใช้เกวียนขนาดใหญ่ใช้
 วัวพันธุ์อินเดียนเทียม ไม่ใช่เกวียนอย่างย่อมน ๆ เทียมม้า
 เหมือนทางเมืองบันดุง เห็นจะเป็นเพราะเป็นพื้นที่ราบ
 โดยมาก ไม่ต้องชันเขาลงเขาบ่อย ๆ เหมือนทางนั้น แต่
 สังเกตดูเห็นเกวียนเมืองยกยามี่ไม่ซ้อนแฉวนขวางไว้ข้าง
 ท้ายเกวียนทุกเล่ม แต่แรกยังไม่รู้ว่าแฉวนไว้ทำไม จน
 เมื่อเข้าไปดูตลาดนัดพิจารณาเกวียนบรรทุกของที่จอดอยู่
 ในนั้น จึงเข้าใจได้ว่าไม่ซ้อนที่แฉวนนั้นคือ "เบรค" สำ
 หรับห้ามล้อ เวลาเกวียนไปในที่เสมอหรือชนเนินไม่
 ซ้อนที่แฉวนอยู่เปล่า ๆ แต่ถ้าเกวียนลงที่ต่ำเมื่อใดไม่ซ้อน
 นั้นก็ไกวเข้าไปเบียดลูกกลิ้ง ๒ ข้างให้หมุนฝัก เป็น
 เครื่องห้ามล้อเองด้วยประการฉะนี้ ที่เกวียนบางเล่มมี
 รอยลูกกลิ้งกดซ้อนเข้าไปลึก ๆ ด้วยใช้มานาน ก็เป็น
 ความคิดที่เสียยิ่งกว่าเครื่องห้ามล้ออย่างฝรั่ง เพราะซ้อน
 ไม่นั้นห้ามล้อไถเอง คนขับไม่ต้องใช้มือหรือเท้าบังคับ

แต่สำหรับใช้แต่กับเกวียนเทียมวัวอย่างนี้ จะเอาไปใช้กับอย่างอื่นเห็นจะไม่ได้ ทางที่ไปวันนี้มีรางเหล็กวางเคียงไปข้างถนนสำหรับให้ใช้รถไฟได้ถึงเมืองเมกะลัง ซึ่งเป็นสถานที่ตั้งกองทหารประจำตอนกลางเกาะชวา สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จไปถึง แต่ในเวลาปกติมิใคร่มีกิจต้องใช้รถไฟมากนัก จึงหาประโยชน์เดินเป็นรถรางรับส่งคนโดยสารตามระยะทาง

ตั้งแต่รถออกจากเมืองยกยาไปตามทางแลเห็นภูเขาไฟ “กุนุงมะราบี” (ที่ว่าปะสันตาไปก่อนกในเรื่อง-อิเหนา) อยู่ใกล้ ๆ เป็นภูเขาสูงใหญ่มีควันไฟพุ่งออกจากปล่องที่บนยอดอยู่เสมอ เขาเล่าว่าเมื่อสองปีมาแล้ว กุนุงมะราบีกำเริบ ฝนน้ำทองแดงออกจากปล่องไหลลงมาเผาหมู่บ้านเรือนราษฎร ที่ไปตั้งทำไร่อยู่บนไหล่เขาคนตายมาก เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชวประทับอยู่ที่เมืองบันดุงก็ไปประสบเวลาภูเขาไฟกำเริบเผาผู้คนตายมากครั้งหนึ่ง แต่ภูเขาที่กำเริบในครั้งนั้นชื่อ “กลุ๊ต” (ไกรลาศ) อยู่ห่างไกลไปทางตะวันออก ถึง

กระหนทเมืองบันดุงก็มัวมนไม่เห็นแสงตะวัน และมีละ-
 อองถ่านตกโปรยเป็นละอองลงมาจากอากาศอยู่ตลอดวัน
 ได้รับโทรเลขจากยุโรปและกรุงเทพฯ หลายฉบับ ถาม
 ว่าเสด็จประทับปลอดภัยอยู่ที่หรืออย่างไร เวลานั้นพระ-
 ยายปฏิพัทธภูบาล (คอยุฑेल ฌ ระนอง) ยังเป็นหลวง-
 สุนทรโกษา ล่องหน้าไปจัดเตรียมรับเสด็จอยู่ที่เมืองหนึ่ง
 (ดูเหมือนจะเป็นเมืองมาดิง) ไม่ห่างจากเขากลันนัก
 กลับมาแล้วว่าไม่มีใครรู้ตัวว่าภูเขาไฟจะกำเริบ อยู่ที่ ๆ ที่
 เมืองนั้นก็มีตมนอนธการไปหมด เมื่อรู้ว่าภูเขาไฟกำเริบ
 ก็ยิ่งตกใจ ด้วยสำคัญว่าบ้านเรือนที่อยู่จะพัง ทับหรือน้ำ
 ทองแดงจะไหลมาท่วมถึง จะหนีไปไหนก็มืดไม่เห็นหนไป
 ไม่ได้พากันสิ้นสติ บ้างก็รวบรวมครอบครัวไว้ในห้อง
 ว่าถ้าตายก็ให้ตายด้วยกัน บ้างก็เอาเหล่าแซมเปญที่สงวน
 ไว้สำหรับมิงาน มาเปิดชวนกันกินว่าจะตายให้สนุก วุ่น
 กันอยู่ ๒ วันจนมีแสงสว่างขึ้นในท้องฟ้าจึงสงบ ที่ในชวา
 มีภูเขาไฟหลายแห่ง ตั้งอยู่บ้างยังติดอยู่บ้าง นาน ๆ ก็
 ระเบิดหรือบันดาลให้แผ่นดินไหว แต่ไม่มีใครรู้ว่า จะ
 แผลงฤทธิ์เดชอย่างไรเมื่อใดก็อยู่ชินกันไปไม่กลัวภูเขาไฟ

ขั้บรยนต์จากเมืองยกยา ไป สัก ชั่วโมงหนึ่ง ถึง
มหาเจดีย์บวรพุทโธ อยู่บนยอดเนินอันหนึ่ง เคียงวัน
รัฐบาลจัดการบำรุงรักษาดีกว่าแต่ก่อนมาก ถึงมีไฮเตล
สร้างไว้ในที่บริเวณ สำหรับให้คนคู้ไปพักร้อน หรือนอน
ค้างคืนก็ได้ แต่ใครจะชนถึงชนทกษณต้องเสียค่าธรรมเนียม
เนียมเป็นการช่วยบำรุงคนละ ๕๐ เซ็นต์ มีคนไปคู้อยู่เสมอ
ทั้งชาวต่างประเทศและชาวเมือง

พระเจดีย์บวรพุทโธ ใหญ่โตกว่าโบราณเจดีย์แห่ง
อื่น ๆ ในชวาทั้งหมด และเป็นเจดีย์ที่สร้างเป็น พระสถูป
แต่แห่งเดียวนอกจากนั้นสร้างเป็นมณฑป ทำพระสถูปแต่
อย่างเล็ก ๆ เป็นเครื่องประดับยอดทงหน ถ้าวาดวยขนาด
ของพระเจดีย์บวรพุทโธเล็กกว่านคร วัดที่เมือง เขมร มาก
แต่กระบวนทำลายจำหลักงามประหลาดอยู่ที่พิจารณาเห็น
ได้ชัดว่าพระเจดีย์บวรพุทโธนี้ สร้างตามความคิดเดิมไม่
สำเร็จ ต้องเปลี่ยนแปลงความคิดเมื่อภายหลัง ความคิด
เดิมเห็นจะทำเป็นพระมหาสถูป มีชนทกษณ ๕ ชั้น แต่
ชะรอยจะเกิดทรุดเหมือนเช่น สร้างภูเขาทอง วัดสระเกศ
เมื่อรัชกาลที่ ๓ ต้องหยุดการสร้างค้างอยู่เพียงฐานทกษณ

(เวลานั้นยังแลเห็นฐานทรุคเอนออกมาข้างนอกที่บางแห่ง
แต่รัฐบาลให้ตรวจชั้นสุทรปรากฏว่าอยู่ตัวแล้ว) บางที่ก็
ตั้งค้างอยู่เพียงชนทกษณตั้งหลายสิบปี จึงมีคนชั้นหลังคิด
สร้างต่อให้สำเร็จ ให้ทำทชนทกษณ ซึ่งความคิดเดิมจะ
สร้างองค์พระสถูปนั้น เปลี่ยนเป็นลาน และในลานนั้น
สร้างพระสถูปขนาดย่อมเป็นประธานอยู่กลางองค์หนึ่ง มี
พระสถูปขนาดย่อมกว่านั้น ลงมาเป็นบริวาร รายรอบ ๓
แถว เป็นจำนวนพระสถูปถึง ๗๒ องค์พอเต็มลาน พระ
สถูปที่สร้างชนหลังนั้นทำทบแต่องค์กลาง นอกจากนั้นทำ
องค์ระฆังโปร่งให้เบา มีช่องฉลุให้แลเห็น ตั้งพระพุทธรูป
ไว้ในนั้นทุกองค์ สังเกตฝีมือตอนที่ทำอยู่ข้างหยาบ ไม่
ประณีตเหมือนฐานทกษณจึงสันนิษฐานว่า ทำต่างยุคกัน
ข้าพเจ้าได้ถามพวกนักปราชญ์ขอลันตาว่ามีใครได้เคยคิด
วินิจฉัยบ้างหรือไม่ ว่าแบบเดิมเขาจะทำเป็นอย่างไร
ตอบว่ามีผู้คิดวินิจฉัยนับตัวไม่ถ้วน เห็นต่าง ๆ กันยังไม่
ตกลงจนเดี๋ยวนี้ แบบที่คิดเดิมจะเป็นอย่างไร ก็ตาม เมื่อ
พิจารณาดูทรวคทรงเห็นว่าไม่น่าชม เพราะเสียส่วนดูไม่
เป็นสง่าเหมือนปราสาทหินตามแบบเขมร เป็นต้นว่าฐาน

ทักษิณ ๕ ชั้น อันจำหลักกลายเป็นรูปภาพเรื่องพุทธประวัติ และชาตกทง ๒ ข้างนนักทำกระชกนนักจนทางเดินแคบ รูปภาพไม่ได้ถนัด ชั้นทักษิณคู้ข้างนอก ส่วนสูงก็ไม่สม กับส่วนกว้าง แต่จะลงเนื้อเห็นว่าช่างผู้คิดแบบแต่แรกจะ ไม่รู้จักตั้งงามก็ไม่ควร เพราะกระบวนจำหลักและส่วนที่เป็นเครื่องประดับเขาทำงาน ชะรอยจะมีเหตุที่เราไม่รู้ไม่ได้ ในปัจจุบันนี้ บังคับให้เขาจำต้องทำทรวดทรงเป็นอย่างนั้น เทียวคู้พระเจดีย์บวรพุทธโธอยู่สักชั่วโมงหนึ่ง แล้วย้อนทาง กลับมาแวงคูนตบ “เมณฑิต” เป็นมณฑปศิลาขนาด สักเท่าพระมณฑปในวัดพระแก้วที่กรุงเทพฯ ฯ ในนั้นมีพระ พุทธรูปศิลาทงแท่งองค์หนึ่ง ตั้งเป็นประธานอยู่ค้ำใน ขนาดใหญ่เท่า ๆ กับพระประธานในพระอุโบสถพระ ปฐมเจดีย์ และนั่งห้อยพระบาทปางประทาน ปฐมเทศนา เช่นเดียวกัน (แต่พระประธานที่พระปฐมเจดีย์ ทำด้วย ศิลาหลายแท่งต่อกัน) มีรูปพระโพธิสัตว์มหายานอีก ๒ องค์ทำด้วยศิลาทงแท่ง ขนาดใหญ่อย่างเดียวกัน ตั้งริม ผนังค้ำข้าง ข้างละองค์ ฝีมือทำพระพุทธรูปและรูป พระโพธิสัตว์ที่เมณฑิตนี้ ใครเห็นก็ต้องยอมว่างามอย่าง

ยอกเยียม แทบจะหาเสมอเหมือนไม่ได้ เมื่อสมเด็จพระ
 พุทธเจ้า หลวงเสด็จ ไปมณฑลปเมนตุ๊ก หลังคายัง พังโหว่
 และพระพุทธรูปก็เอนเอียงเกือบจะพลัดตกจากฐาน เพราะ
 ถูกแผ่นดินไหวมาแต่ก่อน แต่เดิวันรัฐบาลเขาพยายาม
 ปฏิสังขรณ์ เก็บหินหลังคาที่พลัดลงมากระจายเอากลับขึ้น
 ไปเรียบเรียงปิดพอกันฝนได้ พระพุทธรูปเขาก็กวักขึ้นตั้ง
 ให้ตรง และปฏิสังขรณ์ฐานรองกับท่งเรือนแก้วให้เหมือน
 ของเดิม ที่รูปพระโพธิสัตว์ก็ทำอย่างเดียวกัน ควรอนุโม-
 ทนาอย่างยิ่ง เมื่อกลับมาถึงบึง ข้าพเจ้ามาพบศาสตราจารย์
 คัลเลนเฟล ผู้อำนวยการบำรุงรักษาโบราณสถานในชวา
 ได้ปรารภกับเขาว่าพระพุทธรูป กับรูปพระโพธิสัตว์ ๒
 องค์ที่เมนตุ๊กนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าจะสร้างก่อนชานาน แล้ว
 จึงสร้างมณฑปศิลาขึ้นเป็นที่ประดิษฐานต่อขึ้นหลัง เขา
 รับรองว่าพวกเขาก็คิดเห็นเช่นนั้นเพราะเมื่อปฏิสังขรณ์พบ
 แกะเงื่อน ว่ามีมณฑปก่อด้วยอิฐอยู่ก่อนทั้งลวดลายและ
 แบบอย่างที่สร้างมณฑป ก็ส่อให้เห็นว่าเป็นของสมัยชน
 หลังมา เมื่อดูพระพุทธรูปที่เมนตุ๊ก ก็คิดเห็นข้อสำคัญใน
 เรื่องโบราณคดีชั้นขอหนึ่ง น่าจะจดไว้ตรงนควย คือพระ

พุทธรูปห้อยพระบาททำด้วยศิลาขนาดนี้ไม่ปรากฏว่ามีในเมืองพม่ามอญเขมรเลย ในชวาก็มีแต่องค์เดียว แต่ไปมีในประเทศสยามถึง ๔ องค์ ตรวจได้หลักฐานว่าเดิมมีพระเจดีย์โบราณองค์หนึ่งในตำบลพระปฐมเจดีย์ (อยู่ในบริเวณสวน นันทอุทยาน ของสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ) ชาวบ้านเรียกกันมาแต่ก่อนว่า "พระเมรุ" องค์พระเจดีย์เดิมรูปร่างจะเป็นอย่างไรรู้ไม่ได้ ด้วยหักพังเสียหายหมดแล้ว รู้ได้แต่ว่ามีพระพุทธรูปศิลาเช่นว่า แต่ไว้ที่मुख พระเจดีย์นั้นด้านละองค์ องค์หนึ่งเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาย้ายเอาไปไว้ที่วัดมหาธาตุในพระนคร ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๓ พระยาชัยวิชิต (เผือก) เชิญมาไว้ที่วัดหน้าพระเมรุจนบัดนี้ เมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ชุกพบศิลาทับหลังเรือนแก้วที่ "พระเมรุ" จึงรู้ว่าพระพุทธรูปองค์วัดหน้าพระเมรุนั้นเดิมอยู่ที่พระปฐมเจดีย์ อีกองค์หนึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ชุกพบที่ "พระเมรุ" เหมือนกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งเป็นพระประธานอยู่ที่ในพระอุโบสถพระปฐมเจดีย์จนบัดนี้ อีก ๒ องค์ก็ชุกพบที่ "พระเมรุ" ในสมัยเมื่อ

ข้าพเจ้าจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานที่พระปฐมเจดีย์ แต่เหลืออยู่
เป็นชิ้น ๆ ไม่บริบูรณ์ ยังรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานพระ
ปฐมเจดีย์จนบัดนี้ น่าสนนิษฐานว่าพระพุทธรูปทั้ง ๕
องค์นี้จะสร้างใน สมัยเดียวกันเมื่อราว พ.ศ. ๑๕๐๐
ตามแบบครั้งราชวงศ์คุปตะครองมัชฌิมประเทศ และการ
ถือพระพุทธรูปจะเป็นอย่างมหายานด้วยกัน ทั้งที่ใน
ชวาและประเทศสยามนี้ กลับจากเมณฑูตมาถึงเมืองยกยา
พอเวลาใกล้กลางวันพอดี

เวลาเย็นขึ้นรถไปเที่ยวดูเมืองออกครึ่งหนึ่ง แล้วแวะ
ดูร้านขายของชวาบ้านหนึ่ง ซึ่งฝรั่งแก่คนหนึ่งตั้งขายคน
ทองเที่ยว มีทั้งของโบราณ และของที่ทำใหม่ มีพระ
พุทธรูปและเทวรูปทองสัมฤทธิ์หล่อปลอมตั้งไว้ขายหลาย
องค์ ถ้ามราคาทองคำหนึ่งเจ้าของบอกว่า ๕๐ กิลเดอ
(ราว ๕๐ บาท) บอกแก่เราเห็นเป็นของทำปลอม ดูออก
จะฉุน ที่จริงฝีมือชวาทาปลอมยังสู้พวกบ้านหล่อที่ใน
กรุงเทพฯ ไม่ได้ ออกจากนั้นไปแวะร้านขายเครื่อง
ดนตรีหาซื้อแผ่นกรามิโโฟนเพลงพิณพาทย์ และขับร้อง

ของพวกสุนดา พวกชวา และพวกบาหลี่ ได้ตามประสงค์
แล้วกลับโฮเต็ล

นวนิยาย ๒๖ มิถุนายน

เวลาเช้า ๙ น. ขันรถยนต์ มีรถคนรับใช้กับคน
นำทางคุมของตามอีกรถหนึ่ง ออกจากเมืองยกยาไปโสล
ที่จริงเมืองทั้งสองนั้นตั้งอยู่เมืองละด้านภูเขาเมราปีไม่ไกล
กันนัก ถันรถยนต์แล่นตรงไปชั่วโมงเดียวก็ถึง แต่เราประ-
สงค์จะแวะดูปราสาทหินหมู่ "พรหมานันท์" ซึ่งตั้งอยู่ใน
ระหว่างทาง จึงกะว่าจะไปถึงเมืองโสลพอเวลาก็นกลาง
วัน ในท้องที่ราบตอนเมืองยกยากับเมืองโสลนี้ ทำไรยา
สูบและไร่้อยมาก มีโรงจากสำหรับฝังยาสูบและโรงจักร
หีบนาออยทำนาตาลทรายตั้งรายเป็นระยะไป เมื่อรถยนต์
แล่นมาตามทางสังเกตเห็นอะไรอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่เป็นของ
ประหลาด แต่ไม่เคยเห็นมาแต่ก่อน คืออ้อยออกดอกเต็ม
ไปตามไร่คูราวกับป่าอ้อ ไร่้อยที่เคยเห็นมาแต่ก่อน พอ
อ้อยขึ้นได้ขนาดแล้วเขาก็ตัดแต่ก่อน ออกดอก เพิ่งเห็น
ปล่อยให้อ้อยออกดอกเมื่อไปชวาคราวนี้ ได้ความว่าเป็น

เพราะราคาน้ำตาลตกต่ำ และชอลันดาใช้มาตรการทองคำ
 ขายน้ำตาลราคาถูกเท่าประเทศที่ออกจากมาตรการทองคำไม่ได้
 ถึงต้องบีตโรงหีบอ้อยและปล่อยพวกกรรมกรออกจาก
 งาน ไม่มีใครตัดอ้อยก็ทอดทิ้ง ออกดอกและเน่าอยู่คาไร
 คุกน้ำทุเรศอยู่

ไปจากเมืองยกยาไม่ถึงครึ่งชั่วโมงถึงปราสาทหิน
 ของโบราณแห่งหนึ่ง เรียกว่า จันดี (เจดีย์) กาละสัน ทำ
 เป็นมณฑปในพระพุทธศาสนาขนาดเท่าๆกับมณฑปเมน-
 ดุต ยอดพังและข้างในไม่มีอะไรเสียแล้ว แต่ข้างนอก
 จำหลักลายละเอียดงามแปลกกว่าที่อื่น คูปราสาทกาละสัน
 แล้วชั้นรถต่อไป แวะคูปราสาทหินอีกแห่งหนึ่งเรียกว่า
 จันดีเสว ทำแปลก เป็นตึก ๓ ห้อง ๒ ชั้นเครื่องประดับ
 เป็นทางพระพุทธศาสนา เหมือนกับเจดีย์กาละสันแต่ลาย
 จำหลักหยาบกว่า เมื่อขึ้นไปดูทั่วแล้ว เห็นว่าของเดิม
 เห็นจะสร้างเป็นที่เก็บรักษาพระไตรปิฎก แต่พวกชอลันดา
 เขาว่าเป็นกุฎิพระสงฆ์ เรื่องนี้ข้าพเจ้าได้ปรารภกับ
 ศาสตราจารย์คลีเลนเฟล ว่าแต่โบราณคนชอบอยู่เรือนไม้
 ราชมนเทียรของพระเจ้าแผ่นดินก็สร้างด้วยไม้ สถานที่

ก่อด้วยศิลาและอิฐแต่โบราณทำแต่เป็นเจดีย์วัตถุ เช่น
 เคียวกันทั้งในเมืองพม่า มอญ ไทย เขมร และเข้าใจว่า
 ในชวาก็เช่นนั้นเหมือนกัน ที่ปราสาทหินขนาดใหญ่ใน
 เมืองเขมรมักมีหอธรรมทุกแห่ง จันตีสเวฐน่าจะสร้างเป็น
 หอธรรมจึงตกแต่งอย่างเจดีย์สถาน ผิดกับที่อื่นแต่ทำพ
 เป็น ๒ ชั้น และกันเป็นห้อง ๆ ในนั้น ตู้กลมจะเป็นหอ
 ธรรมยั้งชน ศาสตราจารย์คลีแลนเฟลว่าตามวินิจฉัยของ
 ข้าพเจ้านั้นเห็นจะถูกต้อง วังโบราณที่ตรวจพบในชวา
 ตรงราชมนเทียรสถานก็เป็นแต่ปูนดินเป็นพูนสูงชน หา
 ปราภฏเก่าเงื่อนว่ามีสถานสร้างด้วยศิลาหรือด้วยอิฐไม่มี
 พวกขอลันดาคัดสันว่าจันตีสเวฐเป็นกุฎิสงฆ์ชั้น เพราะพบ
 ศิลาจารึกที่จันตีกาละสัน ว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่สร้าง
 เจดีย์กาละสันได้ทรงสร้างกุฎิสงฆ์ด้วยเห็นจันตีสเวฐอยู่ใกล้ ๆ
 กันและเป็นตึก ๒ ชั้น จึงลงเนื้อเห็นว่า คือกุฎิสงฆ์ที่
 กล่าวในศิลาจารึกนั้น ออกจากจันตีสเวฐไประยะทางไม่
 ไกลนัก ถึงจันตีสพรมานันท์ อันเป็นเทวสถานในทาง
 ศาสนาพราหมณ์ ใหญ่โตกว่าที่อื่นหมด เหมือนเช่นพระ
 บวร พุทโธ ใหญ่โตกว่าที่อื่น ในเจดีย์ทาง พระพุทธ ศาสนา

จะเห็น ปรากฏที่เจดีย์สถานในแดนเมืองยกยา นอก
 จากพระบวรพุทโธแล้ว แบบการก่อสร้างทำเป็นมณฑป
 ๕ ๕ ปราสาทหินพรมานันท์นั้นก็ทำเป็นมณฑปใหญ่บ้าง
 ย่อมบ้าง มีจำนวนมณฑปศิลาอยู่ในหมู่เดียวกันมากมาย
 มณฑปใหญ่ที่อยู่กลางเป็นสถานพระอิศวร ข้างในมีรูป
 พระอิศวรทำด้วยศิลาขึ้นสูงสัก ๕ คอก ตั้งเป็นประธาน
 ทำงามดี ข้างนอกมณฑปนั้นทำมุขมีคูหาทั้ง ๔ ด้าน ด้านหน้า
 เป็นประตู มุขด้านใต้ไว้รูปเทวศูร ก็รูปพระอิศวรมี
 หนวดเครา (อย่างรูปพระอิศวรเมืองกำแพงเพชร ที่อยู่
 ในพิพิธภัณฑสถานกรุงเทพฯ) มุขด้านตะวันตกไว้รูปพระ
 กณศ มุขด้านเหนือไว้รูปนางทศกษ (แต่ทำอย่างสวยงาม
 ไม่ให้น่ากลัวเหมือนอย่างแบบอินเดีย) มีมณฑปที่เป็น
 ประธานอีก ๒ หลัง ขนาดย่อมกว่ามณฑปพระอิศวร
 หนึ่งหนึ่งอยู่ ๒ ข้าง หลังข้างใต้ตั้งรูปพระพรหม หลัง
 ข้างเหนือตั้งรูปพระวิษณุ ทำงามดีฝีมือเดียวกันกับรูปพระ
 อิศวรมณฑปทั้ง ๓ หลังที่ว่ามานี้ มีชั้นทักษิณ ๒ ชั้น
 ผนังฐานทักษิณชั้นล่างของสถานพระอิศวรและสถานพระ
 พรหมด้านในจำหลักลายเป็นรูปภาพเรื่องรามเกียรติ์ สถาน

พระวิษณุเป็นเรื่องพระกฤษณะ ข้อนี้อธิบายให้เห็นว่าพวกเขา
 ในสมัยนั้น นับถือพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ ค่ายกัน เหมือนอย่าง
 ไทยเรานับถือ มีไต่ นับถือแต่เฉพาะพระองค์ เหมือน
 เช่นพวกเขมรที่สร้างปราสาทหินในเมืองเขมร ลายจำหลัก
 เรื่องรามเกียรติ์ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป
 ทอดพระเนตร เทวสถานพรหมานันท์ยังทอดทรงอยู่ ค่าย
 รัฐบาลยังมีได้เริ่มบำรุงรักษาโบราณสถานจึงตรัสขอเอา
 มากรุงเทพฯ ห้องหนึ่งตั้งไว้ในพิพิธภัณฑสถานฯ ครั้นเมื่อ
 รัฐบาลจัดการปฏิสังขรณ์ ศาสตราจารย์คัลเลอเฟลผู้อำนวย
 การรักษาโบราณวัตถุสถานในเมืองชวา เข้าไปกรุงเทพฯ
 ไปเห็นเข้า พุคกับข้าพเจ้าเมื่อยังเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา
 ว่ารัฐบาลกำลังปฏิสังขรณ์มณฑลที่พรหมานันท์ ทำอย่างไร
 จึงจะได้พนักงานภาพรามเกียรติ์นั้นกลับไปตั้งอยู่ที่เดิม ข้าพเจ้า
 เห็นว่าเขามีสิทธิในทางธรรมที่จะได้กลับไป จึงได้รับว่าถ้า
 เขาให้เครื่องศิลาโบราณอย่างอื่น สมัยเดียวกันเป็นของแลกเปลี่ยน
 อย่าให้ของในพิพิธภัณฑสถานฯ ชาติไป ข้าพเจ้า
 จะกราบทูลขอพระบรมราชานุญาตคืนให้ เขาส่งเครื่องศิลา
 เป็นเทวรูปต่างๆหลายรูปเข้าไปแลกจึงได้ภาพรามเกียรติ์คืน

ไป เสด็จเป็นตอนสำคัญ พอได้ไปตั้งที่สถานพระพรหม
 ก็ได้เรื่องติดต่อกับตอนอื่นที่เขายังสงสัยไม่รู้ว่าจะเรียงเข้า
 ลำดับอย่างไร เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปชวาเขาได้เชิญ
 เสด็จไปทอศพระเนตรและกราบทูลตั้งกล่าวมา ข้างหน้า
 มณฑปพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ มีมณฑปขนาดย่อมลงมาเรียงกัน
 อยู่ ๓ มณฑปอีกแถวหนึ่ง ตั้งรูปพาหนะของพระเป็นเจ้า
 คือโคหนนทร์พระยาครุฑ และพระยาหงส์ไว้เป็นประธาน
 (สูญเสียแล้วบ้าง ยังเหลือแต่รูปโค) ปลายแถวมณฑป
 เทวพาหนะนี้มีมณฑปน้อยอีกข้างละหลัง ว่าเดิมตั้งรูปพระ
 อาทิตย์หลังหนึ่ง พระจันทร์หลังหนึ่ง รัฐบาลพยายาม
 ปฏิสังขรณ์หลังข้างใต้ให้คืนก็อย่างเดิม ได้หลังหนึ่งนำชม
 มาก มณฑปที่พรรณนามา ๘ หลังสร้างไว้ในลานชั้นบน
 มีกำแพงล้อมรอบ นอกกำแพงพื้นที่ลดต่ำลงมีมณฑปเล็กๆ
 เป็นบริวาร สร้างเรียงกันเป็น ๓ แถวรอบทั้ง ๔ ด้าน
 เป็นจำนวนมณฑปทั้งสิ้นเกือบ ๒๐๐ หลัง แต่ว่าถูกแผ่นดิน
 ดินไหวพังทลายมากบ้างน้อยบ้างทั้งนั้น มณฑปสำคัญชั้น
 บนเป็นแต่หลังคาพัง ส่วนมณฑปบริวารรอบกำแพงนั้น
 เห็นจะถูกพวกชวาเมื่อเขารตเป็นอิสลามแล้ว รื้อเอาศิลา

ไปใช้เสียอีก ซ้ำหนึ่งควยยังเหลือแต่เพียงเชิงผนังเท่านั้น
 ข้าพเจ้าถามศาสตราจารย์คลีเลนเฟล ว่ามีใครได้เคยคิด
 วิจัยบ้างหรือเปล่าว่าเป็นเพราะเหตุใดจึงสร้างมณฑป
 บริวารไว้รอบกำแพงพรหมานันท์มากตั้งร้อย แก่ตอบว่า
 คิดเห็นกันเป็น ๒ อย่าง อย่างหนึ่งว่ามณฑปที่สำคัญเป็น
 ของพระเจ้าแผ่นดินสร้าง ส่วนมณฑปบริวารพระญาติและ
 ราชบริพารสร้างโดยเสด็จ อีกอย่างหนึ่งว่าเทวสถานย่อม
 สร้างเป็นเทวพลีมณฑปใหญ่ๆ ข้างในเป็นพลีของมหานคร
 ราชธานี ส่วนมณฑปบริวารพวกเมืองชนเข้ามาสร้างเป็น
 เครื่องหมายพลีของเมืองนั้นๆ ประเพณีอย่างหลังในเกาะ
 บาทยังมีปรากฏอยู่ ข้าพเจ้าว่ามีประเพณีโบราณใน
 ประเทศสยามอีกอย่างหนึ่ง เมื่อสกุลใดตั้งมั่นคงแล้วยอม
 สร้างวัดสำหรับสกุลไว้เป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของสมาชิกใน
 สกุลที่บรรจุนั้นมักสร้างเป็นรูปสถูปที่เรียกกันว่า “พระ-
 เจดีย์” แก้วว่าในชวาก็ได้พบที่บรรจุอัฐิธาตุของพระกัม
 ของกฤตีสถกัมมี แต่ที่มณฑปบริวาร ณ พรหมานันท์ยังหา
 ได้ลองขุดชั้นสูตรไม่ การที่เข้าไปดูเทวสถานพรหมานันท์
 ก็ต้องเสียค่าธรรมเนียมคนละ ๕๐ เซนต์ อย่างเดียวกับ

ที่บวรพุทธโธ แต่เห็นจะมีคนไปคูไม่มากหรืออยู่คูไม่นาน
 เหมือนที่บวรพุทธโธ จึงไม่มีไฮเตล ถึงกระนั้นว่าสำหรับ
 พวกเราก็คงสนุกเพลิดเพลินมาก เสียแต่แดดอยู่ข้างร้อนจัด
 เทียวคูเทวสถานอยู่กว่าชั่วโมง แล้วจึงขจรรถต่อ
 ไปถึงเมืองโสโลเวลาเที่ยงวัน ไปพักที่ไฮเตลสะอาด ซึ่ง
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จประทับ มีขุนนางชาว
 เป็นผู้ใหญ่แต่งตัวเต็มยศนั่งอยู่ที่เฉลียงหน้า ไฮเตลคนหนึ่ง
 พอเราลงจากรถ พวกคนไฮเตลวิ่งมาถามว่าเป็นไทยหรือ
 มิใช่ พอบอกว่าใช่ ก็วิ่งไปบอกขุนนางชวาคนนั้น ลูก
 ขนตรงมาหาข้าพเจ้าด้วยกริยามยของจับมือแสดงความยินดี
 แต่พูดกันไม่เข้าใจ ข้าพเจ้าต้องเรียกฝรั่งนายไฮเตล
 มาวานให้เป็นล่าม ได้ความว่าแกชื่อยะโสที่ปุระเป็นขุนนาง
 ผู้ใหญ่ ตำแหน่งอธิบดีกรมวัง สุธสุหนัน พระเจ้ากรุงสุ
 เขตให้มาคอยรับ ด้วยทรงยินดีนักที่ข้าพเจ้าไปเยี่ยมเยือน
 ถึงเมืองโสโลอีกครึ่งหนึ่ง และแจ้งให้ทราบว่าสุสุหนันได้
 ตรัสสั่งให้จักรถยนต์หลวงมาให้ข้าพเจ้าใช้ตลอดเวลาที่อยู่
 ในนครโสโล และให้ขอเชิญข้าพเจ้ากับลูกหญิงทั้ง ๓ คน
 เข้าไปในราชวังในค่ำวันนั้น เวลา ๒๐.๓๐ น. จะมีการ

รับรองอย่างเต็มยศติดเครื่องราชอิสริยาภรณ์ แล้วบอก
 ต่อไปว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ แกกมี
 ตำแหน่งอยู่ในราชสำนักอยู่แล้วยังจำข้าพเจ้าได้ เมื่อสม-
 เด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันเสด็จไปแก่กรับเสด็จ
 ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ (เบญจมาภรณ์มง-
 กุฎสยาม) ซึ่งติดมานั้น และต่อมาเมื่อทูลกระหม่อมชาย
 เสด็จไป สุธสุหนักรักให้แกเป็นผู้มาต้อนรับเหมือนกัน เพราะ
 เห็นว่าแกคุ้นเคยกับเจ้านายไทยมาแต่ก่อน ข้าพเจ้าส่งให้
 ไปทูลสุธสุหนักรว่าข้าพเจ้าขอบพระคุณยิ่งนัก และจะเข้าไป
 เผ้าตามเวลากำหนด ส่วนตัวแกข้าพเจ้าก็ยินดีที่ได้ไปพบ
 อีก เพราะตั้งแต่พบกันครั้งก่อนเวลาล่วงมาถึง ๓๓ ปี
 คนที่เคยรู้จักน่าจะเหลือน้อยนักหนาแล้ว แกถามต่อไปว่า
 ข้าพเจ้ามีประสงค์จะให้ (นายชิต) คนรับใช้ที่ไปด้วยได้ดู
 ระบุว่าด้วยหรือไม่ ตอบว่าถ้าได้ประทานอนุญาตให้เข้าไป
 ดูได้ ข้าพเจ้าก็จะยินดี แกกรับจะให้มีคนมาพาไป แล้วถาม
 ถึงเวลาที่ข้าพเจ้าจะไปเที่ยวในตอนบ่าย นึกกันว่า ๑๗ น.
 แล้วแกก็กลับไป ข้างฝ่ายเรากินกลางวันแล้วก็นอนพักตาม
 ประเพณี โยเซ็ลสะเลยยังเก่าคร่ำคร่าอยู่เหมือนเมื่อกครั้ง

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป เจ้าของโฮเต็ลบอกว่า กำลังจะปลูกสร้างแก้ไข ได้ทำโรงที่เสวยอาหารชั้นใหม่ หลังหนึ่ง และกำลังรื้อเรือนคนอยู่จะทำใหม่หลังหนึ่ง แต่ในเมืองโสโลจะทำโฮเต็ลใหญ่เหมือนอย่างเมืองยกยาไม่ได้ ค้ำยมีชาวต่างประเทศไปเที่ยวบ่อย

เวลาบ่าย ๑๗ น. อธิบดีกรมวังเอารถยนต์หลวง มารับ เป็นรถเก๋งขนาดนั่งได้ ๗ คน มีลายอักษรพระนามสุสุหนันกับรูปมงกุฎไว้ข้างเก๋ง ตัวเก๋งหนึ่งเป็นคนนำทางไปด้วย เสียคายนักที่พูดเข้าใจกันไม่ได้ มิฉะนั้นก็จะไต่ถามไต่ความรู้ไม่น้อยเกพพยายามที่จะบอกอธิบายในภาษามลายู พวกเราก็เข้าใจได้แต่เพียงคำสองคำ แต่ทางที่เกพาเที่ยวหนแปลกดีมาก คือพาเข้าไปคในบริเวณวังของสุสุหนันถึงชั้นใน ซึ่งไม่เคยเข้าไปคเมื่อคราวก่อน เห็นจะเป็นเพราะสุสุหนันได้ตบแต่งซ่อมแซมใหม่หมดทั้งวัง ถนนในวังซึ่งแต่ก่อนเป็นแต่ทางเดิน เคียววนทำเป็นถนนใช้รถได้ทั่วทั้งวัง จึงให้พาพวกเราเข้าไปคให้เห็นความเจริญซึ่งมีชนผดกับแต่ก่อน ราชวังเรียกตามภาษาชาวเมืองว่า "กราทอน" ทั้งที่เมืองโสโลและเมืองยกยา

แต่กราตอนเมืองโสลโตใหญ่กว่าที่เมืองยกยา ตีกำแพงล้อม
 รอบและมีประตูเข้าออกได้หลายทาง เป็นทางรถบ้างเป็น
 แต่ทางสำหรับคนเดินบ้างฝรั่งว่าจำนวนคนอยู่กราตอนต้ง
 หมื่น แต่เห็นจะประมาณมากเกินไป ตามหนังสือสัญญา
 ที่ทำกับฮอลันดา ฮอลันดายอมให้สุสุหุนันมีอำนาสิทธิภาย
 ในกราตอน จะทำอย่างไรแม้จนถึงประหารชีวิตคนฮอลัน
 ดาก็ไม่มีอำนาจที่จะเข้าไปเกี่ยวข้อง แต่ที่เป็นจริงก็ต้องทำ
 แต่ที่รู้ว่าฮอลันดาจะไม่ขัดขวาง แผนผังของกราตอนนั้น
 ว่าตามตาเห็นคเหมือนจตุเป็น ๓ ชั้น ชั้นนอกด้านหน้าเป็น
 ท้องสนามชัย มีพลับพลาสูงที่เสด็จออก ด้านข้างและด้าน
 หลังเป็น ที่อยู่ของ ข้าราชการที่ประจำวัง บ้าน อธิบดี
 กรมวัง ก็อยู่ใน นั้น ด้วย แยกได้พาไปถึงหน้าบ้านเรียกลูก
 หลานให้ออกมาหา แต่พวกเรา ไม่ได้ลงจากรถเข้า
 ไปในบ้าน เพราะไม่มีล้ามที่จะพุดกัน ได้แต่ยิ้มแย้มและ
 จับมือแสดงไมตรีจิต ชั้นกลางเป็นสถานที่สำหรับราชการ
 ต่าง ๆ และตำหนักเจ้านายที่ยังไม่ออกวัง ชั้นในข้างด้าน
 หน้าเป็นราชมนเทียรสถาน ข้างหลังออกไปเห็นจะเป็น
 เรือนนักสนม แต่สังเกตไม่ได้ว่าจะมีเขตซึ่งให้อยู่แต่ผู้หญิง

ล้วนหรือไม่ ภายนอกกำแพงกราคอนกยงเป็นที่ชานวัง
 ออกไปอีก เป็นที่คนมีสังกัดในราชสำนักตั้งบ้านเรือนทำ
 นองเดียวกับที่เราเรียกว่า "ท้ายสนม" มีสวนหลวงกับทาง
 พิพิธภัณฑสถานอยู่ที่ชานวังด้วย เมื่อเที่ยวดูในวังแล้วแก
 พาไปดูสวนหลวงที่วางจอรถที่หน้าตึกหลังหนึ่งซึ่งว่าเป็น
 พิพิธภัณฑสถาน แต่เป็นเวลาเย็นเข้าปิดเสียแล้ว เห็นแต่
 รูปศิลาโบราณที่เอามาจากปราสาทหิน ตั้งอยู่ข้างหน้าตึก
 สองสามองค์ ทุ่งาม ๆ ก็มี ตอนนั้นเดินเข้าไปในสวนหลวง
 พอถึงก็เห็นได้ว่าทำ ตามความคิดของพวกชาวสมัยใหม่
 บางแห่งปลูกต้นไม้ดอก บางแห่งทำเป็นสนามหญ้ามีสระน้ำ
 ภูเขาหิน โรงหนังฉาย โรงเต็นท์ สนามเล่นเทนนิสและ
 ที่สุดโรงชายเครื่องคัม ตุสวนหลวงแล้วก็เห็นอันเสร็จดู
 ตอนกราคอน ให้ขับรถไปตามถนนเที่ยวดูเมืองต่อไป
 เมืองโสโลโลแม่ใหญ่โตกว่าเมืองยกกยาที่จริง แต่ถนนหนทาง
 และบ้านเรือนยังเป็นอย่างเก่า อยู่ โดยมากไม่เจริญเหมือน
 อย่างเมืองยกกยา เที่ยวแล้วกลับมาถึงโฮเต็ลเวลาราว ๑๙ น.
 มีเวลาพักผ่อนอาบน้ำและกินอาหารเย็น แล้วก็แต่งตัวเตรียม
 เข้าวัง แต่งเครื่องพลเรือนสำหรับเวลาค่ำ ดิติดาราและ

สวมสายสร้อยเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี กับคารา และ
 สายสะพายเครื่องราชอิสริยาภรณ์ราชสีห์เนเธอร์แลนด์ ซึ่ง
 สมเด็จพระราชินีกรุงฮอลแลนด์พระราชทาน ข้าพเจ้าเมื่อ
 ไปยุโรป การที่แต่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์นี้เรื่องชอบกล
 สุกสุนันตรัสสั่งให้อธิบดีกรมวังมาบอกข้าพเจ้าในตอนบ่าย
 ว่าขอให้สวมสายสะพายราชสีห์เนเธอร์แลนด์ ในค่ำวันนั้น
 ด้วยในชวามี่แท้ของสุสุนันกับของข้าพเจ้า ๒ สายเท่านั้น
 แต่ส่วนพระองค์เองจะทรงเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม ที่
 สุกสุนันเอาพระทัยใส่ในเรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เป็น
 เรื่องที่รู้จักมาแต่ครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป คุ
 เหมือนเครื่องราชอิสริยาภรณ์มีกั อย่าง ใน โลกสุสุนันจะ
 ทราบหมด ชะรอยจะมีใครได้เห็นหนังสือพิมพ์ฮอล-
 แลนด์แล้วทูลให้ทราบ ว่าคุเหมือนข้าพเจ้าได้เครื่องราช
 อิสริยาภรณ์ราชสีห์เนเธอร์แลนด์ชั้นสูงสุด จึงส่งมาให้แต่ง
 ทำนองพิสูจน์ว่าจะจริงคังว่าหรือไม่

ถึงเวลา ๒๐.๓๐ น อธิบดีกรมวังพารถเทียมม้า
 เทศคู่มารับ ๒ หลัง เป็นรถเก๋งอย่างเต็มยศสมัยเก่า คุ
 เหมือนจะได้เคยรับสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงด้วยรถนี้ มี

พนักงานคุมรถมารับนายชิตคนรับใช้ด้วยอีกหลังหนึ่ง
 ข้าพเจ้ากับหญิงพุนชนรถหน้า หญิงพิลัยกับหญิงเหลือและ
 อธิบดีกรมวังชนรถหลัง พวกนั้นเข้าไปในวังไปจ้อครตที่หน้า
 โรงรับแขก มีลูกยาเธองค์ใหญ่ของสุสุหุหนันกับเจ้ามังกุณโคร
 (คล้ายอย่างเป็นกรมพระราชวังบวร) กับพวกขุนนางขอ
 ล้นดาซึ่งกำกับเมืองโสโล พร้อมด้วยภรรยาอาศัยอยู่ที่นั่น
 ลงจากรถแล้วต้องรอรออยู่ครู่หนึ่งจนเคาวเนอ (ผู้แทนรัฐ
 บาลชอลันดา) กับภรรยามาถึง จึงพร้อมกันเดินเป็นกระ
 บวนเข้าไปข้างใน ประเพณีในราชสำนักเมืองโสโลและ
 เมืองยกยา มีแปลกกับที่อื่นอย่างหนึ่ง ที่ถือว่าการจูงแขน
 (อย่างฝรั่งผู้ชายจูงผู้หญิง) เป็นการเคารพ แต่ผู้น้อยต้องให้
 แขนจูงผู้ใหญ่ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปถึง
 เมืองยกยาเป็นครั้งแรก ไม่มีใครกราบทูลให้ทรงทราบประ
 เเพณีนั้น เมื่อเสด็จเข้าไปถึงในวัง สุลต่านตรงเข้าถวาย
 แขนทรงจูงอยู่ครู่หนึ่งตรัสเล่าที่หลังว่า “ไม่เข้าใจว่าทำ
 ไม่จึงเกณฑ์ให้เราเป็นผู้หญิง” แต่ทรงพระราชดำริว่าคง
 เป็นธรรมเนียมของเขา ก็ยื่นพระกรเข้าสอดยอมให้จูงขึ้น
 ไปถึงที่ประทับ โดยปกติเวลาออกงานเคาวเนอผู้แทนรัฐ

บาลชอลันดาจูงสุลต่าน เพราะสมมตศกคิดว่า เป็นน้องรอง
 สุลต่าน คนอื่นแม่ที่สุดจันรัชทายาทต้องให้แซน จุงเกาวเนอ
 วนนราชบุตรของสุสุหุนันให้แซน จุงภรรยาของเกาวเนอ
 ตัวเกาวเนอเป็นแต่เดินเคียงภรรยาไป จะเป็นด้วยเปลี่ยน
 ประเพณีเดิมหรืออย่างไรหาทราบไม่ ส่วนพวกข้าพเจ้าไม่มี
 ศกคในทางการเมือง ต้องเดินรองลงมาและไม่มีใครจูง
 เข้าไปถึงห้องพระโรงซึ่งชาวเรียกว่า บันตะโป (มณฑป)
 สุสุหุนันลงมาคอยรับอยู่ที่ชนลต เมื่อเห็นข้าพเจ้า คุทรง
 ยินดีมาก จับมือแล้วลูบหลัง ราวกับจะกอด ตรัสปราศรัย
 หลายคำแต่ไม่เข้าใจกัน เมื่อพวกที่ได้รับเชิญเรียงตัว
 กันเข้าไปจับหัตถ์สุสุหุนันแล้ว เดินตามเรียงตัวกันไปที่ระ
 ศอัครชายาและเจ้านายผู้หญิง ซึ่งยืนรับอยู่เป็นแถวทาง
 เบื้องซ้ายที่ประทับ จับหัตถ์เรียงองค์เรื่อยไปจนตลอดแถว
 (สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เคยตรัสเรียกว่าจับมืออย่าง
 รับบาตร) ส่วนระตุนนเกาวเนอรับเป็นล่าม ได้พูดจาปรา
 ศรัยกับข้าพเจ้าบ้าง แต่ส่วนเจ้านายผู้หญิงมีราชธิดาที่เกิด
 ด้วยระตุนองค์หนึ่ง นอกนั้นน้องนางเธอบ้าง ราชสนิสาบ้าง
 ประมาณสัก ๑๐ องค์ ที่เป็นผู้ใหญ่ก็ตรัสทักทาย (แต่

ไม่เข้าใจก็ไม่รู้ว่าจะตอบอย่างไร) ที่เป็นชนสาวกเป็นแต่
 ยิ้มแย้มแสดงไมตรีจิต เจ้าเจ้านายผู้หญิงแล้วเดินตามกันไป
 จบหัตถเจ้านายผู้ชายซึ่งคงแถวอยู่ข้างฝ่ายขวา เป็นน้อง
 เธอสองสามองค์ มีลูกเธอชนหนุ่มเพิ่มขึ้นมาหลายองค์
 รวมด้วยกันสัก ๑๕ องค์ เมื่อเสร็จพิธีจบหัตถแล้ว ไป
 นั่งเกาอตามที่มีการดข้อบิณฑอกไว้แถวค่านใน เกาอที่ประ
 ทับของสุสุหนั้นอยู่กลาง ข้างเจ้านางข้างขวา เกาอหนึ่ง
 ข้างซ้าย ต่อข้างเจ้าไปทำนรัฐมนตรีที่มาจากเมืองบะเตเวีย
 แล้วถึงภรรยาเกาอเนอและเจ้าหญิงของเรา นั่งสลับกับ
 เจ้านายผู้ชายและขุนนางฮอลันดาชนผู้ใหญ่ ข้างซ้ายสุสุห
 หนั้นต่อเกาอเนอไปถึงระตุอัครชายากับเจ้าหญิงราชธิดาและ
 เจ้าหญิงองค์อื่น นั่งเรียงกันไปตลอดแถว มีเกาอตั้งคาน
 ข้างต่อออกไปข้างหน้าอีกค่านละ ๒ แถว สำหรับเจ้านาย
 ชนเล็กกับขุนนางฝรั่งชนรองลงมา นั่งด้วยกันกับ ภรรยา
 ข้างหลังที่ประทับของสุสุหนั้นมีนางพนักงานเชิญเครื่อง
 และคอยรับใช้ แต่งตัวนุ่งจีบคาดผ้าห่มเพียงรักแร้ และมี
 แพรแถบสีเหลืองขลิบแถบ ทองคล้องคอเป็นเครื่องหมาย
 ว่าเป็นพนักงาน นั่งอยู่กับพนักเป็นหมู่ ที่ชนลคข้างคานหน้า

มีขุนนางผู้ใหญ่แต่งเต็มยศนั่งเก้าอี้ผ่าข้างละ ๒ แถว ที่ศาลา
หน้าบันตะโปมีทหารรักษาองค์ กับตำรวจประจำกรมตั้ง
แถวเป็นกองเกียรติยศ ใกล้เข้ามาพวกพิณพาทย์กับคนร้อง
อยู่ข้างหนึ่ง พวกเครื่องมโหรีอย่างฝรั่งอยู่ข้างหนึ่ง ในลานชา
ลายังมีพวกข้าราชการชนตาแต่งตัวใส่หมวกโกลก นุ่งผ้าทุม
ทาม เห็นบริขาทับกางเกงไม่ใส่เสื้อ เป็นแต่มีแพรแถบ
เครื่องหมายตำแหน่ง คล้อง คอหนึ่ง รายนัน ไปทุกด้าน อีก
หลายสิบคน การรับแขกเมืองบรรดาศักดิ์สูง เห็นจะจัด
อย่างนี้เป็นประเพณีมาแต่โบราณ เมื่อครั้งรับสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงก็จัดอย่างนทง ๒ ครั้ง แต่ครั้งนสังเกตดูเห็น
แปลกตากว่าแต่ก่อนบางอย่าง เป็นต้นว่าผู้คนที่เบนขาผ่า
ของสุสุหนันทงนางพนักงานและพวกกรมวัง จำนวนน้อย
ลงกว่าที่เคยเห็นแต่ก่อน แม่นาง " กุจิ ค่อม ซึ่งเคยมีตัง ๔
และ ๕ คนก็เหลือแต่คนเดียว ชนทตแต่งเป็นผู้หญิงก็ไม่มี
เหมือนแต่ก่อน เห็นจะเป็นด้วยความผิดเคืองที่เกศชนใน
โลก ไต่ยเห็นว่าสุสุหนันถูกลดเงินประจำปีที่เคยได้ลงถึงครึ่ง
หนึ่งอีกอย่างหนึ่งประเพณีผู้ชายไว้ผมมวย ชนชนหนุ่มก็เลิก
หมกตงแต่เจ้าตลอดจนราษฎรพลเมือง ดูเหมือนจะยังไว้

ผมมวยอยู่แต่คนอายุตั้งแต่ ๕๐ ปีขึ้นไป แต่คิดดูก็เห็นดี
ชน ค่ายเจ้านายชวามักได้รับยศเป็นนายทหารฮอลันดา
เวลามีการงานบางครั้งก็แต่งอย่างชวา บางคราวก็แต่ง
อย่างฝรั่ง เคยเห็นแต่งอย่างฝรั่งเมื่อครั้งไปตามเสด็จ เห็น
ต้องเอาผ้าโพกผมเสียชิ้นหนึ่งก่อนแล้วจึงใส่หมวก ต้องใช้
หมวกใหญ่เกินขนาดคานาเกลียด เลิกผมมวยเสียดีกว่า การ
แต่งองค์เจ้านาย แม้แต่งอย่างชวาเดี๋ยวนี้ก็ผิดกับแต่ก่อน
แต่ก่อนนั้นแต่ละองค์ผิดพดลเหมือนอย่างเจ้าโสกันต์ของ
เรา และกันควจับเขมาทงควและหนวดคานาซัง เดี่ยวนี้
พดลผิดแต่พอเป็นนวลและไม่จับเขมาเหมือนแต่ก่อน
ส่วนขุนนางนั้น แม้จนอัศวมहाเสนาบดี แต่ก่อนต้อง
คลานขึ้นบันไดทองพระโรงไปนั่งเฝ้าอยู่กับพม ด้วยมี
ธรรมเนียมห้ามมิให้เอาเท้าเหยียบบนพมทองพระโรง
เดี๋ยวนี้ยอมให้ขุนนางนั่งเกาอกพมลดชั้นลงในท้องพระ-
โรงฝ่ายละ ๒ แถว แต่ยังห้ามมิให้ใส่ถุงน่องรองเท้าบน
ท้องพระโรงทงเจ้านายและขุนนาง เว้นแต่สุสุหนันกับระตุ
เท่านั้น ที่เห็นแปลกตาอีกอย่างหนึ่งนั้น แต่ก่อนเจ้านาย
และขุนนางชวานอกจากสุสุหนัน น้อยตัวที่เดียวที่จะมี

เครื่องอิสริยาภรณ์ติด ไปคราว^๕เห็นไม่เล็กว่าใครต่อ
ใคร ทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ในราชสำนักของสุสุหนัน ติด
เครื่องอิสริยาภรณ์ทุกคน เห็นจะเป็นของสุสุหนันคิดทำ
ขึ้นใหม่

สุสุหนันวัน^๕ทรงภาษาจิบ ฉลององค์สีคำปักทอง
โพกเคียร มีเข็มกลัดเพชรติดขั้วหน้าผ้าโพก ที่ฉลององค์
ติดคอร่าเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างๆ นับไม่ถ้วน ทรงเครื่อง
อิสริยาภรณ์มงกุฎสยามอย่างมณฑนาภรณ์ประดับเพชร
คล้องพระคอสวมสายสะพายปฐมาภรณ์ข้างเผือก ระตูทรง
สายสะพายปฐมาจุลจอมเกล้าที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ในรัชกาลปัจจุบันพระราชทาน สุสุหนันให้ราชบุตรองค์
หนึ่งซึ่งเป็นปะเงรัน (เหมือนอย่างต่างกรมของไทยเรา)
ชื่อ บุรโพนโครเป็นล่าม ค่วยได้เคยไปเรียนในยุโรป พุด
ภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศสได้หลายภาษา เริ่มตรัสด้วย^๕
ให้ข้าพเจ้าดูเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามประดับเพชรที่
คล้องพระคอ ตรัสว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้พระราช
ทานสายสะพายมงกุฎสยามไว้ก่อน แล้วพระเจ้าอยู่หัวในรัช
กาลปัจจุบันพระราชทานมหาปฐมาภรณ์ข้างเผือกอันมีศักดิ์

เล่าเรื่องไปชวา ครั้งที่ ๓

๑๘๓

สูงชัน วนหึงทรงสายสะพายข้างเผือก ถึงกระนั้นเพราะยังรักและคิดถึงสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงไม่หาย ไม่อยากจะทิ้งเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่พระราชทานไว้ จึงได้ให้ทำดวงมณฑนาภรณ์ขึ้นสำหรับคล้องพระคอแทนสายสะพาย แล้วตามความขออนอนเนื่องด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงต่อไป เป็นต้นว่าเมื่อเสด็จสวรรคตนั้นพระชันษาได้เท่าใด ตลอดจนถึงพระราชวังบางปะอินที่เกษตรเสด็จให้ฟังว่ายังที่อยู่หรือ สังกศตุยยังรักใคร่นับถือจริง ๆ ถึงสั่งให้นางพนักงานไปเชิญพระบรมรูปฉายาลักษณ์กับพระรูปสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ที่พระราชทานไว้มาอวดพวกขุนนางฮอลันดา คำที่ตรัสได้ยินแต่ว่า “ไบก” ๆ แปลว่าดี แล้วถามถึงพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ต่อไป ส่วนตัวข้าพเจ้านั้นถามว่าเคยวนอายุได้เท่าใด และบอกว่าพระองค์เองชนมายุก็เข้า ๗๐ ปีแล้ว จำได้ว่าข้าพเจ้าเคยเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ให้ไปเอารูปของข้าพเจ้ามาให้พวกฝรั่งบอกว่าชอบกันมานานแล้ว แล้วตามต่อไปถึงเจ้านายไทยที่ได้เคยเสด็จไปถึงเมืองโซโล ยังจำพระนามได้ทุกพระองค์

กระบวน^๕เพลงแขกเมือง^๕ ยังเหมือนกับแต่ก่อนไม่
 เปลี่ยนแปลงอย่างไร แรกแขกเข้าไปถึง แตรวงบรรเลง
 เพลงหนึ่งแล้วมโหรี^๕เครื่องสายบรรเลงอีกเพลงหนึ่ง ขณะ
 บรรเลงคนตรี^๕นั้นพวกมหาตเล็กแต่งตัวอย่างฝรั่งเดินตาม
 กันมาเป็นแถว เที้ยวแรกเอาโต๊ะกลมขนาดย่อมมาตั้งตรง
 หน้าแขกเมืองคนละตัว เที้ยวที่ ๒ เอาเครื่องสูบบหรี่มา
 วางบนโต๊ะ เที้ยวที่ ๓ เอาถ้วยแก้วมาตั้งแล้วเอาเครื่องต้ม
 มารินให้ เที้ยวที่ ๔ เอาไอศกรีมกับขนมต่างๆ มาเลี้ยง พอ
 มโหรีเครื่องสายจบเพลง พิณพาทย์ก็เริ่มทำประสานเสียง
 กับคนขับร้อง ไพเราะน่าฟัง ขณะนั้นนางระบำ “บะดูโย”
 ๑๐ คนก็เดินตามกันเป็นแถวออกมาจากข้างใน เดินนาค
 กรายออกมาช้าๆ ตามจังหวะพิณพาทย์ มีนางพนักงานที่เป็น
 ครุผู้กำกับ ๔ คนกลานนำและตามมาด้วย เมื่อมาถึงตรงหน้า
 ทิ้ง นางระบำลงนั่งเรียงกันเป็น ๒ แถว ถวายบังคมแล้ว
 ลูกขนรับตามกระบวนต่อไป ระบำชาวที่เคยเห็นมาแต่ก่อน
 มี ๒ อย่าง เรียกว่า “สะเรมบ” ๑) ๒) ๓) ๔) ๕) ๖) ๗) ๘) ๙) ๑๐) ๑๑) ๑๒) ๑๓) ๑๔) ๑๕) ๑๖) ๑๗) ๑๘) ๑๙) ๒๐) ๒๑) ๒๒) ๒๓) ๒๔) ๒๕) ๒๖) ๒๗) ๒๘) ๒๙) ๓๐) ๓๑) ๓๒) ๓๓) ๓๔) ๓๕) ๓๖) ๓๗) ๓๘) ๓๙) ๔๐) ๔๑) ๔๒) ๔๓) ๔๔) ๔๕) ๔๖) ๔๗) ๔๘) ๔๙) ๕๐) ๕๑) ๕๒) ๕๓) ๕๔) ๕๕) ๕๖) ๕๗) ๕๘) ๕๙) ๖๐) ๖๑) ๖๒) ๖๓) ๖๔) ๖๕) ๖๖) ๖๗) ๖๘) ๖๙) ๗๐) ๗๑) ๗๒) ๗๓) ๗๔) ๗๕) ๗๖) ๗๗) ๗๘) ๗๙) ๘๐) ๘๑) ๘๒) ๘๓) ๘๔) ๘๕) ๘๖) ๘๗) ๘๘) ๘๙) ๙๐) ๙๑) ๙๒) ๙๓) ๙๔) ๙๕) ๙๖) ๙๗) ๙๘) ๙๙) ๑๐๐) ๑๐๑) ๑๐๒) ๑๐๓) ๑๐๔) ๑๐๕) ๑๐๖) ๑๐๗) ๑๐๘) ๑๐๙) ๑๑๐) ๑๑๑) ๑๑๒) ๑๑๓) ๑๑๔) ๑๑๕) ๑๑๖) ๑๑๗) ๑๑๘) ๑๑๙) ๑๒๐) ๑๒๑) ๑๒๒) ๑๒๓) ๑๒๔) ๑๒๕) ๑๒๖) ๑๒๗) ๑๒๘) ๑๒๙) ๑๓๐) ๑๓๑) ๑๓๒) ๑๓๓) ๑๓๔) ๑๓๕) ๑๓๖) ๑๓๗) ๑๓๘) ๑๓๙) ๑๔๐) ๑๔๑) ๑๔๒) ๑๔๓) ๑๔๔) ๑๔๕) ๑๔๖) ๑๔๗) ๑๔๘) ๑๔๙) ๑๕๐) ๑๕๑) ๑๕๒) ๑๕๓) ๑๕๔) ๑๕๕) ๑๕๖) ๑๕๗) ๑๕๘) ๑๕๙) ๑๖๐) ๑๖๑) ๑๖๒) ๑๖๓) ๑๖๔) ๑๖๕) ๑๖๖) ๑๖๗) ๑๖๘) ๑๖๙) ๑๗๐) ๑๗๑) ๑๗๒) ๑๗๓) ๑๗๔) ๑๗๕) ๑๗๖) ๑๗๗) ๑๗๘) ๑๗๙) ๑๘๐) ๑๘๑) ๑๘๒) ๑๘๓) ๑๘๔) ๑๘๕) ๑๘๖) ๑๘๗) ๑๘๘) ๑๘๙) ๑๙๐) ๑๙๑) ๑๙๒) ๑๙๓) ๑๙๔) ๑๙๕) ๑๙๖) ๑๙๗) ๑๙๘) ๑๙๙) ๒๐๐) ๒๐๑) ๒๐๒) ๒๐๓) ๒๐๔) ๒๐๕) ๒๐๖) ๒๐๗) ๒๐๘) ๒๐๙) ๒๑๐) ๒๑๑) ๒๑๒) ๒๑๓) ๒๑๔) ๒๑๕) ๒๑๖) ๒๑๗) ๒๑๘) ๒๑๙) ๒๒๐) ๒๒๑) ๒๒๒) ๒๒๓) ๒๒๔) ๒๒๕) ๒๒๖) ๒๒๗) ๒๒๘) ๒๒๙) ๒๓๐) ๒๓๑) ๒๓๒) ๒๓๓) ๒๓๔) ๒๓๕) ๒๓๖) ๒๓๗) ๒๓๘) ๒๓๙) ๒๔๐) ๒๔๑) ๒๔๒) ๒๔๓) ๒๔๔) ๒๔๕) ๒๔๖) ๒๔๗) ๒๔๘) ๒๔๙) ๒๕๐) ๒๕๑) ๒๕๒) ๒๕๓) ๒๕๔) ๒๕๕) ๒๕๖) ๒๕๗) ๒๕๘) ๒๕๙) ๒๖๐) ๒๖๑) ๒๖๒) ๒๖๓) ๒๖๔) ๒๖๕) ๒๖๖) ๒๖๗) ๒๖๘) ๒๖๙) ๒๗๐) ๒๗๑) ๒๗๒) ๒๗๓) ๒๗๔) ๒๗๕) ๒๗๖) ๒๗๗) ๒๗๘) ๒๗๙) ๒๘๐) ๒๘๑) ๒๘๒) ๒๘๓) ๒๘๔) ๒๘๕) ๒๘๖) ๒๘๗) ๒๘๘) ๒๘๙) ๒๙๐) ๒๙๑) ๒๙๒) ๒๙๓) ๒๙๔) ๒๙๕) ๒๙๖) ๒๙๗) ๒๙๘) ๒๙๙) ๓๐๐) ๓๐๑) ๓๐๒) ๓๐๓) ๓๐๔) ๓๐๕) ๓๐๖) ๓๐๗) ๓๐๘) ๓๐๙) ๓๑๐) ๓๑๑) ๓๑๒) ๓๑๓) ๓๑๔) ๓๑๕) ๓๑๖) ๓๑๗) ๓๑๘) ๓๑๙) ๓๒๐) ๓๒๑) ๓๒๒) ๓๒๓) ๓๒๔) ๓๒๕) ๓๒๖) ๓๒๗) ๓๒๘) ๓๒๙) ๓๓๐) ๓๓๑) ๓๓๒) ๓๓๓) ๓๓๔) ๓๓๕) ๓๓๖) ๓๓๗) ๓๓๘) ๓๓๙) ๓๔๐) ๓๔๑) ๓๔๒) ๓๔๓) ๓๔๔) ๓๔๕) ๓๔๖) ๓๔๗) ๓๔๘) ๓๔๙) ๓๕๐) ๓๕๑) ๓๕๒) ๓๕๓) ๓๕๔) ๓๕๕) ๓๕๖) ๓๕๗) ๓๕๘) ๓๕๙) ๓๖๐) ๓๖๑) ๓๖๒) ๓๖๓) ๓๖๔) ๓๖๕) ๓๖๖) ๓๖๗) ๓๖๘) ๓๖๙) ๓๗๐) ๓๗๑) ๓๗๒) ๓๗๓) ๓๗๔) ๓๗๕) ๓๗๖) ๓๗๗) ๓๗๘) ๓๗๙) ๓๘๐) ๓๘๑) ๓๘๒) ๓๘๓) ๓๘๔) ๓๘๕) ๓๘๖) ๓๘๗) ๓๘๘) ๓๘๙) ๓๙๐) ๓๙๑) ๓๙๒) ๓๙๓) ๓๙๔) ๓๙๕) ๓๙๖) ๓๙๗) ๓๙๘) ๓๙๙) ๔๐๐) ๔๐๑) ๔๐๒) ๔๐๓) ๔๐๔) ๔๐๕) ๔๐๖) ๔๐๗) ๔๐๘) ๔๐๙) ๔๑๐) ๔๑๑) ๔๑๒) ๔๑๓) ๔๑๔) ๔๑๕) ๔๑๖) ๔๑๗) ๔๑๘) ๔๑๙) ๔๒๐) ๔๒๑) ๔๒๒) ๔๒๓) ๔๒๔) ๔๒๕) ๔๒๖) ๔๒๗) ๔๒๘) ๔๒๙) ๔๓๐) ๔๓๑) ๔๓๒) ๔๓๓) ๔๓๔) ๔๓๕) ๔๓๖) ๔๓๗) ๔๓๘) ๔๓๙) ๔๔๐) ๔๔๑) ๔๔๒) ๔๔๓) ๔๔๔) ๔๔๕) ๔๔๖) ๔๔๗) ๔๔๘) ๔๔๙) ๔๕๐) ๔๕๑) ๔๕๒) ๔๕๓) ๔๕๔) ๔๕๕) ๔๕๖) ๔๕๗) ๔๕๘) ๔๕๙) ๔๖๐) ๔๖๑) ๔๖๒) ๔๖๓) ๔๖๔) ๔๖๕) ๔๖๖) ๔๖๗) ๔๖๘) ๔๖๙) ๔๗๐) ๔๗๑) ๔๗๒) ๔๗๓) ๔๗๔) ๔๗๕) ๔๗๖) ๔๗๗) ๔๗๘) ๔๗๙) ๔๘๐) ๔๘๑) ๔๘๒) ๔๘๓) ๔๘๔) ๔๘๕) ๔๘๖) ๔๘๗) ๔๘๘) ๔๘๙) ๔๙๐) ๔๙๑) ๔๙๒) ๔๙๓) ๔๙๔) ๔๙๕) ๔๙๖) ๔๙๗) ๔๙๘) ๔๙๙) ๕๐๐) ๕๐๑) ๕๐๒) ๕๐๓) ๕๐๔) ๕๐๕) ๕๐๖) ๕๐๗) ๕๐๘) ๕๐๙) ๕๑๐) ๕๑๑) ๕๑๒) ๕๑๓) ๕๑๔) ๕๑๕) ๕๑๖) ๕๑๗) ๕๑๘) ๕๑๙) ๕๒๐) ๕๒๑) ๕๒๒) ๕๒๓) ๕๒๔) ๕๒๕) ๕๒๖) ๕๒๗) ๕๒๘) ๕๒๙) ๕๓๐) ๕๓๑) ๕๓๒) ๕๓๓) ๕๓๔) ๕๓๕) ๕๓๖) ๕๓๗) ๕๓๘) ๕๓๙) ๕๔๐) ๕๔๑) ๕๔๒) ๕๔๓) ๕๔๔) ๕๔๕) ๕๔๖) ๕๔๗) ๕๔๘) ๕๔๙) ๕๕๐) ๕๕๑) ๕๕๒) ๕๕๓) ๕๕๔) ๕๕๕) ๕๕๖) ๕๕๗) ๕๕๘) ๕๕๙) ๕๖๐) ๕๖๑) ๕๖๒) ๕๖๓) ๕๖๔) ๕๖๕) ๕๖๖) ๕๖๗) ๕๖๘) ๕๖๙) ๕๗๐) ๕๗๑) ๕๗๒) ๕๗๓) ๕๗๔) ๕๗๕) ๕๗๖) ๕๗๗) ๕๗๘) ๕๗๙) ๕๘๐) ๕๘๑) ๕๘๒) ๕๘๓) ๕๘๔) ๕๘๕) ๕๘๖) ๕๘๗) ๕๘๘) ๕๘๙) ๕๙๐) ๕๙๑) ๕๙๒) ๕๙๓) ๕๙๔) ๕๙๕) ๕๙๖) ๕๙๗) ๕๙๘) ๕๙๙) ๖๐๐) ๖๐๑) ๖๐๒) ๖๐๓) ๖๐๔) ๖๐๕) ๖๐๖) ๖๐๗) ๖๐๘) ๖๐๙) ๖๑๐) ๖๑๑) ๖๑๒) ๖๑๓) ๖๑๔) ๖๑๕) ๖๑๖) ๖๑๗) ๖๑๘) ๖๑๙) ๖๒๐) ๖๒๑) ๖๒๒) ๖๒๓) ๖๒๔) ๖๒๕) ๖๒๖) ๖๒๗) ๖๒๘) ๖๒๙) ๖๓๐) ๖๓๑) ๖๓๒) ๖๓๓) ๖๓๔) ๖๓๕) ๖๓๖) ๖๓๗) ๖๓๘) ๖๓๙) ๖๔๐) ๖๔๑) ๖๔๒) ๖๔๓) ๖๔๔) ๖๔๕) ๖๔๖) ๖๔๗) ๖๔๘) ๖๔๙) ๖๕๐) ๖๕๑) ๖๕๒) ๖๕๓) ๖๕๔) ๖๕๕) ๖๕๖) ๖๕๗) ๖๕๘) ๖๕๙) ๖๖๐) ๖๖๑) ๖๖๒) ๖๖๓) ๖๖๔) ๖๖๕) ๖๖๖) ๖๖๗) ๖๖๘) ๖๖๙) ๖๗๐) ๖๗๑) ๖๗๒) ๖๗๓) ๖๗๔) ๖๗๕) ๖๗๖) ๖๗๗) ๖๗๘) ๖๗๙) ๖๘๐) ๖๘๑) ๖๘๒) ๖๘๓) ๖๘๔) ๖๘๕) ๖๘๖) ๖๘๗) ๖๘๘) ๖๘๙) ๖๙๐) ๖๙๑) ๖๙๒) ๖๙๓) ๖๙๔) ๖๙๕) ๖๙๖) ๖๙๗) ๖๙๘) ๖๙๙) ๗๐๐) ๗๐๑) ๗๐๒) ๗๐๓) ๗๐๔) ๗๐๕) ๗๐๖) ๗๐๗) ๗๐๘) ๗๐๙) ๗๑๐) ๗๑๑) ๗๑๒) ๗๑๓) ๗๑๔) ๗๑๕) ๗๑๖) ๗๑๗) ๗๑๘) ๗๑๙) ๗๒๐) ๗๒๑) ๗๒๒) ๗๒๓) ๗๒๔) ๗๒๕) ๗๒๖) ๗๒๗) ๗๒๘) ๗๒๙) ๗๓๐) ๗๓๑) ๗๓๒) ๗๓๓) ๗๓๔) ๗๓๕) ๗๓๖) ๗๓๗) ๗๓๘) ๗๓๙) ๗๔๐) ๗๔๑) ๗๔๒) ๗๔๓) ๗๔๔) ๗๔๕) ๗๔๖) ๗๔๗) ๗๔๘) ๗๔๙) ๗๕๐) ๗๕๑) ๗๕๒) ๗๕๓) ๗๕๔) ๗๕๕) ๗๕๖) ๗๕๗) ๗๕๘) ๗๕๙) ๗๖๐) ๗๖๑) ๗๖๒) ๗๖๓) ๗๖๔) ๗๖๕) ๗๖๖) ๗๖๗) ๗๖๘) ๗๖๙) ๗๗๐) ๗๗๑) ๗๗๒) ๗๗๓) ๗๗๔) ๗๗๕) ๗๗๖) ๗๗๗) ๗๗๘) ๗๗๙) ๗๘๐) ๗๘๑) ๗๘๒) ๗๘๓) ๗๘๔) ๗๘๕) ๗๘๖) ๗๘๗) ๗๘๘) ๗๘๙) ๗๙๐) ๗๙๑) ๗๙๒) ๗๙๓) ๗๙๔) ๗๙๕) ๗๙๖) ๗๙๗) ๗๙๘) ๗๙๙) ๘๐๐) ๘๐๑) ๘๐๒) ๘๐๓) ๘๐๔) ๘๐๕) ๘๐๖) ๘๐๗) ๘๐๘) ๘๐๙) ๘๑๐) ๘๑๑) ๘๑๒) ๘๑๓) ๘๑๔) ๘๑๕) ๘๑๖) ๘๑๗) ๘๑๘) ๘๑๙) ๘๒๐) ๘๒๑) ๘๒๒) ๘๒๓) ๘๒๔) ๘๒๕) ๘๒๖) ๘๒๗) ๘๒๘) ๘๒๙) ๘๓๐) ๘๓๑) ๘๓๒) ๘๓๓) ๘๓๔) ๘๓๕) ๘๓๖) ๘๓๗) ๘๓๘) ๘๓๙) ๘๔๐) ๘๔๑) ๘๔๒) ๘๔๓) ๘๔๔) ๘๔๕) ๘๔๖) ๘๔๗) ๘๔๘) ๘๔๙) ๘๕๐) ๘๕๑) ๘๕๒) ๘๕๓) ๘๕๔) ๘๕๕) ๘๕๖) ๘๕๗) ๘๕๘) ๘๕๙) ๘๖๐) ๘๖๑) ๘๖๒) ๘๖๓) ๘๖๔) ๘๖๕) ๘๖๖) ๘๖๗) ๘๖๘) ๘๖๙) ๘๗๐) ๘๗๑) ๘๗๒) ๘๗๓) ๘๗๔) ๘๗๕) ๘๗๖) ๘๗๗) ๘๗๘) ๘๗๙) ๘๘๐) ๘๘๑) ๘๘๒) ๘๘๓) ๘๘๔) ๘๘๕) ๘๘๖) ๘๘๗) ๘๘๘) ๘๘๙) ๘๙๐) ๘๙๑) ๘๙๒) ๘๙๓) ๘๙๔) ๘๙๕) ๘๙๖) ๘๙๗) ๘๙๘) ๘๙๙) ๙๐๐) ๙๐๑) ๙๐๒) ๙๐๓) ๙๐๔) ๙๐๕) ๙๐๖) ๙๐๗) ๙๐๘) ๙๐๙) ๙๑๐) ๙๑๑) ๙๑๒) ๙๑๓) ๙๑๔) ๙๑๕) ๙๑๖) ๙๑๗) ๙๑๘) ๙๑๙) ๙๒๐) ๙๒๑) ๙๒๒) ๙๒๓) ๙๒๔) ๙๒๕) ๙๒๖) ๙๒๗) ๙๒๘) ๙๒๙) ๙๓๐) ๙๓๑) ๙๓๒) ๙๓๓) ๙๓๔) ๙๓๕) ๙๓๖) ๙๓๗) ๙๓๘) ๙๓๙) ๙๔๐) ๙๔๑) ๙๔๒) ๙๔๓) ๙๔๔) ๙๔๕) ๙๔๖) ๙๔๗) ๙๔๘) ๙๔๙) ๙๕๐) ๙๕๑) ๙๕๒) ๙๕๓) ๙๕๔) ๙๕๕) ๙๕๖) ๙๕๗) ๙๕๘) ๙๕๙) ๙๖๐) ๙๖๑) ๙๖๒) ๙๖๓) ๙๖๔) ๙๖๕) ๙๖๖) ๙๖๗) ๙๖๘) ๙๖๙) ๙๗๐) ๙๗๑) ๙๗๒) ๙๗๓) ๙๗๔) ๙๗๕) ๙๗๖) ๙๗๗) ๙๗๘) ๙๗๙) ๙๘๐) ๙๘๑) ๙๘๒) ๙๘๓) ๙๘๔) ๙๘๕) ๙๘๖) ๙๘๗) ๙๘๘) ๙๘๙) ๙๙๐) ๙๙๑) ๙๙๒) ๙๙๓) ๙๙๔) ๙๙๕) ๙๙๖) ๙๙๗) ๙๙๘) ๙๙๙) ๑๐๐๐)

เล่าเรื่องไปชวา ครึ่งที่ ๓

๑๘๕

สะเรมบี ที่เมืองโซโลมีระบำอย่างบะคโยเช่นเดียวกับครึ่ง
หญิงเหลือชอบคู้เพื่อนรำมาแต่ไร ๆ เธอว่าชวารำจิ้งหะซ้า
กว่าและรำหย่อนตัวกว่าไทย แต่ถึงมหน้าคู้ไปอย่างหนึ่ง
เห็นได้ชัดว่าตำรารำของชวากับของไทยได้มาแต่ครูเดิมอัน
เดียวกัน ถ้าว่าตามตาข้าพเจ้าสังเกตดู เห็นว่านางระบำวัน
นี้รำงามสู้เมื่อเห็นคราวก่อนไม่ได้ เห็นจะเป็นเพราะครุฑที่
เป็นคนชนสมัยเก่าล้มตายหมดตัวไป พวกนางรำที่ได้เป็น
ครุฑแทนเป็นคนสมัยใหม่ ได้เห็นกระบวนเพื่อนรำของ
ต่างประเทศในหนังฉายเป็นต้น ความนิยมก็ผันแปรไป ไม่
ชะม๊กเข้มนั้นจะรักษาแบบ โบราณเหมือนอย่าง ครุฑก่อน
ถ้าว่าโดยย่อ มันก็เป็นทำนองเดียวกับในเมืองไทยนั่นเอง

ว่าถึงประเพณีที่มีนางรำบำเรอในเวลารับแขก ถ้า
ใครสังเกตในหนังสือรามเกียรติ์ จะเห็นได้ว่าเป็นประเพณี
ในอินเดียมาแต่คึกค้ำบรรพ์ เช่นเวลาทศกัณฐ์รับพญา-
ยักษ์ไปจากต่างเมือง เวลาเมื่อเสวยด้วยกन्हนยอมมีนางรำ
บำเรอด้วย ประเพณีนี้ยังมีสืบมาในอินเดีย จนข้าพเจ้าได้
เคยเห็นเองครั้งกลับจากยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ผ่านมาใน
อินเดีย เมื่อถึงเมืองพาราณสีมหาราชาเจ้าเมืองรับอย่าง

เต็มยศที่วังรามนคร ตั้งเก้าอี้หนึ่งเรียงเป็นแถวในห้อง
 พระโรงเหมือนอย่างในเมืองโซโล (แต่การเลี้ยงอาหาร เขา
 หาส่งมาเลี้ยงที่เราอยู่ ไม่เลี้ยงที่ในวัง เพราะธรรมเนียม
 ฮินดูห้ามมิให้กินร่วมกับคนชาติอื่น) เมื่อสนทนาปราศรัย
 กันอยู่นั้น มีนาง “นัจจะ” ออกมาพ้อนรำเข้ากับเพลง
 พิณพาทย์ให้เราดูด้วย พวกชาวคงได้ประเพณีนางรำมา
 จากอินเดียคงแตกอนเข้ารีตถือศาสนาอิสลาม แม้ตามคติ
 อิสลามห้ามมิให้ผู้หญิงออกหน้า พวกชวายังนิยมในการรับ
 แขนกตามแบบเดิม จึงยังรักษาประเพณีนางรำบำเรอไว้จน
 บัดนี้ เหมือนกับการอันยังมีอีกหลายอย่าง ซึ่งพวกชวาไม่
 ทำตามคติศาสนาอิสลาม

ที่จริง พวกเราอยากจะดูกระบวนรำของชวาแต่ต้น
 จนจบแต่สลุสนั้นเกรงแขกจะเบื่อ เพราะเพลงรำของบะ-
 ดุโยกินเวลาถึงเกือบชั่วโมงจึงหมด พอได้สักครู่หนึ่งก็
 ตรีศชวนให้ไปเที่ยวดูราชมนเทียร ให้ราชธิดากับพวก
 น้อง ๆ นำแขกผู้หญิง ให้พวกราชบุตรนำแขกผู้ชาย แต่ก็
 เดินคละกันไป เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จ ก็
 ได้ทอดพระเนตรที่วราชมนเทียร แต่ในเวลาอันยังเป็นของ

เก่าซึ่งสร้างมาช้านาน เคียววนสุสุหุ้้นให้ซ่อมแปลงทั่วราชอาณาจักร ดูเหมือนจะรื้อทำใหม่มาก แต่ทำตามแผนผังและเป็นชั้นเคียวอย่างเดิม ตกแต่งประดับประดาสะอาดสะอ้านงามกว่าราชอาณาจักรเก่ามาก ประหลาดอยู่ที่ไม่ปกปิดนัก สนมกรรมในที่พากันขึ้นไปคแซกเมืองอยู่ในราชอาณาจักรเป็นอันมาก นั่งกันอยู่เป็นหมู่ที่ตำหนักหลังต่อท้องพระโรง ที่ตั้งวงเล่นไฟ (อย่างเดียวกับไฟที่ไทยเล่น) กันก็หลายวง เมื่อแซกเมืองเดินผ่านไปก็ไม่หลบเสียง มีขุนนางฝรั่งบางคนรู้จักเข้าไปทักทายก็พูดด้วย เป็นอย่างนั้นมาแต่ครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไป แต่ครั้งนั้นเป็นแต่ นั่งกันอยู่เกลื่อนกลาด ฟังเห็นเล่นไฟกันในคราวนั้น เมื่อเที่ยวเดินชมตำหนักและสวนตลอดแล้ว ก็กลับมา นั่งนางรำบะคูโยต่อไปจนจบเพลง ลงนั่งเรียงแถวถวายบังคมเหมือนอย่างเมื่อก่อนจะรำ นางครูผู้นำประณมมือทูลฉลอง (ว่ากระไรไม่เข้าใจ เห็นจะว่าได้รำถวาย หมกกระบวนบะคูโย) แล้วพากันนาคกรายกลับเข้าข้างใน เป็นกระบวนตามจังหวะพิณพาทย์เหมือนเมื่อออกมา คุบะคูโยแล้วสุสุหุ้้นประทานพระรูปฉายาลักษณ์ถ่ายด้วยกันกับบะคูโยและราชธิดารูป

หนึ่ง ใส่กรอบเงินจำหลักลายลงยาและมีขาหยั่งเงินสำหรับ
ตั้ง แกะขาพเจ้าเป็นที่ระลึกแล้ว เป็นเสร็จการรับรอง แต่
เมื่อก่อนกลบยังมีพิศเล็กงาน ต่อไปอีกหน่อย คือพวก
มหาดเล็กเดินแถวเข้ามาเก็บด้วยเครื่องคัมไปเที่ยวหนึ่ง
แล้วมาเก็บที่ใส่บุหรุกลับเที่ยวหนึ่ง และที่สุกกลับมายกโต๊ะ
ตัวเล็ก ๆ กลับไปอีกเที่ยวหนึ่ง ต้องนั่งรอกันอยู่จนพื้นที่
ว่างอย่างเต็มแล้วสุสุหุ่่นจึงลุกขึ้นดำเนินไปคอยส่งอยู่ตรง
ที่เคยรับ พวกแขกก็ไปจับหัตถ์ทูลลาและเจ้านายผู้หญิง
จนตลอดแถว แล้วจึงไปทูลลาสุสุหุ่่น เมื่อข้าพเจ้าเข้าไป
ทูลลา ทรงแสดงพระอัธยาศัยไมตรีเป็น อย่างสนิท
ผิดกับผู้อื่น แต่ตรัสว่ากระไรไม่เข้าใจ แล้ว
ไปจับหัตถ์ลาเจ้านายองค์ชายที่มาตั้งแถวคอยรับลาอยู่ที่ริม
ทางข้างบันตะโป ครั้นออกมาถึงศาลารับแขก ลาพวก
ฝรั่งออกครึ่งหนึ่ง แล้วจึงกลับมาถึงโฮเต็ลเวลา ๒๓.๐๐ น.

วันพุธที่ ๒๑ มิถุนายน

วันนี้จะกลับไปเมืองบันดุง กำหนดรถไฟด่วนที่
เดินในระหว่างเมืองสุรบายากับเมืองบันดุง จะมาถึง

เมืองโซโลเวลาเช้า ๙.๔๐ น. เมื่อใกล้จะถึง ๙ น. ประเรงันปุโรโพนโคร ราชบุตรของสุสุหุหนันที่เคยเป็นล่าม นั้น แต่งตัวเป็นนายทหารมาอย่างฝรั่งมาหาที่โฮเต็ล ว่า เชิญกระแสนับสั่งของสุสุหุหนัน เขียนลงแผ่นกระดาษมา ขออนุญาตอ่านให้ฟังว่าสุสุหุหนันทรงรู้สึกชอบใจจริง ๆ ที่ ข้าพเจ้าอุตสาหมาเยี่ยม และทรงยินดีที่ได้พบกับข้าพเจ้า อีกครั้งหนึ่ง ด้วยสุสุหุหนันมีความรักใคร่นับถือพระราช- วงศ์สยามมาก ขออนุญาตถวายแก่พระเจ้าแผ่นดิน กับ ทงพระราชวงศ์สยามรวมทั้งตัวข้าพเจ้ากับลูกทุกคน ให้ มีความเจริญสุขเป็นนิตย์เทอญ กับให้ประเรงันนำเข็มกลัด กรอบทองจำหลักกลางลงยาเป็นรูปสุสุหุหนันมาให้แก่ลูก หลิงทั้ง ๓ คน ขอให้รับไว้เป็นที่ระลึกด้วย เมื่อเจ้าหญิง รับเข็มกลัดของประทานและสั่งให้ทูลขอบพระคุณสุสุหุหนัน แล้ว ข้าพเจ้าจึงสั่งให้ประเรงันนำความไปทูลว่าข้าพเจ้ามี ความยินดีนักที่ได้มีโอกาสมาเฝ้าสุสุหุหนันอีกครั้งหนึ่ง และ เห็นว่าทรงรับรองด้วยทรงพระเมตตา ข้าพเจ้าเป็นอย่าง พิเศษพอใจเป็นอย่างยิ่ง แต่ความยินดีของข้าพเจ้าในอย่าง อื่น ไม่เท่ากับที่ได้เห็นสุสุหุหนันทรงเป็นสุขสบาย และมี

เจ้านายรุ่นใหม่ซึ่งได้เล่าเรียนตามสมัยเป็นกำลังให้ทรงใช้
 สอยมากชน ข้าพเจ้าขอถวายพรทงสุสุหุณ^๕และราชวงศ์
 กรุงสุรเขต ให้ทรงเจริญเป็นนิจกาลเทอญ ปะเงร^๕นบอก
 ต่อไปว่าสุสุหุณ^๕นัทร^๕สั่งให้ทหารแตรวง ไปคอยบรรเลง
 ส่งข้าพเจ้าที่สถานีรถไฟด้วย พอ ๙ น. ท่านะโสที่ปุ^๕
 อธิบัติกรมวังก็เอารถยนต์มารับ ยังมีเวลาสนทนากันได้อีก
 บ้าง แก่เอารูปของแกมาให้ข้าพเจ้ารูปหนึ่ง ผ่ากถวายทูล
 กระหม่อมชายรูปหนึ่ง พอ ๙.๓๐ น. ก็ขึ้นรถไฟไปยัง
 สถานีปะเงร^๕นก็ตามไปส่งต่างพระองค์ด้วย พอถึงแตรวง
 ก็ทำเพลงสรรเสริญบารมี และบรรเลงเพลงอื่น ๆ ต่อไป
 จนรถไฟมาถึงอ่าลากันแล้วขึ้นรถไฟออกจากเมือง โส โล
 ย้อนกลับมาตามทางเดิม

เรื่องพงศาวดารของเมืองโสโลและเมืองยกยา^๕ทั้ง ๒
 น^๕เกี่ยวข้องกันชอบกล เดิมพวกชาวอินเดียได้มาตั้งอาณาจักร
 ปกครองเกาะชวาหลายร้อยปี ในสมัยเมื่อสร้างพระเจดีย์
 บวรพุทธโรและเทวสถานต่าง ๆ นั้น ตอนหลังตั้งราชธานี
 อยู่ข้าง ตะวัน ออกเรียกนามอาณาจักรว่า มัตชะปะหิต
 ราชวงศ์ ที่ปกครอง อาณาเขตมัตชะ ปะหิต คือ พระพุทธ-

ศาสนาและศาสนาพราหมณ์ สืบกันมาจนราว พ.ศ. ๒๐๐๐
 ถึงตอนนั้นพวกชวาพากันไปเข้ารับถือศาสนาอิสลามเสีย โดย
 มาก ไม่ช้าพวกถือศาสนาอิสลามก็เนรเทศราชวงศ์เดิม
 แล้วมาตั้งราชธานีใหม่ที่ตอนกลางเกาะชวา เรียกนาม
 อาณาเขตว่า "มะตาร์ม" ถึงสมัยนั้นฝรั่งเศสลงคานาเริ่มมา
 อำนาจในเกาะชวาต่อมาถึงราว พ.ศ. ๒๒๘๐ ปี พวก
 ราชวงศ์มะตาร์มก็เกิดรบพุ่งกันเอง จนบ้านเมืองเป็นจลาจล
 ฝรั่งเศสจึงบังคับให้แบ่งอาณาเขตมะตาร์มเสียเป็นสองภาค
 ภาคหนึ่งเรียกว่าเมืองยกยา เขตอีกภาคหนึ่งเรียกว่า สุระเซต
 (คือเมืองโสโล) ให้เจ้าที่วิวาทกันแยกกันครององค์ละ
 อาณาเขต ให้ผู้ครองอาณาเขตยกยาเป็นสุลต่าน (แปลว่า
 ราชาราช ตามคติอิสลาม) ให้ผู้ครองอาณาเขตสุระ
 เป็น สุลต่าน (แปลว่า ราชาราช ตามคติชวา) แต่ก็ยัง
 ไม่เรียบร้อยกันได้ ด้วยมีเจ้าพวกข้างสุระเซตองค์หนึ่ง
 อยากจะมีอาณาเขตบ้าง จึงเป็นอิสระ สุลต่านปราบไม่ลง
 ฝรั่งเศสจึงแนะนำให้ตั้งเป็นอย่างเจ้าประเทศราช เรียก
 ว่ามังกุนโคร ได้ส่วยในอาณาเขตส่วนหนึ่ง และให้เชอ
 วงศ์ได้เป็นตำแหน่งนั้นสืบกันไป แต่ให้ตัวอยู่ในเมือง

โซโล (คล้ายกับกรมพระราชวังบวรของไทยเรา เป็นแต่
ไม่มีสิทธิที่จะได้รับราชสมบัติ) ต่อมาเมื่อเมืองชวาทกอยู่
ในอำนาจอังกฤษ คราวหนึ่งเกิดเหตุเจ้านายเป็นอริกัน
เช่นนั้นในอาณาเขตยกยา อังกฤษก็เอาแบบเช่นที่เมือง
โซโลไปจัดที่เมืองยกยา ตั้งเจ้าองค์หนึ่งเป็น ปู่กู่อะลัม
เหมือนกันกับมังกุนโครที่เมืองโซโล เมืองโซโลกับเมือง
ยกยาจึงเหมือนมีเจ้าปกครองเมืองละ ๒ องค์มาจนทุกวันนี้
เป็นประโยชน์แก่ฝรั่งจึงไม่เปลี่ยนแปลง เมื่อสมเด็จพระ-
พุทธเจ้าหลวงเสด็จไปชวา เจ้านายวงศ์เมืองยกยากับเมือง
โซโลคุยข่งรังเกียจกันจะเป็นด้วยเหตุใดหาทราบไม่ แต่เดี๋ยว
นี้ชอบพอกันสนิทสนม เพราะ สู้สู้กัน ขอราช ธิดา ของ สู้
ท่านองค์ก่อนมาเป็นระตูอยู่เดี๋ยวนี้ แทนเจ้านายทั้ง ๒
เมืองก็ขอสู้แต่งงานเกี่ยวดองกันเรื่อยมา จึง กลายเป็น สนิท
สนมกัน

ขากลับจากเมืองโซโลมาเมืองบันตุง ซ้ำทางเดิมที่
เล่าแล้ว มาถึงเมืองบันตุงเวลา ๑๘ น. ทูลกระหม่อมชาย
เสด็จไปรับถึงสถานี พวกกลับไปยังตำหนัก

วันพฤหัสบดีที่ ๒๘ มิถุนายน

วันนี้เป็นวันจะพักให้หายเหนื่อย แต่มีกิจธุระต้องไปรับรูปฉายาลักษณ์ที่ไคถ่าย ณ ห้างโบคมเมื่อวันที่ ๒๒ ต่อวันเกิดอายุครบ ๖ รอบ เพื่อจะถวายเป็นของสนองพระคุณเจ้านายที่บังคับ กับทงสหชาติ ตอนบ่ายนึกอยากจะไปร้านขายขนม ค้วยเหลืออยู่วันนี้ที่จะไปได้ จึงไปชวนพระองค์หญิงเล็ก พระองค์หญิงเล็กเรอกำลังนั่งอยู่ด้วยกัน พอออกปากเรอก็ทรงพระสรวลกันเกี้ยว เพราะเรอปรารภกันอยู่แล้วว่า "วันนี้เสด็จบูจะอยากเสวยขนม" ก็เต็มพระทัยพาไปอีกเป็นครั้งสุดท้าย

ที่ตำหนักทูลกระหม่อมถึงอยู่นอกเมืองก็ไม่เงียบเหงา ค้วยต่อบริเวณตำหนักไปข้างเหนือเป็นทิว้าง พวกชาวเมืองมาเล่นว่ากันทุกวัน ถึงเวลาบ่ายตงแต่ ๑๕ น. ไป มีทั้งเด็กผู้ใหญ่มาประชุมกันวันละมาก ๆ ดูชอบเล่นว่าเหมือนกับไทยเรา แต่ว่าที่เล่นนั้นต่างกันตามถิ่น ในมณฑลเปรียงงาเช่นที่เมืองบันคูนเล่นว่าวอีลุ่มมีหางเป็นพู่ติดอยู่ที่กลางหลัง ทางมณฑลเบนยมาศตลอดไปจนเมือง

ยกยา รูปร่างที่เล่นคล้ายกับว่าวตุ๋นตุ๋น แต่กระบวนที่เล่น
 ไม่เห็นควาไหว้อะไรกันเหมือนอย่างว่าวไทย ดูเป็นแต่
 ชักลอยตัวอยู่พร้อม ๆ กันหลายสาย ช้อแข่งชั้นบางที่จะอยู่
 ที่ว่าวของใครลอยอยู่ได้นานกว่าเพื่อนเป็นชนะคอกกระมัง
 ลองแนะนำพวกมหาดเล็กทูลกระหม่อม ให้เข้าหาว่าวกุลา
 กับบ่อเข้าออกไปเล่นคว่ากันให้พวกชาวคู้ แต่ก็เกรงจะไม่
 สำเร็จ ด้วยมหาดเล็กมีอยู่น้อยตัวนัก อาศัยเหตุที่มีคนไป
 เล่นว่าวดังกล่าวนั้นมาพวกคนขายของก็เอาของไปขาย มี
 ของกินตั้งแต่ไอศกรีมจนหาบขนมต่าง ๆ ตั้งขายข้างหน้า
 กำหนักทุกวัน พวกเราก้เที่ยวเดินคู้หรือช้อกินได้ตาม
 ชอบใจ

วันศุกร์ที่ ๒๙ มิถุนายน

วันตรงกับวันประสูติของทูลกระหม่อม พระชันษา
 ได้ ๕๓ ปี เวลาเช้าพระญาติวงศ์พร้อมกันไปแสดงความ
 ยินดี ถวายพรและถวายของต่าง ๆ เฉลิมพระขวัญ ส่วน
 พระองค์เองก็ประทานฉลากแจกบรรดาผู้ที่อยู่ใน พระสำ-
 นักทวหน้าทุกชนบรรดาศักดิ์ทั้งที่เป็นไทยและเป็นชาวชวา

ในใบฉลากที่ประธานนั้นเขียนบอกแต่จำนวนเลขไว้ ส่วน
 สิ่งของเอาห่อเทียวชุกซ่อนไว้ตามพุ่มไม้ที่ในสวน ต้อง
 ไปเที่ยวค้นหาห่อของเอาเองให้ตรงกับใบฉลากที่ได้ สุนัข
 กันในเวลาเที่ยงวัน ถึงเวลาเย็นมีงานออกตอนหนึ่งตรัส
 เชิญพระญาติและฝรั่งที่ทรงชอบชิตเป็นมิตรสหาย มาเลี้ยง
 นานาและเครื่องว่างที่สนามข้างหลังค้ำหนัก และโปรดให้
 หาละครชวามาเล่นในเวลาที่มีการเลี้ยงนั้นด้วย เหตุที่จะ
 มีละครชวานั้น เป็นด้วยเมื่อก่อนข้าพเจ้าจะไปเมืองยกยา
 และโซโล ทรงไถยเงินเจ้าหญิงลูกข้าพเจ้าทั้ง ๓ คนบ่นว่าเสีย
 คายจะไม่มีโอกาสได้ดูละครชวา เพราะข้าพเจ้าจะไปอยู่
 เมืองโซโลแต่วันเดียว จึงทรงดำริให้หาละครชวามาเล่น
 ในงานวันประสูติ เพื่อจะให้เจ้าหญิงได้เห็นสมประสงค์
 ละครที่มานั้นเป็นเช่นละครนอกของเรามีตัวละครชาย
 ๔ หญิง ๒ รวม ๖ คน กับพิณพาทย์วงหนึ่ง แต่เขาจัด
 กระบวนเล่นก็ เห็นจะเคยเล่นให้ชาวต่างประเทศที่
 ไม่รู้ภาษาชวาๆ เล่นเป็น ๓ ชุด ชุดที่หนึ่งผู้ชายแต่ง
 เป็นกษัตริย์มณูษย์ ๒ คน ออกมารำประลองยุทธกัน ชุดที่
 สองผู้ชายแต่งเป็นหนุมานรบกับยักษ์ ชุดที่สามผู้หญิงแต่ง

เป็นนางรำเรื่องชิงดวงแก้วกัน ในโปรแกรมว่าจะเล่น ๓
 ชุดเท่านั้นแต่เมื่อเห็นพวกเราชอบดู เล่นแถมให้ดูอีกชุด
 หนึ่ง ตัวนายโรงเอกเล่นกับจำอวด เรื่องที่เล่นนั้นเป็นที่
 ว่าจำอวด อวดคิดว่าเพื่อนรำเป็น แต่เมื่อเข้ารำประชันต้อง
 ยอมแพ้นายโรง นายโรงจึงรำให้ดู (ถ้าว่าอย่างของเรา)
 ตั้งแต่ทำเพลงเข้าไปจนเพลงเร็ว ได้ดูกระบวรรำของชาว
 คืออยู่ เล่นเอาเจ้าหญิงหายบ่น แต่พิณพาทย์ชาวฝั่งไม่
 ไพเราะเหมือนพิณพาทย์ไทย เพราะใช้เครื่องโลหะเป็น
 พนมเมื่อละครเลิกแล้วไม่มีอะไรต่อไป เพราะพวกเราจะ
 ต้องเดินทางกลับจากบ้นคุง แต่พอรุ่งสว่างในรุ่งนี้ พอ
 กินอาหารค่ำแล้วเจ้านายที่จะไม่เสด็จไปส่งถึงสนามบินก็
 เสด็จมาส่ง ได้ขอบพระคุณทูลอ้อลาและถวายพรทุกองค์
 ในวันนั้นพวกเราก็นอนอยู่ข้าง เพราะท้องจัดของลง
 หนีบส่งไปบรรทุกรถไฟแต่เวลาเย็น ด้วยพวกเราตกลงกัน
 จะขึ้นอากาศยานบินจากบ้นคุงมาลงที่เมืองบะเตเวีย ด้วย
 มารถไฟหรือรถยนต์จะกินเวลาถึง ๕ ชั่วโมง เพราะรถ
 ต้องวกเวียนใต้ข้ามเทือกเขา อากาศยานบินข้ามภูเขาตรง

ไปเพียง ๔๕ นาทีก็ถึง จึงมีคนชอบไปมาด้วยอากาศยาน จนถึงมีบริษัทจัดเครื่องบินรับจ้างส่งคนโดยสาร ไปมาในระหว่างเมืองบะเตเวียกับเมืองบังคุงวันละ ๓ เที่ยวทุกวัน เขาว่าเวลาเข้าลมสงบ เครื่องบินมิใคร่โคลงเหมือนไปเวลากลางวันหรือเวลาเย็น ก็เหมาะแก่พวกเรา ด้วยยังอยาก จะเที่ยวที่เมืองบะเตเวียอีกสักเวลาหนึ่ง แต่การที่จะมาด้วยอากาศยานอยู่ข้างพิโยกพิเกินพอใช้ เริ่มต้นแต่ไปซื้อตั๋ว ก็ต้องบอกชื่อและรายการอย่างอื่น ละเอียดละออราวกับ บัญชีสำมะโนครัว เห็นจะเป็นเพราะเขาจะทำได้ให้เป็นหลักฐาน เพื่อเครื่องบินจะไปลงถึงล้มตายหายสูญจะได้บอก ญาติพี่น้องได้ง่าย นอกจากนั้นของที่เอาติดตัวไปด้วย ก็จากคานาหนักและขนาดหีบห่อ ทั้งห้ามขาคมิให้สูบบุหรี่ หรือมีเครื่องถ่ายรูปติดมือไป ชื่อหลังเป็นของรัฐบาลบังคับ ด้วยเกรงพวกจารชนจะถ่ายรูปบื้อมค้ายและเครื่องบื้องกัน บ้านเมืองเอาไปให้ศัตรู ใครจะโดยสารอากาศยานจึงต้อง ซื้อตั๋วล่วงหน้าเสียก่อนวันหนึ่งหรือสองวัน สำหรับพวกเรา หลกกระท่อมมทานทรงช่วยจัดการประทานเสร็จ

วันเสาร์ที่ ๓๐ มิถุนายน

คืนแต่ก่อนสว่าง ทั้งพวกเราและพวกที่อยู่ในบริเวณ
 พระตำหนักตลอดมหาดเล็กข้าหลวงที่จะส่ง พวกเราคืนแล้ว
 จะแต่งตัวไม่ยากอันใด ด้วยมีเหลืออยู่แต่เครื่องแต่งนอน
 กับที่แต่งเมื่อเย็นวานนี้ นอกจากนั้นส่งไปขึ้นรถไฟเสียหมด
 แล้ว แต่งตัวและกินกาแฟแล้วออกเที่ยวเดินรำล้าข้าหลวง
 และมหาดเล็ก ชอบใจเขาทั่วกันแล้ว พอ ๖ น. ก็ขึ้นรถกับ
 ทูลกระหม่อม และเจ้านายที่จะไปส่งถึงสนามบินอีกหลาย
 พระองค์ ตรงไปยังสถานีการบินฝ่ายพลเรือน เขาตรวจตัว
 และขังหีบของที่ติดตัวมาแล้ว ก็ออกมาคอยอยู่ที่สนามบิน
 มีเครื่องบินเตรียมอยู่เครื่องหนึ่ง เป็นเครื่องบินฮอลันดา
 อย่าง "ฟกเกอ" บิกชนเดี่ยว มีใบพัดกับมอเตอร์หมุน
 ๓ ใบ พอเวลา ๖.๓๐ น. นักบินที่เป็นสารถิ ๒ คนมาขึ้น
 แล้วเราบอกให้พวกคนโดยสารขึ้น จึงขอบพระคุณทูลลา
 ทูลกระหม่อมกับเจ้านายและผู้คนที่อุทิศส่าห์มาส่ง มาขึ้น
 อากาศยานบินขึ้นจากสนามเมืองบินตรงมาเมืองบะเตเวีย
 พวกเรานอกจากนายชิตคนรับใช้ เคยขึ้นเครื่องบินแต่ก่อน
 แล้วทุกคน ชนครงนจึงไม่รู้สึกลัวหวาดหวั่นครันคร้ามอย่างไร

เครื่องบินในสมัยนี้ทำดีกว่าแต่ก่อนมาก ตอนต่อเครื่อง
 จักรช่างหน้ากันเป็นห้องหนึ่งต่างหาก สำหรับสารถึงเคียง
 กัน ๒ คน ต่อห้องนั้นมาถึงห้องคนโดยสารตั้งเก้าอี้ ๒ ข้าง
 เรียงกันข้างละ ๕ ตัว ต่อไปข้างท้ายมีห้องลับสำหรับคน
 โดยสาร แล้วถึงห้องไว้ของเป็นที่สุด ทำฝากระจกปิดรอบ
 มีประตูและบันไดพับสำหรับขึ้นลง นั่งอยู่ในที่นอนเหมือน
 อยู่ในเรือน แม้จนสารถึงและคนโดยสารไม่ต้องแต่งตัวใส่
 เสื้อหมวกและแว่นตาสำหรับกันลม เหมือนเครื่องเปิดซึ่ง
 เคยขึ้นมาแต่ก่อน คนมาในเครื่องบินด้วยกันวันรวม ๘ คน
 ทั้งสารถึง เจ้าหญิงเคยแพ็คดินทะเลงายทั้ง ๓ คน แต่เมื่อขึ้น
 เครื่องบินกันครั้งแรกที่ตอนเมืองเห็นแนวแน่ก็ ก็เชื่อว่า
 จะไม่เมาคลื่นอากาศ ครั้นเมื่อวันไปกินเลี้ยงที่เคาเวเนอเย
 เนอราล ไปได้ยินนางพระกำนัลของสมเด็จพระราชินีพันปี
 หลวงกรุงเนเธอร์แลนด์ ซึ่งเคยรู้จักกันมาแต่เมื่อไปยุโรป
 เขาเล่าให้ฟัง ว่าน้องสาวของเขาคนหนึ่ง มาเรือจากยุโรป
 อยากจะถึงชวาให้เร็ว พอถึงเกาะสุมาตราที่อากาศยาน
 บินไปแต่เมืองเมดาน พอบินไปได้หน่อยหนึ่งก็เกิดมาคลื่น
 อากาศถึงนั่งไม่อยู่ ต้องลงนอนแช่อยู่กับพนักจนถึงเมือง

ปะเลมบัง พอเครื่องบินลงรับน้ำมันก็เลยหนีเครื่องบินไป
 โดยสารเรือเลยถึงชาวช้าไป ตั้งแต่เจ้าหญิงได้ฟังเล่าก็เริ่ม
 ครุ่นคร้าม แต่ข้าพเจ้าบอกว่าบินเพียง ๔๕ นาทีจะเมาถึง
 ได้ถึงไหน ก็ไม่โต้แย้งต่อมา เมื่อบินมาวนนาน ๆ เครื่อง
 บินโคลงบ้างอย่างช้า ๆ ก็จับไม่สบาย แต่ยังไม่เจ็ยอยู่ จนไป
 แลเห็นกระตงกระตาศ เขาทำพับเห็นผ้าไว้ข้างที่นั่งคน
 โดยสารสำหรับพวกเมาคลัน ก็ใจเสีย แต่ก็พอลังสถานที่ไม่
 เมารุนแรงเท่าใดนัก ทางที่บินมาในวินันภูมิแผ่นดินน้ำคุดยั้ง
 นึก เมื่อเข้าไป ไปรถแลเห็นเทือกเขาสูงขวางหน้า รถต้อง
 ลดเลี้ยวไต่ตามไหล่เขาวกลงไป เมื่อบินมาช้ากลับ เห็น
 ยอดเทือกเขาเหล่าน้อยอยู่ตรงใต้ที่นั่ง พนทคำหมอกลงเวลา
 เข้าคุดเหมือนกับเป็นทะเลสาบ ครนพ่นหมอกแลเห็นทางรถ
 ไฟและถนน กับทั้งบ้านเรือนเรือกสวนตลอดทาง แต่เห็น
 คนไม่ได้ถนัดเพราะบินสูง สารถักขบตีด้วยข่านข่านาญเรา
 นั่งอยู่ห้องข้างหลัง แลคุดทางฝากระจกเห็นเขายมหัวกัน ๒
 คนก็อุ้นใจคิดว่าปลอดภัย แรกออกจากบินคุดเขาขับเร็ว
 แต่พอข้ามเทือกเขาแล้วแลเห็นเมืองบะเตเวียกรอช้าลง ให้
 ถึงสถานพอลตรงเวลานาทีที่กำหนด เสียแต่สถานการบิน

อยู่ห่างเมืองนัก ต้องมารถยนต์อีกสัก ๓๐ นาทีจึงถึงเมือง
 บะเตเวีย เมื่อพวกเรามาถึงผู้จัดการห้างอีสต์เอเชียติคพา
 รยนต์ไปคอยอยู่ที่สถานีรับไปพักที่ โฮเตลเคสอินดิสที่เคย
 อยู่ พอรถไฟถึงก็ได้ของมาพร้อมกันในตอนเช้าให้ลูก
 หลิงไปเที่ยวตามชอบใจ ส่วนตัวข้าพเจ้าไปดูพิพิธภัณฑ์
 สถานอีกครั้งหนึ่ง แล้วไปร้านขายหนังสืออีกแห่งหนึ่งกลับ
 ไปกินกลางวันโฮเตล พอบ่าย ๑๕ น. ก็ขึ้นรถออกจาก
 เมืองบะเตเวียมาลงเรือแปลนเซียส ณ ท่าต้นหยองเปรียกที่
 เคยชนักปัดันเขาจัดให้เราอยู่ห้องเดิมเพราะสบายกว่าที่
 อื่น เทียนหมคนโดยสารมากกว่าเมื่อข้าไป และประจวบ
 กงสุลเยเนอราลอเมริกันซึ่งจะย้ายจากเมืองบะเตเวีย ไปอยู่
 เมืองอัมสเตอร์ดัมในประเทศฮอลแลนด์ โดยสารไปในเรือ
 นัตวย มีคนมาส่งมากส่วนพวกเราผู้รู้จักพากันมาส่ง กงสุล
 เยเนอราลอเมริกันให้ผู้ช่วยคนหนึ่ง ซึ่งเคยอยู่ที่สถานทูต
 ในกรุงเทพฯ มาบอกว่าแกก็อยากพบข้าพเจ้า แต่กำลังคน
 ส่งมากนัก ขอรอต่อเรือออกแล้วจึงจะมาเฝ้า พอเวลาบ่าย
 ๑๗ น. เรือแปลนเซียสก็ออกจากท่า เวลานั้นมีเรือรบอย่าง
 ครเซอร์ของญี่ปุ่นที่ฝึกหัดนักเรียนเรือ ๒ ลำ กับเรือ

เมลเมืองซอลแดนคล้ายหนึ่ง ทอดสมออยู่ในอ่าวตันหยง
เปรี้ยก เมื่อออกทะเลก็เรียบราบดีตลอดคืน

วันอาทิตย์ที่ ๑ กรกฎาคม

เรือแล่นพ้นทะเลชวามาเข้าช่องเกาะบังกา กงสล
เยเนอรอลอเมริกันชื่อ แปตตอน มาหา ได้สนทนากันชั่ว
โมงหนึ่งตอนบ่ายเรือหยุดรับส่งคนโดยสารที่เมืองมุนตอก
ตามเคย เวลาเข้าช่องเกาะเรียว ต้องแล่นรอมมาตลอดคืน
เพราะจะให้ถึงเมืองสิงคโปร์ต่อเวลาเช้า

วันจันทร์ที่ ๒ กรกฎาคม

พอรุ่งสว่างเรือแปลนเขี้ยวถึงเมืองสิงคโปร์ เข้า
จอดเทียบท่าที่ตันหยงปากา ใกล้กับเรือกำปั่นยนต์ "บอ
ริงเคีย" ของห้างอีสต์เอเชียติก ที่พวกเราจะโดยสารไป
เมืองปีนัง ผู้จัดการของห้างลงมารับ บอกว่าเรือบอริงเคีย
จะออกต่อเวลารุ่งสว่างพรุ่งนี้ พวกเรามีเวลาที่เมืองสิงคโปร์
ตลอดวัน จึงสั่งให้ขนของถ่ายลำไปไว้เรือบอริงเคีย แล้ว
พากันมาอาศัยพักที่โฮเต็ลแรฟเฟิล เวลาค่ำจึงจะไปนอน
ในเรือบอริงเคีย กินอาหารเข้าที่โฮเต็ลแล้วขึ้นรถไปยังท่า-

หนักกรมพระกำแพงเพชรฯ ที่ถนนกิลสเทด หมายถึงไป
 ฝ้าเยี่ยม แต่กรมพระกำแพงเพชรฯ เสด็จเข้าไปกรุงเทพฯ
 เมื่อสักสองสามวันมาแล้ว ได้พบแต่พระองค์หญิงประภา-
 วสัตกรนรมย์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะไม่ได้เห็นมากกว่าปี
 แล้ว เมื่อกลับมาโฮเต็ลถึงเวลาใกล้กลางวัน พระองค์หญิง
 เธอทำขนมจีนหน้าพริกมาเลี้ยงกันอร่อยพิลึก ตอนบ่ายว่าง
 อยู่ เจ้าหญิง ๓ คนอยากเห็นเมืองยะโฮร์ด้วยยังไม่เคยเห็น
 จึงขอรถออกจากโฮเต็ล เมื่อเวลา ๑๖ น. ไปเที่ยวคูเมือง
 ยะโฮร์ แล้วกลับมาก็ตรงไปลงเรือบอริงเคีย ตอนค่ำพระ
 องค์หญิงประภาวสัทกับพระธิดากรมพระกำแพงเพชร ๓
 องค์ ซึ่งคลาดกันเมื่อตอนเช้าเพราะเธอไปโรงเรียนตามมา
 ส่ง พุดจาเล่นหัวกันอยู่จนถึงเวลาเขาคืนมั้งเรียกกินอาหาร
 เย็น เธอจึงลากลับไป

๖๖
 วนองคารท ๓ กรกฎาคม

เวลาเช้า ๖ น. เรือบอริงเคียออกจากท่าสิงคโปร์
 เมื่อข้าพเจ้าไปยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ขากลับมาเรือลำ
 นี้ คุ้มกับห้องที่อยู่ ๕ ทงคนที่เคยใช้ครั้งนั้นก็ยังอยู่หลายคน

เทียวมีคนโดยสารถึง ๔๓ คนครบห้องที่อยู่ แต่ส่วนพวก
 เราเจ้าของเรือเขามีกะใจสงวนห้องชั้นบนไว้ให้อยู่เหมือน
 เมื่อก่อน สบายดี เรือบอริงเคียแล่นเร็วกว่าครึ่งหนึ่ง
 เคยแข่งขันเรือเมลบีแอนคโธของบริษัทองกฤษจนเล็งลือ
 เมื่อเที่ยวข้าพเจ้ากลับจากยุโรปมา ประสพกับเรือเมลบีใหญ่
 ของบริษัทบีแอนคโธ ชื่อว่า "ไวสรอยออฟอินเคีย" ที่
 เมืองบอตสเวตปากคลองสุเอซ เรือบอริงเคียผ่านคลองมา
 ก่อน พอออกจากปากคลองก็พยายามจะเล่นหนีมิให้เรือบี
 แอนคโธตามทัน ฝ่ายเรือบีแอนคโธก็เห็นจะกลัวเสียชื่อ พยายาม
 เล่นไล่ เมื่อมาเห็นลำกันในทะเลแดงแล่นแข่งกันอยู่กิน
 หนึ่งเรือบีแอนคโธจึงเอาชัยชนะได้ มาเที่ยวพอเวลาบ่าย
 ถึงเมืองมะละกา หยฺุครบสิ้นค้ำอยู่จน ๑๘ น. จึงได้แล่นต่อ
 มา แต่พวกเราไม่ไค้ชนบกเพราะเรือทอดสมอยู่ห่างฝั่งมาก
 อีกประการหนึ่งเมืองมะละกาน ข้าพเจ้าไค้เคยไปแล้วถึง ๒
 ครั้ง แม้เป็นเวลาช้านานมาแล้ว สองกลองตุกราวนุกไม่เหิน
 เปลี่ยนแปลงอย่างไร จึงไม่ยอกชนคู้ก็ เรือแล่นมาถึงปาก
 หนักลงเมือง สลั่งงอแต่คัก ต้องทอดสมอรออยู่ที่ปากอ่าว

วันพุธ ๔ กรกฎาคม

พอรุ่งสว่างเรือบอริงก็แล่นเข้าปากน้ำกลัง นาลิก
เรือกำปั่นขนาดใหญ่ขึ้นไปไต่หลายเลยวจนถึงตำบล "ปอต
สเวตเตนแฮม" อันเป็นที่ท่าของ กรมรถไฟสหรัฐมลายู
ตั้งขึ้นสำหรับรับส่งสินค้ากับสหรัฐ เขาว่าท่าปอตสเวต
เตนแฮมเจริญเร็วมาก และนานไปอาจจะถึงเป็นที่ท่าประชัน
กับเกาะบีนัง เพราะไม่ต้องลำเลียงสินค้าข้ามไปที่เกาะก่อน
ทางฝ่ายบีนังก็ได้ยินว่ากำลังคิดจะทำท่าเทียบเรือกำปั่นทาง
ข้างฝั่งแหลมมลายู ให้รับส่งสินค้าได้ง่ายขึ้นเหมือนกัน เว
ลาเมื่อเราไปถึงท่าปอตสเวตเตนแฮม เห็นเรือกำปั่นใหญ่ไป
ทอดอยู่ ๓ ลำ และมีเรือกำปั่นขนาดย่อมลงมามากหลายลำได้
ทราบว่ามีถนนรถยนต์แต่ปอตสเวตเตนแฮมไปถึงเมืองกว
าลาลุมปูร์เมืองหลวงของสหรัฐ ระยะทางรถแล่นเพียงสักชั่ว
โมงหนึ่ง และเรือบอริงก็จักออกต่อบ่าย ๑๔ น. มีเวลา
เพียงพอ จึงขอให้เอเยนต์ของบริษัทช่วยว่าเช่ารถยนต์พา
กันไปดูเมืองกวาลาลุมปูร์ทางที่ไปนั้นเป็นสวนยางแทบตลอด
ทางออก จากท่าไปหน่อยหนึ่งผ่านเมืองกลังอันเป็นเมือง
หลวงของอาณาเขตสลังงอ พันนั้นไปทางข้ามเทือกเขาเตี้ยๆ

ไปหลายเทือกถึงเวงที่ตองเมือง กวาลาลุมปู้ เป็นที่ที่แรกบุก
 มาก ทำเหมืองกันมาช้านาน เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
 เสด็จประพาสแหลมมลายู พ.ศ. ๒๔๓๔ ก็ได้เสด็จมาที่
 เมืองกลัง แล้วทรงรถไฟไปถึงเมืองกวาลาลุมปู้ แต่ในสมัย
 นั้นยังไม่ไต่ตงเป็นเมืองใหญ่โตเหมือนเดี๋ยวนี้ เหตุที่จะสร้าง
 เมืองกวาลาลุมปู้เป็นเพราะอังกฤษคิดรวมเมืองประเทศราช
 มลายู ๔ เมือง คือเมืองเประ เมืองสลังอ เมือง
 เนครีเสมบิลัน และเมืองปะหัง เข้าเป็นสหรัฐ เพื่อให้
 เหลือทุนช่วยทำนุบำรุงกันและกัน คือเหลือทุนจากเมืองที่มี
 มากไปช่วยเมืองที่ขาดสน หรือถ้าว่าอย่างหนึ่ง ประสงค์
 จะรวมแผ่นดินมลายู เป็นเมืองชนของอังกฤษอีกต่างหาก
 จึงสร้างเมืองกวาลาลุมปู้ขึ้นเป็นเมืองหลวงของสหรัฐนั้น
 ค้ำยอยู่กลางและเป็นที่มีผลประโยชน์มาก เมื่อเวลาสร้างรัฐ
 บาลกำลังรวบค้ำยรายได้จากรถไฟ ทำสถานต่างๆของกรม
 รถไฟใหญ่โต หุหร่ายยิ่งกว่าสถานการอื่นๆราวกับว่าเป็น
 เมืองของกรมรถไฟ แต่เวลานี้กำลังร่วโรย ค้ำยระเบียบ
 การที่จะจัดสหรัฐนั้น นานมาพวกเมืองมลายูไม่พอใจ ร้อง
 ว่ารัฐบาลสหรัฐ (หมายความว่าอังกฤษ) เอาอำนาจการ

ภายในเมืองไปไว้ในมือเสียมากนัก รัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนกำลังพิจารณาอยู่ยังจะต้องแก้ไขต่อไป ส่วนความเสื่อมทรามของกรรมรถไฟนั้นเป็นเหตุชอบกล ทางรถไฟของสหรัฐที่ทำตั้งแต่เมืองสิงคโปร์ขึ้นไปจนถึงแดนสยาม ทำแข่งไปกับถนนเดิมซึ่งมีอยู่ก่อนแล้วตลอดทาง เซอร์แฟรงก์ สเวตเทน ฮัม เจ้าเมือง สิงคโปร์ ซึ่งเป็น ผู้คิดตั้ง สหรัฐ และเมืองกวางาลุมปูร์ เคยบอกอธิบายแก่ข้าพเจ้า เมื่อครั้งตามเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกลับจากชวาคราว พ.ศ. ๒๔๔๔ ว่ารถไฟกับถนนไม่เป็นของที่แย่งประโยชน์กัน เพราะความมุ่งหมายของการสร้างทางรถไฟประสงค์จะพาผู้คนที่หรือสิ่งของไปทางไกลให้ถึงได้รวดเร็ว ย่อมทำไปตามทางที่ตรงเป็นประมาณ ส่วนถนนนั้นประโยชน์อยู่ในการบำรุงพื้นที่เป็นสำคัญ ขอนพวงเห็นได้ที่ทางรถไฟไปทางใดมิได้ทำที่ดินให้ราคาสูงขึ้น เว้นแต่ไกลที่ตั้งสถานี ส่วนถนนนั้นทำไปราคา ถึงไหนที่ดินกชน เพราะฉะนั้นถ้าจะทำถนนนอกเมือง ควรตรวจพื้นที่ทำผ่านไปแต่ในที่ที่ดินดีสำหรับเกิดสินค้า ไม่ควรจะหมายให้ตรงหรือไกลเป็นประมาณ ถ้าไกลกับทางรถไฟก็เป็นแต่ตัดถนนให้วกเข้าไปตรงสถานี สำหรับรับส่งสิน

กำ แล้วจะออกห่าง ทางรถไฟอีกเท่าใดก็ได้ ตามที่เซอร์
 แฟรงก์สเวตเตนฮัมว่าถูกต้อง แต่ในเวลาที่ผ่านมาอันยังไม่
 รถยนต์ ครนมีรถยนต์เกิดขึ้น รถยนต์เข้าประชันได้เปรียบรถ
 ไฟหลายสถานเป็นต้นแต่เที่ยววิ่งส่งคน และสินค้าถึงบ้าน
 เรือนไม่ให้ต้องไปสถานี และจะออกจะหยุดเมื่อใดก็ได้ไม่
 ต้องคอย แล้วเรียกค่าบรรทุกต่ำกว่ารถไฟด้วย คนก็หันไปใช้
 รถยนต์เสียมาก ทังมาประจบเวลาเศรษฐกิจฝืดเคือง ราย
 ได้ของกรรมรถไฟสหรัฐตกต่ำขาดทุน ถึงล้านเหรียญมาหลาย
 ปี จำต้องตัดรายจ่ายลดลง จนต้องให้เจ้าผู้กษัตริย์เสด็จ
 สร้างอย่างหรูหรา คุณาทุเรศ ขั้บรถเที่ยวคูเมืองกวาลาลูมปุ
 แล้วก็กลับมา ขากลับคนขั้บรถพาแยกทางไปผ่านข้างวังสุด
 ตำนเมืองสลังงอ ซึ่งสร้างใหม่บนเนินเขา วังทำตามแบบ
 พินเดียมัยมะหงัน เช่นเดียวกับสถานีและที่ทำการกรรมรถ
 ไฟที่เมืองกวาลาลูมปุ ดูแล้วรีบกลับมาลงเรือบอริงเกียพอ
 เทียงวันทันเวลาकिनกลางวัน พอบ่าย ๑๔ น. เรือออกจาก
 ปอตสเวตเตนแฮมมาออกทะเล เล่นรอมมาตลอดคืน

วันพฤหัสบดีที่ ๕ กรกฎาคม

เวลาเช้า พอ ๗ น. ก็ถึงเมืองป็นัง รวมเวลาตั้ง
 แต่ไปจนกลับ ๔ สัปดาห์พอดี สั้บรายการไปเที่ยวขวา

ครั้งที่ ๓ เพียงเท่านั้น แต่ยังมีเรื่องเมืองชวาที่ไต่กันเมื่อภายหลัง เห็นว่าควรจะเล่าด้วย จึงแต่งเรื่องแถมท้ายต่อไป

เล่าพงศาวดารเมืองชวาแถมท้าย

หลายปีมาแล้ว เมื่อข้าพเจ้ายังอยู่ในตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภา ศาสตราจารย์คลีเลนเฟล นักปราชญ์ฮอลันดาผู้ชำนาญโบราณคดีและเรื่องก่อนประวัติศาสตร์อันมีตำแหน่งเป็นผู้ตรวจรักษาโบราณวัตถุสถานในเมืองชวา เข้าไปกรุงเทพฯ ได้วิสาสะกับข้าพเจ้าและสัญญาไว้ว่าถ้าข้าพเจ้าไปชวาเมื่อใดจะรับพาเที่ยวดูของโบราณ แต่เมื่อข้าพเจ้าไปคราวนี้ เผอิญรัฐบาลอังกฤษเชิญให้ศาสตราจารย์คลีเลนเฟล มาอำนวยการขุดขุมทรัพย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ณ ตำบลคัวปักกาทที่แหลมมลายูในแขวงเมืองปีนัง แก้ไม่รู้ว่าข้าพเจ้าจะไปชวา จึงออกมาเสียก่อนก็เป็นอันคลาดกันไป ต่อเมื่อข้าพเจ้ากลับมา จึงได้มาพบศาสตราจารย์คลีเลนเฟลที่เมืองปีนัง แก้กล่าวว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันเสด็จประพาสเกาะชวา รัฐบาลเขาให้แกเป็นผู้นำเสด็จทอดพระเนตรของโบราณที่ต่างๆ เมื่อเสด็จไปถึงเมืองดาหา (ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่า เมืองกะติริ)

โปรดทรงซักไซ้ถึงเรื่องอิเหนา แยกได้นำเสด็จไปทอดพระ-
 เนตรจนถึงถ้ำที่อิเหนาพานางบุษบาไปซ่อนไว้ ข้าพเจ้า
 อยากฟังตามเสด็จบ้าง จึงซักแกถึงเรื่องอิเหนา แยกบอกว่า
 เรื่องอิเหนานี้มีเป็น ๒ ประเภท เป็นนิทานที่ชาวเมืองเล่า
 ประเภทหนึ่ง เป็นพงศาวดาร ที่ค้นพบหลักฐานประเภท
 หนึ่ง นิทานเรื่องอิเหนาของชาวเมืองนั้นเล่ากันเป็นหลาย
 อย่าง จะเล่าให้ฟังพอเป็นอุทานอย่างหนึ่ง (ข้าพเจ้าจด
 ตามที่จำได้) ว่าเจ้าแผ่นดินชาวองค์หนึ่ง มีแต่ราชธิดา
 องค์เดียวด้วยนางประไหมสุหรีหรือกรมเหสี แต่มีราชบุตรด้วย
 นางมเหสีชนรองลงมา ๔ องค์ ราชธิดาอยู่ในที่จะเป็นรัชทา
 ยาทตามประเพณีชาวในสมัยนั้น แต่นางมีอุปนิสัยมักน้อย
 ไม่ปรารถนาจะครอบบ้านครองเมือง ทูลขออนุญาตบวช
 เป็นเณร (รูปชู้) ไปอยู่เสี้อย่างที่สังกัด เจ้าแผ่นดินปรารถ
 ณาการปกครองบ้านเมืองในภายหลัง เห็นว่าตามอบเวน
 ราชสมบัติแก่ราชบุตรองค์หนึ่งองค์ใด อีก ๓ องค์ก็คงเป็น
 ศัตรูกัน จึงทรงสั่งไว้ให้แบ่งราชอาณาจักรออกเป็น ๔ เมือง
 คือเมืองกูเรบัน เมืองคาหา เมืองสิงห์คสาหรี และเมือง
 กาลัง (แต่เมืองกาลังนั้นเรียกชื่อเป็นอย่างอื่น) ให้ราช-

บุตรครองเป็นอิสระแก่เมืองคละเมือง เมื่อเจ้าแผ่นดิน
 ราชบิดาล่วงไปแล้ว ท้าวกูเรบั้นมีราชบุตรด้วยนางประ
 ไหมสุหรือองค์หนึ่ง ชื่อว่า "บันหยี อีเหนากะรัตปาตี"
 พวกชาวชอบเรียกกันว่า "บันหยี" อธิบายศัพท์ อีเหนา
 ว่าเป็นชื่อเมืองในอาณาเขตกูเรบั้นเมืองหนึ่ง ซึ่งเป็นเมือง
 ส่วยของรัชทายาท เพราะฉะนั้นจึงเรียกรัชทายาทว่า
 อีเหนา (เจ้าเมือง) เช่นเดียวกับอังกฤษเรียกเจ้ารัชทายาท
 ว่า ปรินซ์ ออฟ เวลส์ คำว่า บันหยี นั้น ตามศัพท์
 แปลว่า ธง ความหมายว่ามียศเป็นนายพลชั้นสูง ซึ่งคุม
 กองทัพใหญ่อันมีธงนำทัพ คำว่า กะรัตปาตี เป็นชื่อตัว
 ฝ่ายท้าวดาหามีราชธิดาเกิดด้วยนางประไหมสุหรือองค์หนึ่ง
 ชื่อว่า "สกาตชี วัชชัย" เป็นชื่อดอกไม้ชนิดหนึ่ง ไทย
 เรียกตามภาษาสันสกฤตว่า บุชบา ก็ตรงกันอีเหนากับนาง
 บุชบามีได้ตุนาหนักกันมาแต่ก่อน เมื่ออีเหนาเป็นหนุ่มชน
 ไปผูกสมักรักใคร่กับลูกสาวของอัครมหาเสนาบดี ผู้ใหญ่
 ๒ ฝ่ายจึงยอมให้อยู่กินด้วยกัน ครั้นต่อมาในการครอง
 หนึ่งมีการประชุมราชวงศ์ นางแเอหนังก็นำประชุมด้วย
 นางแเอหนิงปรารภถึงการที่พระราชบิดาแบ่งราชอาณาจักร

ออกไปเป็นประเทศน้อย ๆ หลายบ้านหลายเมือง เป็นเหตุให้หย่อนกำลังลง เห็นว่าท้าวกูเรบั้นมีราชบุตรเป็นรัชทายาท ท้าวดาหามีราชธิดาเป็นรัชทายาท ควรจะให้อภิเชกเป็นคู่ครองกัน บ้านเมืองจะได้กลับรวมเป็นอาณาจักรใหญ่โตตามเดิม พวกราชวงศ์ก็เห็นชอบด้วยแต่อิเหนากำลังหลงรักเมียเดิม (ซึ่งไทยเราเรียกตามเรื่องอิเหนาใหญ่ว่า นางบุษบาชาวไร่) ไม่ยอมอภิเชกกับนางบุษบาเมืองดาหา พวกราชวงศ์ในเมืองกูเรบั้นจึงคบคิดกันสังหารระเด่นคนหนึ่ง ให้ลอบไปฆ่านางบุษบาชาวไร่เสียให้สิ้นเหตุที่อิเหนาซัดขึ้น วันหนึ่งอิเหนาไม่อยู่ ระเด่นคนนั้นจะไปฆ่านาง แต่เมื่อไปถึงเกิดสงสารจึงเล้าความตามเรื่องให้นางฟัง นางบอกว่ารักอิเหนายิ่งกว่าชีวิต ถ้าตัวเป็นคนก็ขวางบารมีของอิเหนาแล้วตายเสียดีกว่า แล้วขอเอากิริชไปแทงตัวตายเสียเอง อิเหนากลับมาได้ทราบเหตุที่เมียตายก็คลั่ง หนีออกจากเมืองกูเรบั้น ปลอมตัวเที่ยว (มะงุมมะงาหรา) ไปตามประเทศต่าง ๆ ออกอุทานวาทว่าต่อหาสตรีใดได้ถึงเมียที่ตายเมื่อใดจึงจะเลี้ยงดูเป็นคู่ครองกับนางนั้น ครั้นไปถึงเกาะบาหลี่ประจวบเวลากำลังมีการ

สยมพรเล็กคู่ของราชธิดาเจ้าเมืองบาดลี พญาร้อยเอ็ด
เจ็ดนครไปพร้อมกันอยู่แล้ว ยิ่งแต่จะประลองฤทธิ์แข่ง
ขันกัน อิเหนาได้เห็นนางราชธิดานรูปโฉมน่ารัก จึงเข้า
แข่งขันในการสยมพรกษณะพญาร้อยเอ็ดทั้งหมด ได้อภิเษก
กับราชธิดาเจ้าเมืองบาดลี แต่เมื่ออยู่ด้วยกันไป อิเหนารู้
สึกว่าไม่ดีเหมือนเมียเดิมก็หาเหตุผลไปจากเมืองบาดลี เพื่อ
จะเที่ยวเสาะหาสตรีให้ถึงใจ ก็ในสมัยนั้นผู้หญิงมักชอบ
คนหนึ่ง อิเหนาจึงแปลงตัวเป็นตาหลัง (คนพากย์หนึ่ง)
เที่ยวเล่นหนังให้คนดูตามเมืองที่ผ่านไป หวังจะดูตัวนาง
งามให้สะดวก.

ตรงหน้าพเจ้าจะแทรกอธิบายกระบวนเล่นหนังชวา
ลงสักหน่อย หนังชวานั้นจอเล็ก (เชื่องกว่าจอหนังตลุง
ไม่มากนัก) และตั้งขอบจอจกดกับพื้น ตาหลังคนพากย์ก็
นั่งกับพื้นอยู่ข้างจอจกดตัวหนังตามเรื่องที่จะเล่นบักเตรียมไว้
ทั้ง ๒ ข้าง และมีพิณพาทย์อยู่ข้างหลังจอวงหนึ่ง วิธเล่น
หนังชวาคลายกับเสภายิ่งกว่าหนังอย่างที่ไทยเราเล่น คือ
เขาถือว่าพังกำพากย์สำคัญกว่าตัวหนัง ตาหลังต้องแต่ง
คำพากย์เป็นกาพย์กลอน และพากย์ด้วยทำนองอย่างไพเราะ

ให้จับใจคนดู ส่วนตัวหนังนั้นเมื่อพากย์เรื่องถึงตรงไหน ก็เป็นแต่เอาตัวหนังตรงนั้นปักที่หน้าจอ เหมือนอย่างให้ดูรูปภาพในสมุดหนังสืออ่าน พิณพาทย์ก็สำหรับแต่บันเลง พอให้คนพากย์มีเวลาได้หยุดพักบ้าง อย่างเดียวกับเสภา เพราะฉะนั้นการเล่นหนังชวาต้องเลือกหาคนพากย์เป็นสำคัญ ส่วนตัวหนังและพิณพาทย์เป็นแต่เครื่องประกอบเฉยหนังชวาก็ยังเล่นอยู่อย่างนั้น ประหลาดอยู่ที่หนังไทยแต่โบราณก็เล่นอย่างเดียวกันกับหนังชวา ข้อนี้มีหลักฐานเห็นได้ในหนังสือสมุทโฆษคำฉันท์ ซึ่งพระ (โหรา) มหาราชครูแต่งถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ข้างต้นหนังสือนั้นบอกไว้ชัดว่าแต่งสำหรับใช้เป็นคำพากย์เล่นหนังสอให้เห็นต่อไปว่าคำฉันท์ที่แต่งแต่โบราณจะแต่งสำหรับเล่นหนังทงหน ที่หนังไทยมาเล่นแต่เรื่องรามเกียรติ์และมาเปลี่ยนเป็นจอใหญ่ ตัวหนังใหญ่เชิดควดตัวหนังเป็นสำคัญ เห็นจะเกิดขึ้นต่อเมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนหนังตลุงนั้นมีบางคนเข้าใจกันว่ามิใช่แต่โบราณ แต่ที่จริงเป็นของใหม่เพิ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ด้วยพวกชาวบ้านควน (มะ) พร้าวแขวงจังหวัดพัทลุงเอาอย่างหนังแขก

(ชวา) มาริทำซัน เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม ออกไปเห็นเป็นของแปลกจึงพาเข้าไปกรุงเทพฯ ได้ไปเล่นถวายเป็นสมเด็จเจ้าพระยาเจ้าหลวงทอศพระเนตรที่พระราชวังบางปะอิน ในงานฉลองพระที่นั่งวิมมานพิมาน เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าได้เคยเห็นยังจำได้

จะกล่าวถึงนิทานเรื่องอิเหนาคือไป อิเหนาปลอมตัวเที่ยวเล่นหนึ่งไปจนถึงเมืองคาหา ชาวบ้านเลื่องลือว่าคาหลังที่มาใหม่พากย์หนึ่งคดียิ่งนัก กิตติศัพท์ทราบถึงนางบุษบา ก็ไปดู (แต่ในเรื่องอิเหนาใหญ่ ว่าท้าวคาหาให้หาหนึ่งเข้าไปเล่นที่ในวัง) เป็นเหตุให้อิเหนาได้เห็นตัวนางบุษบา ก็เกิดรักใคร่ แต่รู้ว่าสู้ชอกก็ไม่ได้ เพราะได้บอกปัดไม่ยอมอภิเษกกับนางบุษบามาแต่ก่อน ทำให้ท้าวคาหาชดเคืองเสียแล้ว จึงพยายามสื่อสารถึงนางบุษบา ฝ่ายนางบุษบาได้เห็นตัวอิเหนาเมื่อพากย์หนึ่งแล้ว ครั้นรู้ว่า เป็นอิเหนากุเรบั้นก็สมัครรักใคร่ จึงพากันหนีไป ในที่สุดเมื่อตามไปพบและรู้เรื่องที่เป็นมา ท้าวคาหาก็ยอม

อภิเชกให้อยู่เป็นคู่กันและให้ครอบครองบ้านเมืองสืบ
ราชวงศ์ต่อมา

เดิมพวกนักปราชญ์ฮอลันดาเห็นว่าเรื่องอิเหนาเล่า
กันหลายอย่างนัก ลงเนื้อเห็นว่า เป็นนิทานจะเชื่อฟังเป็น
พงศาวดารชาวไมได้ ครั้นเมื่อสัก ๒๐ ปีมาแล้ว รัฐบาล
ฮอลันดาตั้งสภาตรวจค้นโบราณคดีขึ้นในชวา พวกนัก
ปราชญ์พบศิลาจารึกโบราณอ่านได้ความว่าเรื่องอิเหนามี
เค้าเงื่อนเป็นพงศาวดารอยู่บ้าง จึงค้นหาหลักฐานอย่าง
อื่นทั้งในชวาและประเทศอื่น ประกอบกับพิจารณาโบราณ
วัตถุสถานที่ปรากฏอยู่ ได้เรื่องราวพงศาวดารชวาเมื่อ
ก่อนฮอลันดามาครอบครองมากขึ้นโดยลำดับ กำหนด
เรื่องเป็น ๔ สมัย คือสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยหนึ่ง
สมัยชาวอินเดียมารอบครอง สมัยหนึ่ง สมัยอาณาจักร
มัตชะปะหิตสมัยหนึ่ง สมัยอาณาจักรมะตาร์สมัยหนึ่ง

(๑) สมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้น กำลังตรวจตรา
อยู่ยังไม่ลงเนื้อเห็นเป็นยุติ ได้เค้าแต่ว่ามนุษย์พวกชวา
เดิมจะตั้งภูมิลำเนาอยู่ในดินแดนอันเรียกว่าประเทศจีนฝ่าย
ใต้ในปัจจุบันนี้ (คืออยู่ในแดนดินทางข้างฝ่ายตะวันตก

ของพวกไทย) แล้วมีเหตุต้องทิ้งถิ่นเดิมมาก่อนพวกไทย
ช้านาน ค่อยย้ายถิ่นฐานเลื่อนมาข้างใต้โดยลำดับนับเวลา
หลายพันปี จึงมาอยู่ในเกาะชวาตั้งแต่เมื่อไรยังไม่รู้

(๒) สมัยชาติอินเดียครอบครองนั้น มีโบราณ
วัตถุปรากฏอยู่เป็นหลักฐาน รู้ได้แน่ๆว่าชาวอินเดียได้ใช้
เรือไปมาค้าขายถึงแดนชวา ตลอดไปจนเมืองจีน ตั้งแต่
ราว พ.ศ. ๕๐๐ หรือก่อนนั้นแล้ว และชาวอินเดียที่มา
นั้นเป็นชาวเมืองข้างฝ่ายใต้ (แถวมณฑลมัทธราชูบัตัน)
ข้อนี้รู้ได้จากตัวอักษร ซึ่งใช้จารึกในชวาแต่โบราณ
(ตลอดจนตัวอักษรในประเทศสยามกัมพูชา) เอารูปตัว
อักษรปาลวะ (ไทยเราเรียกว่าอักษรคฤนทร์) ของชาว
อินเดียข้างฝ่ายใต้เป็นต้นแบบ ชาวอินเดียที่มาค้าขายทาง
ทะเลสมัยนั้นใช้เรือใบขนาดเล็ก (รูปเรือมีอยู่ในลายจำ
หลักพระเจดีย์ที่บวรพุทธโธ) จะแล่นข้าม ท้องทะเลใหญ่
หรือจะแล่นอยู่ในทะเลหลายวันนักไม่ได้ จึงต้องแล่นเรือ
เลียบฝั่งและเกาะที่มิในระยะทาง ก็ทางแล่นเรือของชาว
อินเดียมาข้างตะวันออกแต่โบราณนั้นเป็น ๒ สาย สาย
หนึ่งไปทางเมืองมอญก่อน แล้วจึงเลียบแหลมมลายูลงมา

เล่าเรื่องไปชวา ครองที่ ๓

๒๑๕

ครอบบ้านครองเมือง ตั้งชนบทรรมนิยมและสร้างเจดีย์
สถานต่าง ๆ ตั้งปรากฏอยู่ในนานาประเทศแถบนี้

เรื่องพงศาวดารชวาตอนชาวอินเดียนไปครองนั้น
ชั้นแรกปรากฏว่าเมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ มีเจ้าชาวอินเดียนที่
ถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิลิวศ ทรงนามว่า ปุรุณวรรมัน มา
ตั้งราชอาณาจักรชนทางหัวเกาะชวาฝ่ายตะวันตก (ในท้อง
ที่มณฑลปะเตเวียเคียวัน) เรียกชื่อประเทศว่า "ตะรุมะ"
ต่อมาถึง พ.ศ. ราว ๑๓๐๐ พวกชาวอินเดียนก็ไปตั้ง
ภูมิลำเนาทางกลางเกาะชวาข้างฝั่งเหนือ (ในมณฑลสมา
รังบตัน) ตั้งราชอาณาจักรชนอีกแห่งหนึ่ง มีเจ้าแผ่นดิน
ทรงนามว่า สันนหะ อีกพวกหนึ่งตั้งราชอาณาจักรชน
ข้างท้ายเกาะชวาทางค้ำันตะวันออก (ในมณฑลสุรบายา
บตัน) มีเจ้าแผ่นดินทรงนามว่า เทวะสิงห์ ถือศาสนา
พราหมณ์ลัทธิลิวศเหมือนกันทั้ง ๓ ราชอาณาจักร แต่พวก
ชาวอินเดียนที่ไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเกาะสุมาตรานี้เป็นพวก
ถือพระพุทธศาสนา แต่กตั้งเป็นหลายราชอาณาจักรเหมือน
กัน ที่เป็นราชอาณาจักรสำคัญกว่าเพื่อนเรียกว่า ศรีวิชัย (ตั้ง
ราชธานีอยู่ใกล้เมืองปาเลมบังบตัน) เจ้าแผ่นดินทรงนามว่า

ชเลนทร พวกชาวศรีวิชัย สามารถขยายอาณาเขตไปถึง
 แหลมมลายู ตั้งแต่เมืองปัตตานีเมืองนครศรีธรรมราช
 ตลอดไปจนถึงเมืองไชยา (ยังมีโบราณวัตถุสถานปรากฏ
 อยู่เป็นสำคัญ) ต่อมา (จะเป็นด้วยการรบพุ่งหรือจะด้วย
 ใต้สมพงศ์วงศ์วารไม่ทราบแน่) ปรากฏว่าพวกราชวงศ์
 ศรีวิชัยเข้าไปตั้งราชอาณาจักรขึ้นในเกาะชวาตอนกลาง
 ข้างทางปากไต (ในท้องที่เมืองยกยาบัดนี้) อาจจะเป็น
 ในตอนนั้นเอง พวกที่ตั้งอาณาจักรอยู่ทางเมืองสมารังไม่
 ไว้ใจพวกเมืองศรีวิชัย เพราะเป็นชาวต่างเมืองและถือ
 พระพุทธศาสนาผิดกับพวกของตน จึงย้ายราชธานีขึ้นไป
 ตั้งบนภูเขาเตี้ย (ยังมีเทวสถานอยู่เป็นสำคัญ) ฝ่ายพวก
 ศรีวิชัยก็ไปตั้งอาณาจักรอยู่ในเกาะชวา ก็ไปทำนุบำรุง
 พระพุทธศาสนา สร้างเจดีย์สถานใหญ่โตขึ้นหลายแห่ง
 คือพระเจดีย์บวรพุทโธเป็นต้น ว่าสร้างเมื่อราว พ.ศ.
 ๑๔๐๐ แต่พวกศรีวิชัยไปมีอาณาจักรอยู่ในเกาะชวาเพียง
 สัก ๑๐๐ ปี ก็เสียอาณาจักรนั้นแก่พวกชวา ประเทศชวา
 กับประเทศศรีวิชัย ก็เลยเป็นข้าศึกรบพุ่งกันต่อมา

พงศาวดารชวาเริ่มเรื่องอิเหนาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๐๐ มีจดหมายเหตุในประเทศจีนปรากฏว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๕๓๓ พระเจ้าแผ่นดินศรีวิชัยแต่งตั้งให้ราชทูตไปเมืองจีน ราชทูตไม่อาจกลับเพราะ พวกชวากำลังไปตีบ้านเมือง ต้องรออยู่จน พ.ศ. ๑๕๓๕ จึงกลับไปได้ ความบ่งว่าถึงสมัยนั้นพวกชวามีกำลังมากขึ้น ถึงสามารถยกกองทัพไปตีราชธานีศรีวิชัย แต่ตีไม่ได้ตั้งประสงค์ต้องเลิกทัพกลับมา เรื่องพงศาวดารตอนนั้นมา มีเค้าเงื่อนในศิลาจารึกซึ่งพบในชวาแผ่นหนึ่ง กล่าวว่าเมื่อราว พ.ศ. ๑๖๐๐ มีข้าศึกต่างประเทศ (จะเป็นประเทศไหน ศิลาจารึกตรงบอกชื่อประเทศเผด็จกระเทาะเสีย จึงรู้ไม่ได้แน่ แต่เขาสันนิษฐานว่าคงเป็นประเทศศรีวิชัยนั่นเอง) ยกกองทัพใหญ่มาตีได้เมืองชวา ให้ทำลายราชธานีและประหารราชวงศ์เสียหมด เหลือแต่นางราชธิดาของท้าวธรรมวงศ์เจ้าแผ่นดินองค์หลัง ซึ่งได้อภิเษกไปเป็นมเหสีของท้าวอุทยานเจ้าเมืองบาหลี่ เมื่อสนราชวงศ์นางนั้นก็ไปสู่ฐานะรัชทายาทเมืองชวา เพราะเหตุนี้ท้าวอุทยานจึงพยายามรวบรวมกำลังรบพุ่งข้าศึกอยู่ถึง ๓๐ ปี จนได้เมืองชวาคืน ท้าวอุท-

ยานกับนางมเหสีจึงอภิเษกราชบุตรทรงนามว่า ระเด่น
 อลังการ ให้เสวยราชย์เป็นเจ้าแผ่นดินครองเมืองชวาต่อ
 มา มีศิลาจารึกพบที่เมืองคาหาอีกแผ่นหนึ่ง แต่งในชั้นหลัง
 ต่อมาอีกว่าทำวอลังการมีราชธิดากับนางประไหมสุหรี
 องค์หนึ่ง มีราชบุตรกับมเหสีรอง ๒ องค์ นางราช
 ธิดาไม่ปรารถนาจะครอบบ้านครองเมือง ออกบวชเป็น
 รูปชีในพระพุทธศาสนา เมื่อทำวอลังการชราลงจึงให้
 แบ่งอาณาเขตออกเป็น ๒ ภาค เรียกว่าเมืองคาหาภาค
 หนึ่ง เมืองกูเรบันภาคหนึ่ง ในราชบุตรทั้ง ๒ ครององค์
 ละเมือง ส่วนทำวอลังการเองออกทรงผนวชเป็นฤๅษีคอย
 ควบคุมสั่งสอนราชกุมารทั้ง ๒ มาจนตลอดชนมชีพ ทำว
 คาหามีราชบุตรองค์หนึ่ง (คืออิเหนา) เป็นรัชทายาท ทำว
 กูเรบันมีราชธิดาองค์หนึ่ง (คือนางบุษบา) เป็นรัชทายาท
 (ชื่อเมืองกลับกันกับในเรื่องนิทาน และไม่พรรณนาถึง
 เรื่องอิเหนากับนางบุษบาต่อนก่อน จะเป็นคู่กัน กล่าว
 แต่ว่า) อิเหนากับบุษบาได้อภิเษกเป็นคู่กันราชอาณาจักร
 จึงกลับรวมเป็นประเทศเดียวกันดังแต่ก่อน ความตรงนสน
 ให้เห็นว่าเมืองสิงห์คัสสำหรับและเมืองกาหลังยังไม่มี หรือ

มีฉะหนักยงเป็นแต่หัวเมืองชนเมื่อสมัยอิเหนา อิเหนาได้
 เสวยราชย์เมื่อราว พ.ศ. ๑๖๕๐ เรียกนามในศิลาจารึก
 ันว่า "พระเจ้ากามาเศวร" ยกย่องว่ามีอำนาจมาก ได้
 แคนชวาและสุมาตราไว้ในอาณาเขตทั้งสน อิเหนาตั้งเมือง
 คาหาเป็นราชธานี ครองราชสมบัติอยู่ประมาณ ๒๐ ปี
 ันพระชนม์ชีพ ราชบุตรที่รับราชสมบัติทรงนามว่า
 ชยาภย ก็มีฤทธิ์เดชต่อมาอีกองค์หนึ่ง แต่ราชวงศ์ของ
 อิเหนาชั้นต่อมา (เรียกในหนังสือพงศาวดารว่า "ราชวงศ์
 คาหา") หย่อนอำนาจลงโดยลำดับ จนเมื่อราว พ.ศ.
 ๑๗๖๕ เจ้าเมืองสิงห์คสาหรืชื่อว่ารังคราชสะ (จะเป็น
 เชื้อวงศ์ของอิเหนาหรือต่างวงศ์ ไม่ทราบแน่) จึงอำ-
 นาจไปเป็นใหญ่ในแคนชวา ตั้งเมืองสิงห์คสาหรืเป็น
 ราชธานี ปกครองอาณาเขตสืบวงศ์มาจนถึงราว พ.ศ.
 ๑๘๓๕ เชื้อวงศ์ของอิเหนาองค์หนึ่งชื่อ ชยชติยวงศ์
 จึงชิงอำนาจได้คืน แต่ต่อมาราชวงศ์คาหากลับเสื่อม
 อำนาจลงโดยลำดับ

(๓) สมัยมัตชะปะหิตันนี้ เริ่มเรื่องเนื่องจากเหตุที่
 พวกเมืองคาหา กับเมืองสิงห์คสาหรืรบพุ่งชิงอำนาจกัน

ตั้งกล่าวมาแล้ว มีกองทัพจีนยกไปที่แดนขวาในเวลาบ้าน
เมืองระส่ำระสาย ครองนมระเค่นวิชยคนหนึ่ง ซึ่งเป็นเขย
สู่ในราชวงศ์เมืองสิงห์ทศหรืออยู่ก่อน (จะไปอาศัยกำลังจีน
หรือทำอย่างไรไม่ทราบแน่) สามารถเกลี้ยกล่อมผู้คนเป็น
กำลัง แล้วรวบรวมบ้านเมืองทั้งในแดน คาหาและสิงห์ทศ
สำหรับตั้งราชอาณาจักรขวาเป็นอิสระชนได้ อีกสร้างเมือง
ใหม่เรียกว่า "มัตตะปะหิต" เป็นราชธานี (อยู่ไม่ห่างเมือง
หนัก) ตั้งราชวงศ์ปกครองแผ่นดินขวาสืบกันมา บาง
องค์ก็มีอำนาจปราบปรามแดนขวาไว้ได้ในอำนาจทั้งหมด
แต่หนานมาอำนาจราชวงศ์มัตตะปะหิตก็เสื่อมลง โดยลำดับ
จนถึงพวกเจ้าประเทศราชในแดนขวาพากันตั้งตัวเป็นอิสระ
โดยมาก ประเทศราชอันหนึ่งซึ่งอยู่ในท้องที่ อาณาเขต
ตะรุมะแต่โบราณตั้งเป็นอิสระชนทางหัวเกาะขวาข้าง ตะ-
วันตก สร้างเมืองหลวงที่ตำบลกะหลาบ้า (แปลว่า บ้า
มะพร้าว อยู่ตรงที่ตั้งเมืองบะเตเวียบัดนี้) แล้วให้ชื่อ
เมืองตามภาษาสันสกฤตว่า "ชยเขต" เรียกกันว่า เมือง
ยักกัตตร (แต่ไทยเราเรียกตามชื่อเดิมว่าเมืองกะหลาบ้า)
ถึงราว พ.ศ. ๒๐๐๐ มีเหตุสำคัญแต่ภายนอกมากระทบ

ถึงเมืองชวามลายู ด้วยชาวเปอร์เซียและอินเดียที่ไปมาค้าขายถึงสมัยนั้น พวกมันไปเข้ารับถือศาสนาอิสลามโดยมากก็พาศาสนาอิสลามมาเที่ยวสั่งสอนพวกชวามลายู ให้ทิ้งพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ไปเข้ารับถือศาสนาอิสลามจนแพร่หลาย เหตุอีกอย่างหนึ่งนั้นเมื่อถึงสมัยนั้นพวกฝรั่งโปรตุเกสสามารถแล่นเรือจากยุโรปมาถึงอินเดียได้แล้วเที่ยวหาทำเลค้าขายต่อมา มาถึงเกาะชวาเมื่อราว พ.ศ. ๒๐๓๐ เข้าตั้งสถานที่เมืองยกกกตตรา เป็นเริ่มแรกที่ฝรั่งจะมาอยู่ในเกาะชวาแต่ครั้งนั้น

(๔) สมัยมะตาร์มันน นี้เองกับเรื่องที่พวกชวาพากันเข้ารับถือศาสนาอิสลามแพร่หลายทั่วไปในเกาะชวาแต่การที่พวกชวาเข้ารับนั้น เป็นด้วยชาวอินเดียเกลยกล่อมให้เกิดเลื่อมใส มิได้เข้ารับด้วยกลัวภัยหรือจำใจเหมือนอย่างพวกอาหรับและชาวอินเดีย จะประพฤติคตินศาสนาอิสลามเพียงใดก็ได้ตามใจนิยม เพราะฉะนั้นพวกชวาจึงรักษาขนบธรรมเนียมเดิมแต่ครั้งยังถือ พระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ไว้โดยมาก ถึงกระนั้นก็ไม่พ้นรังเกียจกันเอง เพราะเหตุที่เกิดถือศาสนาต่างกัน เมื่อพวก

ถือศาสนาอิสลามมีกำลังมากขึ้น ก็ชิงอำนาจจากราชวงศ์
มัตชะปะหิต แต่ไม่สามารถจะปกครองราชธานีเดิมอยู่ได้
พวกชาวที่ถือศาสนาอิสลามอีกพวกหนึ่งจึงมาตั้งหลักแหล่ง
อยู่ตอนกลางเกาะชวา (ในเขตเมืองยักยาบัตัน) อันเป็นที่
ตั้งเมืองหลวงแต่โบราณ เรียกชื่อเมืองที่ตั้งใหม่ว่า “มะ
ตารัม” แต่กว่าจะตั้งอาณาเขตได้มั่นคง ต้องรบพุ่งกับ
พวกประเทศราชในเกาะชวาอยู่ช้านาน จนถึงราว พ.ศ.
๒๑๗๐ เจ้าเมืองมะตารัมชื่อ ระเคนมาสร้างสั่ง จึง
สามารถตั้งตัวเป็นสุลต่านทรงนามว่า “หะมังกูวโน” เป็น
เจ้าแผ่นดินปกครองอาณาเขตมะตารัมต่อมา

เมื่อก่อนตั้งราชอาณาจักรมะตารัม ๘ ปี พวกฝรั่ง
ฮอลันดา เริ่มมาค้าขายถึงเกาะชวา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๘
มาเช่าที่ตั้งสถานีแรกที่เมืองยักกัตตรา ไม่ห่างจากสถานี
ของพวกโปรตุเกสนัก ต่อมาประเทศโปรตุเกสกับฮอลัน
ดาที่เมืองยักกัตตรา มีกำลังมากกว่าก็ขับไล่พวก โปรตุเกส
ไปเสียจากเกาะชวา เมื่อเหลืออยู่แต่ฮอลันดาพวกเดียว
เห็นเป็นโอกาสที่จะเอาเมืองชวาเป็นทมิฬ จึงสร้างบ้อม
ขึ้นที่สถานีให้ชื่อว่า บ้อมปะเตเวีย ฝ่ายเจ้าเมืองยักกัตตรา

เห็นพวกขอลันตาคิดจะเอาบ้านเมือง ก็ชวนประเทศราช
 ที่ใกล้เคียงยกกองทัพมารบพุ่งหมายจะจับได้ แต่รบแพ้
 เสียเมืองยกกัศตราแก่พวกขอลันตาเมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๒
 พวกขอลันตาจึงไปสร้างเมืองเป็นที่มั่นที่เมืองยกกัศตรา
 เรียกนามตามชื่อบ่อว่า เมืองบะเตเวีย ตั้งเป็นเมืองหลวง
 ของขอลันตาทางตะวันออก แล้วขยายอาณาเขต และ
 แผ่อำนาจออกไปโดยลำดับ จนได้แดนชวากับทังเกาะ
 อื่น ๆ ที่ใกล้เคียงไว้ในอาณาเขตของชาวขอลันตาใน
 บดิน

เรื่องที่เล่ามาว่าตามที่ได้ฟัง และได้ตรวจหนังสือ
 เพียงเท่าที่มอยู่กับตัวในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้ อาจจะผิด
 พลาดคลาดเคลื่อนบ้างมีมากน้อย

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗ (ต่อ)

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ในรัชกาลที่ ๓

ตอนที่ ๑

คำนำภาคที่ ๖๗

หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๗ ตอนที่ ๑ เล่าเรื่องเหตุการณ์ตั้งแต่ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ จนถึง ปีกุน พ.ศ. ๒๓๘๒ รวม ๘ ปี เป็นจดหมายเหตุเกี่ยวกับ เหตุการณ์สงครามระหว่างไทย เขมร และญวนในครั้งนั้น เรื่องเกี่ยวเนื่องถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ต้นสกุล สิงหเสนี ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญได้รับราชการสนองพระเดช พระคุณไปจัดการเรื่องการสงครามครั้งนั้นจนเรียบร้อย และได้แสดงความกล้าหาญให้ปรากฏ ควรแก่การสรรเสริญอย่างยิ่ง

กรมศิลปากร

๒๐ เมษายน ๒๕๐๒

มูลเหตุสงครามไทยกับญวน ในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์

ไทยกับญวนตอนใต้มีดินแดนเขมรแทรกอยู่ในระหว่างกลาง เขมรเป็นแต่ประเทศน้อย ต้องยอมเป็นเมืองออก ส่งบรรณาการแก่ไทยและญวนทั้งสองฝ่ายมาช้านาน แต่เขมรนับถือไทยยิ่งกว่าญวน เพราะถือศาสนาและมีขนบธรรมเนียมอย่างเดียวกัน ความยุ่งยากที่เกิดแก่เขมรเนื่องๆ นาน เนื่องมาแต่เหตุที่พวกเขมรมักประทุษร้าย และรบพุ่งกันเอง ด้วยเรื่องชิงอำนาจกันบ่อย พวกเขมรมักไปขอกำลังประเทศใหญ่อีกฝ่ายหนึ่งมาป้องกัน เมืองเขมรจึงคล้ายกับสมรภูมิจากไทยกับญวนมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

ครั้นถึงสมัยกรุงธนบุรี ไทยช่วยอุปการะให้เขมรสงบราบคาบ และสมเด็จพระราชาธิราช เจ้ากรุงกัมพูชาธิบติก็มาขึ้นแก่ไทยแต่ฝ่ายเดียว

ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ครั้นรัชกาลที่ ๑ ตอนต้น ไทยช่วยทะนุบำรุงทั้งเขมรและญวน ทางไมตรีระหว่างไทยกับญวนสนิทสนมดีมาก ครั้นตกมาในตอน

ปลายรัชกาลที่ ๑ นั้นเอง ญวนมีอำนาจมากขึ้นอย่างเต็ม
ช่วยทะนุบำรุงเขมรร่วมมือกับไทย และได้มาขอเอาเมือง
พุทธโธมาสของไทย ไปไว้ในอาณาจักรญวนด้วย ไทยก็
ผ่อนผันเพื่อเห็นแก่ทางพระราชไมตรี

บังเอิญเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๒ ไทยกับพม่าเกิดรบกัน
ขึ้นอีก มีท้องตราส่งไปจากกรุงเทพฯ ให้เขมรเกณฑ์กอง
ทัพมาช่วยรบพม่า พวกขุนนางเขมร (ซึ่งโดยปกติปราศ
จากสามัคคีกันอยู่แล้ว) เกิดแตกกันเป็น ๒ พวก พวกหนึ่ง
ซึ่งไทย เห็นว่าไม่ควรทำตามท้องตรา ถ้าไทยเอาผิด ก็
ควรไปพึ่งญวน อีกพวกหนึ่งชอบไทย เห็นว่าควรเกณฑ์
กองทัพมาช่วยตามท้องตรา สมเด็จพระอุทัยราชา (บาง
แห่งเรียกว่า สมเด็จพระอุทัยธรรมาธิราช พระนามเดิมว่า นัก
องค์จันทร์) เข้าด้วยพวกซึ่งไทย ให้จับขุนนางที่เป็นหัว
หน้าพวกนิยมไทยไปฆ่าเสีย สมเด็จพระมหาอุปโยราชา
(นักองค์อ้อม) อนุชาสมเด็จพระอุทัยราชา เป็นหัวหน้าพวก
นิยมไทยอยู่ในเวลานั้น ตกในที่กับขันทันจึงหนีเข้ามาในกรุง
กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรด
ให้เจ้าพระยายมราชยกกองทัพออกไปเมืองเขมร สมเด็จพระ

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ฯ

๒๓๕

พระอุทัยราชาก็หนีลงไปพึ่งญวนที่เมืองไซ่ง่อน แต่นักกองค
ฉวาง ซึ่งเป็นอนุชาองค์เล็กของสมเด็จพระอุทัยราชา มา
เข้ากับไทย เมื่อเกิดเหตุขึ้นครั้งนั้น พระเจ้าเวียงคนามยา
ลองเห็นได้ชองก็แต่งราชทูตให้เชิญพระราชสาสน์เข้ามา
ในกรุงเทพฯ ฯ ในพระราชสาสน์ใช้ถ้อยคำอ่อนหวานเป็น
ทางไมตรีแต่ส่วนข้อความนั้นอ้างว่า เพราะเมืองเขมรเคย
พึ่งทั้งไทยและญวนมาแต่ก่อนพระเจ้ากรุงสยามเหมือนเป็น
บิดา และพระเจ้าเวียงคนามเหมือนเป็นมารดาของเจ้า
กรุงกัมพูชา บัดนี้สมเด็จพระอุทัยราชามีความผิดต่อบิดา
ไปอ่อนวอนให้มารดาช่วยขอโทษก็มิรู้ที่จะทอคทั้งเสียได้
จึงมีพระราชสาสน์มาขอพระราชทานโทษ และขอให้
สมเด็จพระอุทัยราชาได้ครองกรุงกัมพูชาตามเดิม ก็ใน
เวลานั้นไทยกำลังเตรียมสู้ศึกพม่า ไม่อยากจะทำให้เกิดเป็น
อริชนกับญวนอีกฝ่ายหนึ่ง จึงต้องจำยอมให้สมเด็จพระ
อุทัยราชา กลับขึ้นมาครองเมืองเขมรดังเก่า แทน
เมืองเขมรก็ไปฝักใฝ่อยู่กับญวน เป็นแต่ถึงกำหนดก็ส่ง
เครื่องราชบรรณาการเข้ามากรุงเทพฯ ฯ ครั้นพระเจ้าเวียงค-
นามยาลองทิวังคต ถึงรัชกาลพระเจ้าเวียงคนามินมาง

ราชบุตรซึ่งได้รับรัชทายาท ญวนก็คิดแผ่อำนาจต่อเข้ามา
ในเวียงจันทน์อีกทางหนึ่ง

พอชนรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ พระเจ้าอนุ-
วงศ์เวียงจันทน์เป็นกบฏขึ้น ด้วยญวนอุกหนุน ถึงต้องรบ
พุ่งปราบปรามเป็นการใหญ่ ครั้นพระเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์
แพ้หนีไปพึ่งญวน พระเจ้าเวียคนามมินมังกมีพระราช
สาสน์เข้ามาว่ากล่าวขอโทษพระเจ้าอนุวงศ์ เหมือนครั้ง
เรื่องเมืองเขมรในหนหลัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัว ทรงชดเคืองญวนไม่ยอมอนุโลมตาม โปรดให้
ปราบปรามพวกกบฏเวียงจันทน์จนราบคาบ ทางไมตรี
ระหว่างไทยกับญวนก็หมองหมางกันแต่่นั้นมา

ฝ่ายไทย เมื่อเสร็จการปราบกบฏเวียงจันทน์แล้ว
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้เจ้าพระ
ยาศรินทรเดชา (สิงห์ ต้นสกุลสิงหนเสนี) ที่สมุหนายก
ออกไปตั้งระวางเหตุการณ์อยู่ที่เมืองพระตะบอง เมื่อ พ.ศ.
๒๓๗๕ (จ.ศ. ๑๑๙๔) ต่อนี้เป็นเอกสารแสดงเรื่อง
ราวในปีนั้นแต่บางส่วน (เพราะเอกสารที่ได้มายังไม่
บริบูรณ์)

ฉบับที่ ๑

ตราตอบเมืองปราจีนบุรีให้จตุรช่อขาว
เตรียมไว้ ๕๐๐ เกวียน

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาประชาชีพ
หลวงยกกระบัตรกรมการ เมืองปราจีน ด้วยบอกเข้าไปว่า
เจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก สั่งให้พระยาราชนิ-
กุล มีหนังสือมาถึงพระยาภิรมย์ราชา พระยาประชาชีพ
ว่าขอราชการเมืองระสือซึ่งพระยาวิเศษสุนทรมีหนังสือมา
แต่ก่อนว่า พระยาพิบูลย์ยกกองทัพมาตั้งอยู่ด้านกระพงปรัก
คน ๑,๐๐๐ แล้วพระยามหาเสนา พระยานรินทร์ จะยก
มาอีก จึงให้พระยาภิรมย์ราชาคุมเลกเมืองปราจีน เมือง
กบินทรบุรี เมืองประจันตคาม เมืองนครนายก ๕๐๐ คน
กับปืนคาบศิลา ๔๐๐ บอก ยกตามเจ้าพระยาบดินทรเดชา
ที่สมุหนายก ออกไป ให้นำหลวงเจ้าเมือง กรมการ แต่ง
ให้หลวงเพชรบริบาล ออกไปสืบถึงแขวงเมืองโพธิสัตว์
หาพบกองทัพพระยาพิบูลย์ และกองทัพพระยาพระเขมร
ยกมาไม่ พบแต่เขมรมารักษาด้านทางลาดตระเวนคน ๑๐๐

เศษ ข้าราชการสงบอยู่ ให้แต่พระยาภิรมย์ราชาคุมเลก
 เสดย ขึ้นไปช่วยปลูกเรือนครัว ณ เมืองอรุณประเทศ ให้
 พระยาประชาชีพอยู่จัดซื้อข้าว ณ แขวงเมืองปราจีน เมือง
 ฉะเชิงเทรา เมืองนครนายก มาตวงขึ้นฉางไว้ ณ เมือง
 ปราจีน ให้ได้ ๕๐๐ เกวียนนั้น ได้นำเอาหนังสือบอก
 ขนกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละออง ฯ แล้ว
 ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า การเสบียงอาหาร
 ทางเมืองปราจีนนี้ จะต้องจัดแจงเตรียมเอาเมล็ดข้าวใส่ยัง
 ฉางไว้ให้มาก จะได้เจือจานเลี้ยงครอบครัวเมืองโพธิสัตว์
 ทั้งจะได้สำหรับเอาไว้ใช้ในราชการด้วย ด้วยราชการใน
 ทางเมืองเขมรครั้งนี้ถึงจะไม่มี เมื่อหน้าคงจะมีราชการ
 สักครั้งหนึ่งเป็นแน่ จะไว้ใจกับการเสบียงอาหารหาได้ไม่
 ให้ พระยาประชาชีพเร่งรัดจัดซื้อข้าวแขวงเมืองปราจีน
 เมืองฉะเชิงเทรา เมืองนครนายก ขนถ่ายมาใส่ฉางไว้
 ณ เมืองปราจีนให้ได้จงมาก ถ้าพระยาประชาชีพ หลวง-
 ยกกระบัตรกรมการ จัดซื้อข้าวได้เท่าใด ให้บอกจำนวน
 ข้าวเข้าไปให้แจ้ง อนึ่ง โปรดเกล้าฯ ให้จมนมนเทียร-
 พิกษย์ ถือนตราตบบอกไปถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ฯ ๒๓๕

สมุหนายก ถ้าจมนมนเทียรพิทักษ์ออกมาถึงเมืองปราจีน
แล้ว ก็ให้พระยาประชาชีพข้าหลวง หลวงยกกระบัตร
กรมการ จัดแจงมาและคนส่งจมนมนเทียรพิทักษ์ออกไป
โดยเร็ว ถ้าสืบไปเมื่อหน้า ข้าหลวง เจ้าเมือง กรมการ
เมืองพระตะบองจะแต่งผู้ใดถือหนังสือออกมาแจ้งราชการ
ณ กรุงเทพฯ และจะกลับออกไป ก็ให้พระยาประชาชีพ
ข้าหลวง หลวงยกกระบัตร กรมการ จัดแจงส่งผู้ถือ
หนังสือบอก และผู้ถือท้องตราไปมาโดยเร็ว อย่าให้ค้าง
ช้าอยู่แต่ที่หนึ่งโมงหนึ่งได้

หนังสือมา ณ วันอังคาร เดือน ๕ แรม ๑๔ ค่ำ
ปีมะโรงจัตวาศก

วันเดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรง จัตวาศก ได้
ส่งทรานให้จมนมนเทียรพิทักษ์ ปลัดกรมพระตำรวจ
พระราชวังบวรถือไป

๒
ฉบับที่ ๒

ตราตอบเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

เรื่องพระยาพิบูลย์ยกมาติดตามพระยาสังคโลกฯ

ว ข้าฯ พระยามหาอำมาตย์ฯ ขอกราบเรียนมาให้
ทราบ ด้วยอยู่ ณ วันเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ จมื่นมน-
เทียรพิทักษ์ถอนหนังสือบอกฯ พลฯ สมุหนายกบอกส่ง
ต้นหนังสือข้าหลวง เจ้าเมืองกรมการเมืองพระตะบอง
ต้นหนังสือพระฤทธิสงคราม พระรามณรงค์ พระยาวิ-
เศษสุนทร เข้าไปว่าพระยาวิเศษสุนทร ซึ่งออกไปอยู่
รักษาค่านกระพงปรักมีหนังสือมาว่า แต่งให้ขุนมหาภักดี
ไปลาดตะเวนพบกองตะเวนพระยาพิบูลย์ บอกว่าพระยา-
พิบูลย์จะยกมาตั้ง คอยพระยาสังคโลกอยู่ ณ กระพงปรัก
ถ้าไม่ส่งพระยาสังคโลกออกไปจะขอทางเข้ามาตามพระ-
ยาสังคโลก ว่าพระยามหาเสนาจะยกมาทางสมอแกว ว่า
พระยานรินทร์จะยกมาทางค่านฉนวน ว่าเจ้าเมืองกรวงจะ
มาตั้งอยู่ค่านพะเนา ครั้นเพลาย่ำเห็นกองทัพพระยาพิ-

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๓ ๒๔๑

บุลย์ยกมาประมาณ ๑,๐๐๐ มาตั้งอยู่ทางพระยาวิเศษ-
สุนทร ๖๐ เส้นเศษ ๆ พณ ๆ สมุหนายกจะยกเลือนออกไป
ไปอยู่เมืองมณฑลบุรี จะจัดแจงราชการและเร่งรัดครอบ-
ครว้ให้เงินเข้ามา ครั้น ณ วันเดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ
นายขจรใจภพกรมม้าซึ่งคอยอยู่เมือง.....(ลบ)..... นาย
ถือนั่งสี่ ๆ พณ ๆ สมุหนายกบอกส่งหนังสือข้าหลวง
เจ้าเมือง กรมการเมืองพระตะบอง คำให้การหลวงเพชร
บริบาลเข้าไปว่า ข้าหลวง เจ้าเมือง กรมการเมือง
หลวงเพชรบริบาลออกไปสืบราชการ พระยาราชนายก
พระเมือง ซึ่งอยู่ค้ำนสมอแกร พระยาวิเศษสุนทรซึ่งอยู่
ค้ำนกระพงปรัก ให้คนไปกับหลวงเพชรบริบาลออกไปสืบ
พบเขมรมาลาดตระเวนอยู่นอกค้ำนกระพงปรักออกไปพวก
หนึ่งคนประมาณ ๒๐ คน หลวงเพชรบริบาลเลยออกไป
ไปถึงค้ำนลงกรายแขวงเมืองโพธิสัตว์ พบปลัดเมือง
ลาดปะเอี้ยมา ตั้งชุมนุมรักษาค้ำนอยู่คนประมาณ ๑๐๐
ได้พูดจกัันกับหลวงเพชรบริบาล หลวงเพชรบริบาล
ถามถึงพระยาพิบูลย์ พระยามหาเสนา พวกเขมรบอกว่า
พระยาพิบูลย์ พระยามหาเสนา พระยาแสนซิบตั้งอยู่ ณ

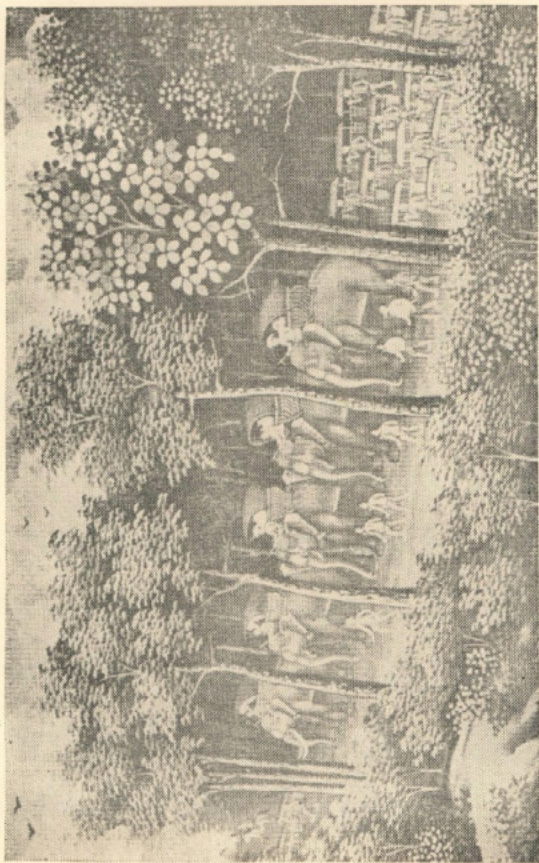
บ้านจายอยู่^๕ ครนหลวงเพชรบริบาลกลับมา พระยาราชนายก พระราชรักษ์ มีหนังสือมาว่า ทางด่านสมอแครง^๕ ด่านฉนวนราชการสงบอยู่ ๖ ข้า ๖ ได้นำเอาหนังสือบอกทงสองครั้งชนกราบบังคม ทูลพระกรุณาทราบใตฝ่า^๕ ละออง ๖ แล้ว ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ความซึ่งพระยาวิเศษสุนทรบอกมาว่า พระยาพิบูลย์ยกมาตั้งอยู่ห่างกับ พระยาวิเศษสุนทร ๖๐ เส้น แล้ว พระยามหาเสนา พระยานรินทร์ เจ้าเมืองครวจะยกมาทางด่านสมอแครง ด่านฉนวน ด่านพะเนา ความ^๕ ทงนี้ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงแคลงพระทัยอยู่ ด้วยพระยาราชนายก พระเมือง พระราชรักษ์ ก็ออกไปอยู่รักษา^๕ ด่านทางต่อเคียงกันกับพระยาวิเศษสุนทร ก็หาได้มีหนังสือบอกข้อราชการเข้ามาประการใดไม่ จึงโปรดเกล้าฯ ดำรัสถามจมนมนเฑียรพิทักษ์ว่าราชการ ซึ่งพระยาวิเศษสุนทรบอกมาทงนี้ เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก และข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการ เมืองพระตะ บองเห็นความประการใด จมนมนเฑียรพิทักษ์กราบทูลพระกรุณาว่า

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนฯ

๒๔๓

ยังหาเชื่อเอาหนังสือพระยาวิเศษสุนทรเป็นแน่นอน ที่เดียว
ไม่ แต่เป็นข่าวที่พิศก็จัดแจงกองทัพยกเพิ่มเติมออกไป
ยังแต่งให้คนออกไปสืบอยู่นั้น พระยาวิเศษสุนทรคน
นี้เป็นคนฉลาดเบาความไม่โลเลเสียงไต่สวนให้แน่นอน เชื่อ
เอาแต่ถ้อยคำขุนมหาภักดี พระยาวิเศษสุนทรตื่นตกใจมี
หนังสือเข้ามา พระยาเสนาภุเบศ พระยารามกำแหง หลวง
ราชเสนา ข้าหลวง พระยาอภัยภุเบศ กรมการ แต่งให้
หลวงเพชรบริบาลออกไปสืบถึงท่านสมอแครง ท่านฉนวน
ท่านกระพงปรัก ไม่พบพระยาพิบูลย์และกองทัพเขมรที่
แห่งใด พบแต่เขมรมาอยู่รักษาด่านลงกราย ๑๐๐ คน
ได้พูดจากับเขมรรักษาด่าน บอกว่าพระยาพิบูลย์ พระ-
ยามหาเสนาอยู่บ้านจายอยู่ ตามความซึ่งบอกเข้าไปแต่ครั้ง
ก่อน ความอันนั้นโปรดเกล้าฯ ว่า ซึ่งพระยาพิบูลย์ พระ-
ยามหาเสนามาติดตามพระยาสังคโลก ยังตั้งอยู่ที่บ้านจายอยู่
แขวงเมืองโพธิสัตวันนั้น องค์จันทร์ใช้มาหรือญวนจะกดขี่
ให้มาโดยร้ายตีประการใดก็ยังหารู้ความแน่นอนไม่ ถ้า
เขมรพวกที่มาติดตามพระยาสังคโลก ทำองอาจล่วงเกิน

เข้ามาประการใด ข้าหลวงอยู่ที่เมืองพระตะบองก็หลาย
 คน เจ้าเมืองกรมการเมืองพระตะบองของเราที่ปรักปรำ
 อย่าให้ลลคให้เขมรล่วงเกินเข้ามาได้ ได้ที่ทำแล้วก็ให้ทำ
 ให้หนัก ถ้าเขมรแตกถอยหนีไปก็ให้กองทัพยกติดตามซ้ำ
 เต็มลงไป เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก เห็นการ
 จะทำได้เพียงใด ก็ให้ทำเอาให้ได้แต่เพียงนั้น อย่าให้
 เสียที ก็คิดอ่านเอาผู้คนมาใส่บ้านใส่เมือง ให้เป็นกำลัง
 พลของเราชนอีกให้ได้ให้มาก ถ้าราชการผันแปรประ-
 การใดก็จะโปรดให้ข้าราชการยกทัพเพิ่มเติมออกมาให้
 เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายกใช้สอยอีก พระยาเพชร
 พิชัยก็ได้ให้เตรียมผู้คนไว้พร้อมคอยฟังราชการอยู่ ณ กรุง-
 เทพฯ แล้ว ถ้าเขมรซึ่งมาติดตามพระยาสังคโลก มาว่า
 กล่าวพูดจาแต่โดยดี ก็ให้พูดจาโต้ตอบตามทำนองความ
 โดยดี อย่าเพื่อไปทำกับเขมรเข้าก่อนเลย ถึงว่าราชการ
 ครองนี้เป็นที่ทำหนักหนากก็จริง แต่ยังหาพอพระทัยจะให้
 ทำไม่ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก จัดแจง
 กรอบครัวผ่อนปรนเข้ามาตั้งเหย้าเรือนเสียให้สำเร็จตามซึ่ง
 ทรงพระ ราชดำริคำ รัสสั่ง เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุห-

ภาพแสดงการถ้ำเลี้ยงกองทัพ

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๑

๒๔๕

นายก ยกออกมาแต่เดิมที่ บ้านเมืองใดมีเสบียงอาหารอยู่
พอจะพักรอครัวอาศัยเสบียงอาหารไว้ได้บ้างเล็กน้อย
เท่าใด ก็ให้ผ่อนปรนเอาไว้ให้พอกับเสบียงอาหาร อย่า
ให้ครอบครัววอดอยาก จะเอามาเมืองอรัญประเทศได้เท่า
ใด ก็ให้เอาเข้ามาจัดแจงให้เหย้าเรือนครอบครัวนายไพร่
อยู่ให้เป็นพวกภูมิถิ่นฐานกันทำไร่นา ให้ทนต์บำรุงพระยา
สังกโลก พระยาพระเขมรและครอบครัวให้รื่นเริง ให้
กิตติศัพท์เลื่องลือปรากฏออกไปว่าครอบครัว ได้เข้ามาอยู่
เย็นเป็นสุข กับให้จัดหาข้าวเสบียงไว้ที่เมืองอรัญประเทศ
ให้พอครอบครัวรับพระราชทานตลอดปี กว่าครอบครัว
จะทำไร่นาได้ ที่เมืองพระตะบองก็ ให้จัดซื้อข้าวขนไว้
สำหรับราชการ และที่เมืองปราจีนนั้นก็ให้มีตรากำชับมา
ถึงพระยาประชาชีพ ให้จัดซื้อข้าวขนนางไว้ให้ได้จึงมาก
ตามหนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก มีเข้ามา
ถึงพระยาประชาชีพ

ขอเรียนมา ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ
ปีมะโรงจัตวาศก (พ.ศ. ๒๓๗๕)

ร่างทรานทานเจ้ากรรมมหาศไทยฝ่ายเหนือ ท่าน
 ปลายเชือกหลวงศรีเสนา ทำเอากราบเรียน ฯ พณ ฯ
 โภษาธิบดีแล้ว

ณ วันเดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ เพลา ๒ ทุ่มเศษ
 เสด็จออกพระ ณ ที่นั่งอมรินทรวิจิฉัย ท่านเจ้ากรรมมหาศ-
 ไทยฝ่ายเหนือเอาร่างทรานกราบทูลพระกรุณา ให้หลวง
 ศรีเสนาอ่านทูลเกล้าฯ ถวาย มีพระราชโองการโปรด
 เกล้าฯ ให้ตกแทรกลงบ้าง วงกาเสียบ้าง แล้วทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีไปตามร่างนี้เถิด

ณ วันเดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรงจัตวาศก ได้
 ส่งทรานให้จมนมนเทียรพิทักษ์ ปลัดกรมพระราชวังบวร
 ถือไป

เหตุการณ์ในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖

ความตริ่งเครียดระหว่างสยามกับญวน สืบอนุสนธิ
 มาแต่เหตุตามที่เล่าไว้ในตอนแรกนั้น) เมื่อจะสรุปให้สั้น

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๑ ๒๔๗

ตั้งปรากฏในกระแสพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีความสำคัญอยู่ว่า ตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ญวนขอเอาเมืองพุทไธมาศ ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็กันเอาเมืองเขมรไปเป็นสิทธิ์ของตัวเอง มาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ (คือรัชกาลที่ ๓ ตอนต้น) ญวนก็กันเอาเขตแดนเมืองเวียงจันทน์ไปอีกแล้ว จึงเหลือที่จะอดทน พอรุ่งขึ้นปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๖ พวกญวนที่เมืองไซ่ง่อน เป็นกบฏต่อพระเจ้าเวียดนามมินมาน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าเป็นโอกาสที่จะเอาเมืองเขมรคืนและให้ญวนหายกำเริบเสียบ้าง จึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก เป็นแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการยกทัพออกไปตีเมืองเขมร แต่ ณ วันเดือนอ้ายแรม ๕ ค่ำ แล้วให้ตีหัวเมืองญวนไปจนเมืองไซ่ง่อน และให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพเรียกไปตีหัวเมืองเขมร และญวนตามชายทะเล แล้วไปสมทบกับกองทัพบกตีเมืองไซ่ง่อนด้วย

กัน พอเขมรทราบว่าไทยยกทัพใหญ่ออกไป สมเด็จ
พระอุทัยราชา (นักร้องจันทร์) ก็รีบหนีออกนอกแดนเขมร
เข้าไปอยู่ในความบ่อนักของญวน

ส่วนทางเหนือและทางภาคอีสาน ก็โปรดเกล้าฯ
ให้กองทัพยกแยกกันขึ้นไปอีก ๓ กอง คือ (๑) กอง
พระมหาเทพและ พระยาวิเศษ ศักดา ยกขึ้นไปทางเมือง
มหาชัย เมืองพ็อง เมืองพลาน (๒) กองพระราชรินทร์
ยกขึ้นไปทางเวียงจันทน์ ไปตีเมืองพวนบรรจบกับกอง-
ทัพฝ่ายเหนือ (๓) กองทัพฝ่ายเหนือ เจ้าพระยาธรรมา-
ธิกรณาธิบดี (สมบุญ) เป็นแม่ทัพยกออกจากกรุงเทพฯ
ณ วันเดือนยยชน ๖ ค่ำ เดินทัพขึ้นไปทางเมืองพิชัย
ไปตั้งรวมพลที่ปากลาย เพื่อรับรูดขึ้นไปตีเมืองแกลง
หัวพันทงหก

เอกสารต่อไปนี้จะบรรยายให้เห็นความพิศดาร
ตามสมควร แต่เสียดายที่เอกสารได้มาไม่สมบูรณ์ ข้อ
ความจึงมีเท่าที่ปรากฏในท้องตราอย่างเดี๋ยวนี

เดือนข้างขึ้นได้แต่งให้ท้าวเพี้ยไปกวาดเอาครอบครัวเมือง
 มุกดาหาร ซึ่งตกค้างอยู่แขวงเมืองชุมพร เมืองพ่อง
 เมืองพลาน ได้มาอีก ชายหญิงใหญ่น้อย ๗๐๖ คน เข้า
 กัน ๑,๐๕๗ คน กับว่า ณ เดือน ๔ ข้างขึ้นได้แต่งให้
 ท้าวสุวอ เพี้ยเชียงเหนือ ไปฟังราชการเมืองนครพนม
 ได้ความว่า ณ วันขึ้น ๑๔ ค่ำเดือน ๔ ญวนมีชื่อนาย
 ไพรี ๓๐ คน นับพวกเมืองมหาชัยนายไพรี ๑๐๐ เศษ
 ลงมาถึงท่าแขก ตังค่ายยาวด้านละ ๑๕ วา สูง ๘ ศอก
 แต่พวกญวนมาถึงประมาณครู่หนึ่ง แล้วกลับคืนไปเสียยัง
 ประจำค่ายอยู่แต่พวกเมืองมหาชัย ได้ความว่าญวนให้มาตั้ง
 อยู่ และว่า ณ ปีมะโรงจัตวาศก อาณาประชาราษฎรทำไร
 นาเสีย ๒ ส่วน ได้ผลส่วนหนึ่ง เรียกข้าวขึ้นฉางได้แต่
 ๖,๐๐๐ ถัง ได้ส่งไปเมืองนครพนม ๑,๕๐๐ ถัง จ่าย
 ข้าหลวงไทยลาวไปมาราชการ ๑,๓๐๐ ถัง แจกจ่าย
 ครอบครัวที่ใต้ดินมา ๒,๖๐๐ ถัง ทุกวันนราษฎรได้รับ
 พระราชทานข้าวเจือกลอยเจือมันอยู่ทุกวันนี้ ได้นำเอา
 หนังสือบอกชนกราบบังคมทูลพระกรุณา พาทำอุปหาค
 ท้าวจันทชมภู ท้าวเพี้ยเข้าเฝ้าทูลละออง ฯ ทรงพระกรุณา

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๓ ๒๕๑

คำรสถามด้วยข้อราชการเมืองมหาชัย ท้าวอุปหาคให้กราบ
ทูลพระกรุณาว่า ลูกกำเมืองมหาชัยมาค้าขายพูดกันว่า
ญวนให้ลาวต่อเรือที่นำพลิกนา เมืองมหาชัย ๖ ลำ ว่าจะ
บรรทุกคร้วพระบรมมาท่าแขก จึงทรงพระกรุณาตรัส
เหนือเกล้าฯ สั่งว่า ซึ่งพระจันทสุริยวงศ์ให้ท้าวเพี้ยขึ้นไป
ฟังราชการที่เมืองนครพนมได้ความว่า ญวนประมาณ
๓๐ กับลาว ๑๐๐ ลงมาตั้งอยู่ที่ท่าแขก แต่ญวนนั้น
กลับคืนไปเสียแล้ว ความทงนเป็นความกิดญวน ด้วย
ญวนจะให้พระบรมพาครอคร้วมาตั้งอยู่ที่ท่าแขกพระบรม
ได้ให้ท้าวทั้ง พระนคร ท้าวเพี้ย พาครอคร้วมาแต่ก่อน
หลายพวกแล้ว นายทัพนายกองซึ่งรักษาเมืองนครพนมไม่
ให้ท้าวทั้ง พระนคร ท้าวเพี้ยตั้งอยู่ปากฝั่งข้างโน้น ท้าว
ทั้ง พระนคร ท้าวเพี้ย พาครอคร้วข้ามมาอยู่ปากข้าง
เมืองนครพนมสน ครนญวนจะให้พระบรมพาครอคร้ว
มา ก็กลัวนายทัพนายกองฝ่ายเราจะไม่ให้ตั้งอยู่ท่าแขก
ญวนกับลาวเมืองมหาชัยจึงเอาผู้คนมามาก จะมากลุดทาง
ที่นายทัพนายกองซึ่งอยู่รักษาเมืองนครพนม ครนมาได้พูด
จาและได้หนังสือจากนายทัพนายกองไป ก็จะไม่เอาความไป

บอกกล่าวคิดอ่านกัน ญวนรู้ความที่นายทัพนายกองฝ่าย
 เราแล้ว จะให้พระบรมพาครอครบคร้วมาหรือจะแต่งผู้คน
 มาหลอกลงวงประการใดอีก ก็ยังมีหนังสือ บอกพระ
 สุนทรราชวงศานายทัพนายกองลงไปไม่ และที่เมือง
 นครพนมก็ได้โปรดมีตราให้ขุนภักดีภูมินทร์นายกอง กง
 ลาวเวียงจันทน์ถือขึ้นไปแต่ก่อนว่า ถ้าญวนจะมาพุดจาด้วย
 ครอครบคร้วเขตแดนประการใด สุกแต่ฝ่ายเราไม่ให้เขตแดน
 ของเราถ่ายเดียว ถ้าญวนพาพระบรมและครอครบคร้วมาพุด
 จาแต่โดยดี การไม่ควรจะวิวาทก่อนที่อย่าเพื่อวิวาท ให้นาย
 ทัพนายกองทำดีไว้แต่ปาก บอกข้อราชการลงไป ณ กรุง-
 เทพ ฯ ถ้าญวนพาพระบรมครอครบคร้วยกเป็นกระบวนทัพมา
 การถึงจะวิวาท รบพุ่งกัน ก็ให้นายทัพนายกองต้านทานไว้
 บอกข้อราชการไปถึงหัวเมืองที่ใกล้และเมืองนครราชสีมา
 จะได้รับยกพลไปโดยเร็ว ช่วยกันรบพุ่ง รักษาเขตแดนไว้
 กว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ จะขึ้นไปถึง ความแจ้งอยู่ในท้อง
 ตราซึ่งโปรดขึ้นมาถึง นาย ทัพนาย กองเมือง นคร พนม แต่
 ก่อนทุกประการแล้ว แต่ซึ่งอุปหาตให้กราบทูลพระกรุณา
 ว่า ญวนให้ลาวต่อเรืออยู่ที่เมืองมหาชัยว่าจะบรรทุกคร้ว

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ฯ

๒๕๓

พวกเมืองนคร มาตั้งอยู่ท่าแขกนั้น แต่ก่อนที่เมืองมหาชัย
ก็หาเคยต่อเรือไม่ ถ้าแผ่นดินญวนให้ต่อเรือจริง เห็นจะคิด
ราชการ ซึ่งว่าจะบรรทุกครวเมืองนครพนมมานั้น ความ
หาจริงไม่ และฝ่ายพระจันทสุริยวงศ์ อุปฮาด ท้าวเพี้ยก
มิได้คิดอ่านแต่งผู้คนไปสืบสวนเอาความให้แน่ไม่ การ
รักษาเขตแดนบ้านเมืองจะประมาทแก่ราชการนั้นไม่ได้ ให้
พระจันทสุริยวงศ์ อุปฮาด ท้าวเพี้ย กิดอ่านแต่งคนเล็ก
ลอบไปสืบให้รู้ความว่า ญวนให้ต่อเรืออยู่ที่แห่งที่ตำบล
จะเป็นเรือกล้ำ ญวนจะคิดอ่านประการใด ให้สืบสวนเอา
ความให้แน่นอนจงได้ อย่าให้มีความประมาทไว้ใจแก่
ราชการกับให้แต่งกองลาดตระเวนสืบสวน ราชการ อยู่อย่า
ให้ขาด ถ้าได้ความประการใดก็ให้บอกไปถึงเมืองนคร
พนม และหัวเมืองที่ใกล้ให้รู้ราชการถึงกัน จะได้ช่วย
กันคิดอ่านตรึงตรองราชการ กับให้เร่งรีบบอกลงไป ณ
กรุงเทพฯ ฯ โดยเร็วจะได้รู้ข้อราชการ ซึ่งว่าเกลี้ยกล่อม
ครอบครัว และแต่งคนไปขับไล่เอาครอบครัวกลับคืนมา
บ้านเมืองในปีมะโรงจัตวาศกได้เป็นครัว ๑,๐๐๐ เศษ
นั้น ก็เป็นความชอบอยู่แล้ว แต่ครอบครัวเมืองมุกดาหาร

ยังกระจัดพลัดพรายไปอยู่ต่างบ้านต่างเมืองเป็นอันมาก ให้
 พระจันทสุริยวงศ์ อุปฮาด ท้าวเพี้ยคุดอ่านเกลียดกล่อม
 เอาครอบครัวกลับคืนมาคงบ้านคงเมืองให้สิ้น จะไต่เป็น
 กาลงรพลของเจ้าเมืองท้าวเพี้ยทงปวงสืบไปภายหน้า กับ
 ชังว่าไต่จัดแจงส่งข่าวไปเมืองนครพนม ๑,๕๐๐ ถึงนั้น
 นายทัพนายกองจะได้จับจ่ายราชการ และผลเร็ว สี่ฝง
 บ้านใบ จำนวนเกณฑ์ซึ่งส่งลงไปนั้น ได้ให้ท้าวอุปฮาด
 ท้าวเพี้ยคุมไปส่ง เจ้าพนักงานซึ่งได้ผลเร็วจำนวนปีเถาะ
 ๑ หาบ ๙๓ ชั่ง ปีมะโรง ๔๓ หาบ ๕๓ ชั่ง ๔๕
 หาบ ๔๖ ชั่ง สี่ฝงหนัก ๑ หาบ ๖๒ ชั่ง บ้านหนัก
 ๒ หาบ ๑ ชั่ง รับไว้แล้ว และผลเร็วจำนวนปีมะโรง
 ยังก้าง ๖ หาบ ๔๗ ชั่ง สี่ฝงก้าง ๒ หาบ ๘ ชั่ง บ้าน
 ก้าง ๙๙ ชั่งนั้น ให้พระจันทสุริยวงศ์ ท้าวเพี้ย จัดส่ง
 ลงไปให้ครบจำนวนอย่าให้ขาดก้างล่องวงดล่องปีต่อไปได้
 เป็นอันขาด

หนังสือมา ณ วันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำปี
 มะเส็งนักษัตรเบญจศก (พ.ศ. ๒๓๗๖)

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๗

๒๕๕

ร่างทรานทานปลายเชือกทำ ครัน ๗ วันเดือน ๗
ชน ๑๒ คำเพล่าบาย ๆ พณ ๆ สมุหนายกว่าราชการ
ณ จวน หลวงราชเสนาได้เอาร่างทรานอ่านกราบเรียน
สั่งให้ตกแทรกลงบ้าง วงกาเสียบ้าง แล้วสั่งว่าให้มีไป
ตามร่างนเถิด

วันชน ๑๔ คำเดือน ๗ ปีมะเส็ง เบญจศก ได้
ส่งทรานให้ทำอุปหาครับไป

ฉบับที่ ๒

ตราส่งหวเมอง เรืองให้เจ้าพระยาธรรมา

(สมบุญ) เป็นแม่ทัพ

----- (ต้นฉบับขาด) -----

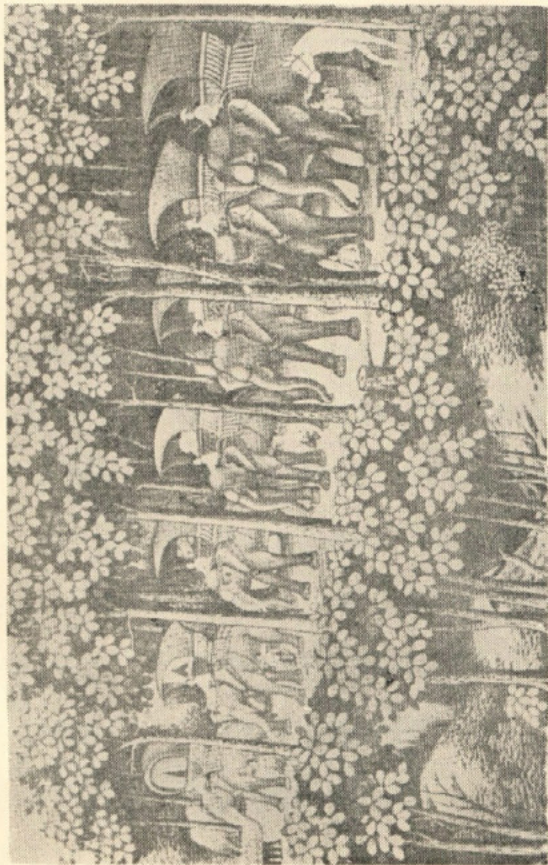
--- ชื่อให้การต้องคำกันว่า องเกียนอานบุตรเจ้าเวียด
นามคนเก่ามีหนังสือลงมาถึงองพองายซึ่งอยู่ ณ เมืองไซ
ง่อน ให้ชักชวนพวกองตาทุกุณคนเก่าคิดเป็นการกบฏขึ้น
ข้างเมืองตงเกียนนองเกียนอานก็ได้นัดหมายให้องพองาย
รู้หนังสือแล้ว จึงชักชวนเงินบงบางเป็นเงินผู้ใหญ่อยู่ในเมือง

ไซ่ง่อนไปถอดเอาขุนนางขององตาทกญคนเก่า ซึ่งเจ้าเวียค
 นามให้จำไว้ กับคนโทษในคุกเมืองไซ่ง่อนออกไต่สน ทิด
 พร้อมใจกันจับองตาทกญเจ้าเมืองไซ่ง่อน คนใหม่กับขุนนาง
 ผู้ใหญ่ฆ่าเสีย แล้วเกลี้ยกล่อมไต่ญวนเข้าเพศฝรั่ง ญวน
 ตั้งเกี่ยวกับพวกจีนเข้าช่วยเป็นอันมาก องพองายกับพวก
 กบฏตั้งกันเป็นองแหกญ องหวีกญ องเทียนญ องเสียน
 หอง แบ่งกันคุมกองทัพกลงมาตีเมืองล่องไห้ เมืองสมิ
 ถ่อ เมืองโจคก เมืองพุทไรมาศ ตีไต่สนแล้ว กวาดเอา
 เสบียงอาหารเครื่องสาตราวุธ บินใหญ่บินน้อย ขึ้นไปไว้ใน
 เมืองไซ่ง่อนสน ญวนที่ยังไม่เข้ากับพวกกบฏ รวบรวม
 ไพร่พลเข้าไต่ แต่เครื่องสาตราวุธมีน้อย ยกไปตีพวก
 กบฏเมืองไซ่ง่อน พวกกบฏเอาปืนใหญ่ยิงสาคราตออก
 มา พวกซึ่งเข้าข้างเจ้าเวียคนามถูกปืนล้มตายแตกกระจัด
 กระจาย แล้วกลับรวบรวมกันยกไปตีพวกกบฏอีก พวก
 กบฏตีแตกทุกครั้ง สู้รบกันมาแต่เดือน ๑๐ จนเดือน
 ๑๑-๑๒ ผู้คนตายประมาณ ๑๐,๐๐๐ พวกกบฏรวบรวม
 ไพร่พลเข้าไว้ในกำแพงเมืองไซ่ง่อนไต่มาก พร้อม
 ๕ ทงเสบียงอาหารเครื่องสาตราวุธ แล้วก็หาไม้กองทัพเมือง

๑
จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๑ ๒๕๓

เวียกกลางมากระทำกับพวกกบฏไม่ ข้างเมืองตั้งเกยหนักว่า
ยกกองทัพลงมาเมื่อเดือน ๙ ข้างขึ้น ญวนตั้งเกยตีหัว
เมืองซ่งชนกับเมืองเว้ไค้ ๕ หัวเมืองแล้ว ยังรบพุ่งกันอยู่
เจ้าเวียกนามต้องรักษามืองเป็นพะว้าพะวัง ไม่ได้ให้
กองทัพลงมาตีพวกกบฏที่เมืองไซ่ง่อน จึงทรงพระราช
ดำริเห็นว่า เงินมีชื่อ ๒๘ คนเป็นเงินอยู่ในบ้านในเมือง
ได้รู้เห็นถ้วนถี่ ความเป็นแน่นอนอยู่แล้ว เมืองญวนเกิด
การกบฏขึ้นทั้งสองฝ่าย พวกกบฏก็มีกำลังมาก จะรบพุ่ง
กันเห็นการจะยืดยาวไปอยู่ และเมืองเขมร หัวเมืองลาว
ฝ่ายแดนกรุงเทพฯ ญวนมาครอบงำเกียดกันเอาไว้แต่ครั้ง
กรุงยังเป็นศึกติดพันอยู่กับพม่า และครั้งเวียงจันทน์เป็น
กบฏ ก็กับครอบรั้วเมืองเวียงจันทน์ ครว้หัวเมืองลาวฝ่าย
ตะวันออก ไปตกค้างอยู่ตามหัวเมืองเหล่านั้นก็มาก ทรง
พระราชดำริจะให้กองทัพไปตีคืนเอาบ้านเมืองครอบครั้วมา
คงเป็นไพร่พลข้าขอบขัณฑ์สยามกรุงเทพฯ ตามเดิมเหมือน
แต่ก่อน แต่เห็นการยังหาเป็นที่ทำไม่ จะหนักแรงทเกล้า
ทหารพล จึงโปรดให้ตั้งกรมมา บัณฑิตการไต่ท้วงที่ จะ
ไปตีคืนเอาบ้านเมืองครอบครั้วของเรา มา เห็นได้โดยง่าย

ไม่สู้ลำบากหนักแรงทั้งเทศกาลนั้นก็เปนฤดูแล้งอยู่แล้ว จึง
 โปรตเกล้า ๆ ไหยกทัพใหญ่กรุงเทพฯ ๆ ทั้งทัพบกทัพเรือ
 ออกไปให้พร้อมกัน และทัพบกทางเมืองพระตะบองนั้น
 โปรตให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายกเป็นแม่ทัพ
 ใหญ่ผู้สำเร็จราชการสิทธิ์ขาด คุมรพลกองทัพพร้อมไป
 ค่ายนายทัพนายกอง เครื่องศาสตราวุธปืนใหญ่น้อย ยก
 ออกไปคิตรีชาการคินเอาเมืองเขมรแต่ ๓ วันเดือนอ้าย
 แรม ๕ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก (จ.ศ. ๑๑๙๕ พ.ศ.
 ๒๓๗๖) ฝ่ายทางเมืองมหาชัย เมืองพอง เมืองพลาน
 นั้น ก็ได้ให้พระมหาเทพ พระยาวิเศษศักดิ์คุมกองทัพ
 กรุงเทพฯ ๆ กองทัพหัวเมืองฝ่ายตะวันออกยกขึ้นไปแล้ว
 บัดนั้น โปรตเกล้า ๆ ให้เจ้าพระยาธรรมาเป็นแม่ทัพ
 คุมกองทัพกรุงเทพฯ ๆ ยกขึ้นมาจากเมืองพิษัย ยก
 ไปอยู่ ณ ปากลาย จัดให้พระยาพิษัย ให้กรมการ
 คุมกองทัพเมืองพิษัย ๕๐๐ คนยกไปเมืองหลวงพระบาง
 บรรจบกับกองทัพเมืองหลวงพระบางยกไปตีเมืองแดง หัว
 พันทั้งหก ซึ่งต่อแดนเมืองหลวงพระบางทางหนึ่ง จะได้
 จัดกองทัพเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย

ภาพแสดงการดำเียงกองทัพ

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๗

๒๕๕

ทัย เมืองพิจิตร ปากเหือง เมืองเพชรบูรณ์ เมืองแพร่
เมืองน่าน ยกไปทางเมืองเชียงทันไปตีเมืองพวนทางหนึ่ง
และทางเมืองพวนก็ได้โปรดให้พระราชรินทร์ กุม กองทัพ
ยกขึ้นไปทางเมืองเวียงจันทน์หนึ่ง ไปตีเมืองพวนบรรจบ
กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วยแล้ว กำหนดเจ้าพระยาธรร-
มาแม่ทัพไต่ยกจากกรุงเทพฯ ๗ ๓ วันเดือนยี่ชน ๖ คำ
ปีมะเส็งเบญจศก ให้พระสุริยวงศาเจ้าเมืองหล่มสักดี พระ
ยาพิษณุโลก พระยาสุวรรณโลก พระยาสุโขทัย พระพิจิตร
พระยาพิชัย พระอนุพินาส พระยาเพชรบูรณ์ เจ้าเมืองเลย
เจ้าเมืองแก่นท้าว กรมการ กุมกองทัพเมืองพิษณุโลก
๑๐๐๐ คน เมืองสุวรรณโลก ๕๐๐ คน เมืองสุโขทัย
๖๐๐ คน เมืองพิจิตร ๑๕๐ คน เมืองพิชัย ๕๐๐ คน
ปากเหือง ๒๐๐ คน กองทัพเมืองเพชรบูรณ์ เมืองหล่ม
สักดี เมืองแก่นท้าว เมืองเลย สี่หัวเมืองเป็นคน ๑๒๕๐
คน ให้พร้อมสรรพไปด้วยเครื่องศาสตราวุธ โคต่างข้าง
ม้าเสบียงอาหาร ตามท้องตราแต่ก่อน รีบยกไปเข้ากอง
ทัพเจ้าพระยาธรรมา ณ เมืองพิชัย ณ ปากลายโดยเร็ว
เจ้าพระยาธรรมาจะได้จัดกองทัพให้ยกไปตีเมืองพวน หัว

พันทงหก กวาดเอาครอบครัวเมืองเวียงจันทน์ ครวหัว
 เมืองลาวซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพฯ ฯ ถิ่นมาให้สน
 จักแจ้งบ้านเมืองครอบครัวเสียให้สำเร็จในระหว่างฉนวนยัง
 รบพุ่งกันอยู่ จะไม่ได้เห็นนักแรงมือท้าวทหารและไพร่
 พล ถ้ากองทัพหัวเมืองใด ตีกวาดไต่ครอบครัวมา ก็
 ไล่เอามาใส่บ้านใส่เมืองเป็นกำลังรพลต่อไป ถ้าและเจ้า
 พระยาธรรมมาแม่ทัพเจ้าเมือง กรมการนายทัพนายกอง ยก
 กองทัพขึ้นไปถึงปากลายแล้วก็ให้จตกกองทัพเมืองพิชัย ให้
 พระยาพิชัยยกขึ้นไปคุมกองทัพเมืองหลวงพระบาง ยก
 ไปตีเมืองแฉ่ง หัวพันทงหกให้ทันท่วงที และซึ่งจะยกไป
 ตีเมืองพวนนั้น ให้มีหนังสือกำหนดวันไปถึงกองทัพพระ
 ราชนินทร์ ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองหนองคายให้รู้นัดหมายวัน
 คั้นยกไปตีเมืองพวนบรรจบให้พร้อมกัน และซึ่งโปรด
 เกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาธรรมมาแม่ทัพยกขึ้นมาจักแจ้งกองทัพ
 ยกไปตีเมืองพวน เมืองแฉ่ง หัวพันทงหกครั้งนั้น ได้มีพระ
 ราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาธรรมมาขึ้นมาทุกประการแล้ว
 ให้เจ้าเมือง กรมการ นายทัพนายกองพึงบังคับบัญชา เจ้า
 พระยาธรรมมาแม่ทัพจงพร้อมมูล ตั้งใจทำราชการฉลอง

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๓

๒๖๑

พระเดชพระคุณอย่าให้เสียดราชการไปแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้
ถ้าเจ้าเมือง กรมการ นายทัพนายกองคุมไพร่พลยกไปไม่
ทันทางที่ จะเอาตัวเป็นโทษตามอาญาศึก ถ้าเจ้าเมือง กรม-
การ ได้ยกไปจากเมืองวันใดเป็นคนนายไพร่เท่าใด จัด
ให้ผู้ใดอยู่รักษาบ้านเมืองนายไพร่มากน้อยเท่าใด ให้บอก
ลงไปให้แจ้ง อนึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาชัยบุรณ ถือ
ตรากำหนดยกกองทัพเมืองพิชัย เมืองพิษณุโลก เมือง
สวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองแพร่ เมืองน่าน ^๕ ขึ้นมา
ให้พระยาพิษณุโลก แต่งกรมการถือตราเมืองพิชัย เมือง
สวรรคโลก เมืองสุโขทัย ไปส่งให้เจ้าเมืองกรมการโดย
เร็ว แต่ตราเมืองแพร่ เมืองน่านนั้น ให้พระยาชัยบุรณ
ถือ^๕ขึ้นไปส่งให้กับพระยาแพร่ พระยาน่าน แล้วพระยา
ชัยบุรณจะได้พูดจาว่ากล่าวให้กับพระยาแพร่ พระยาน่าน
ให้จัดแจงเสบียงอาหารไปส่งกองทัพ ณ ปากลายแล้วโปรดให้
พระยาชัยบุรณอยู่ด้วยเจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพ ณ ปากลาย
จะได้จัดแจงเร่งรัดเสบียงอาหาร แจกจ่ายไพร่พลกองทัพ

หนังสือมา ณ วันอังคาร เดือนอ้าย ^๕ ขึ้น ๘ ค่ำ จุล-
ศักราช ๑๑๙๕ ปีมะเส็ง เบญจศก

วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ชน ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็ง
เบญจศก ได้ส่งตราเร่งกองทัพเมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย
เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิจิตร ให้พระยา
ชัยบูรณ์เมืองพิษณุโลกถือไป

วันเดือนอ้าย ชน ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง เบญจศก ได้
ส่งตราเร่งกองทัพเมืองเพชรบูรณ์ ให้หลวงวังเมืองเพชร-
บูรณ์ ถือไป

ฉบับที่ ๓

ตราถึงพระยาแพร์ พระยาน่าน

หนังสือเจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาแพร์ พระยา
น่าน ค่ายทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า มีตรา
ชนมาแต่ก่อนว่า ราชการฝ่ายข้างเมืองญวนสืบได้ความ
ทงทางบกทางเรือตอกลงว่า บุตรเจ้าเวียดนามองค์ก่อน
ซึ่งเป็นบุตรเลี้ยงองตาทกญ กับมหาหลาน กับบาเดินเมีย
องตาทกญคนเก่าอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน คัดชักชวนได้จันญวน
ซึ่งเข้าเพศฝรังกับญวนแถวซึ่งอยู่ในเมืองไซ่ง่อน เมือง

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๑

๒๖๓

บั้นแจะ เป็นอันมาก ให้ถ้อคบุตรเจ้าเมืองพุทไธมาศกับ
พวกจีนญวนนักโทษซึ่งต้องเวรจำออกให้เข้าด้วย จับเจ้า
เมืองไซง่อนคนใหม่ฆ่าเสียแล้ว แต่งกองทัพไปตีเมือง
สมิต้อ เมืองล่องโห้ เมืองสะแตก เมืองพุทไธมาศ จับ
เจ้าเมืองกับขุนนางฆ่าเสียเป็นหลายคน ตั้งเจ้าเมือง
คนใหม่ รบกันมาแต่ ณ เดือน ๘ จนเดือน ๑๒ ยัง
หาสงบไม่นั้น กรุงเทพฯ ๖ กับกรุงเวียดนามเป็นทางพระ
ราชไมตรีกัน แม้นเจ้าเวียดนามมีพระราชสาสน์เข้ามาขอ
กองทัพ การควรจะช่วยก็จะไปช่วย ถ้าไม่ควรจะช่วย
ก็ไม่ช่วย ประการหนึ่งพวกกบฏใต้แผ่นดินเมืองญวน พวก
กบฏหาได้เป็นไมตรีกับกรุงเทพฯ ไม่ เขตแดนกรุงเทพฯกับ
เขตแดนเมืองญวน ก็ต่อแดนเมืองลาวเมืองเขมรฝ่ายตะวันออก
ออก และทางฝ่ายเหนือต่อกันกับแดนเมืองหลวงพระบางจะ
ไว้ใจกับราชการหาได้ไม่ ให้เกณฑ์กองทัพใหญ่ณกรุงเทพฯ
ทั้งทัพบกทัพเรือ และกองทัพหัวเมืองเตรียมไว้ให้พร้อม
สรรพ ถ้ามีราชการกองทัพเมืองแพร์ เมืองน่าน จะไต่ยก
ไปทางเมืองหลวงพระบาง บรรจบกองทัพเมืองฝ่ายเหนือ
แม้นแผ่นดินเมืองญวนเห็นจะเป็นของพวกกบฏแล้ว จะไต่

ยกกองทัพไปตีเมืองพวนหัวเมืองลาว ซึ่งชนกับเมืองเวียง
จันทน์ไปแอบอิงพึ่งญวนอยู่หลายเมือง กวาดเอาไพร่พล
ครอบครัวมาใส่บ้านใส่เมือง วิจารณ์ท่านพาเอาตัวเงินเจ
เงินยง เงินมชอเข้ากัน ๒๘ คนเข้ามาแจ้งความว่าเงินมชอ
๒๘ คนไต่ญวนเป็นภรรยา.....(ลบ).....
เมือง.....(ลบ).....อยู่เมืองไซ่ง่อน ๕ คน
เมืองล่องไห้ ๒๒ คน เมืองพุทไธมาศ ๑ คน พวกนี้
ลงเรือหนีมา พระยาจันทบุรีกรมการส่งตัวเงินมชอเข้าไป
ณ กรุงเทพฯ ฯ ตามเงินมชอให้การต้องคำกันว่า อดเกิน
อานบุตรเจ้าเวียคนามคนเก่า มีหนังสือมาถึงองพองายซึ่ง
อยู่ ณ เมืองไซ่ง่อน ให้ชักชวนพวกพ้ององตาทุกุญคนเก่า
คิดเป็นการกบฏขึ้น ข้างเมืองต่งเกียนหนองเกียนอานก็ได้
นัดหมายให้พวกเมืองต่งเกีย คิดกบฏต่อเจ้าเวียคนามให้
พร้อมกันกับเมืองไซ่ง่อน ครนองพองายรู้หนังสือแล้วจึง
ชักชวนเงินบงบางเป็นเงินผู้ใหญ่อยู่ในเมืองไซ่ง่อน ไป
ถอดเอาขุนนางขององตาทุกุญคนเก่าซึ่งเจ้าเวียคนามให้จำไว้
กับคนโทษในคุกเมืองไซ่ง่อนออกได้สิ้น คิดพร้อมใจกัน
จับองตาทุกุญเจ้าเมืองไซ่ง่อนคนใหม่กับขุนนางผู้ใหญ่ม้าเสีย

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๑

๒๖๕

แล้วเกลี้ยกล่อมไคญวนเข้าเพศฝรั่ง ญวนตั้งเกี่ยวกับพวก
จีนเข้าช่วยเป็นอันมาก องพองายกับพวกกบฏตั้งกันเป็นที่
องเทากุญ องหวิกุญ องเตียนกุญ องเสียนหวง แบ่งกัน
คุมกองทัพลงมาตีเมืองลองไห้ เมืองสมิถ้อ เมืองโจตก
เมืองพุทธโรมาศ ตีไคสนแล้วกวาดเอาเสบียงอาหาร
เครื่องศาสตราวุธปืนใหญ่ น้อยช่น ไปไว้เมืองไซง่อน สัน
ญวนที่ไม่เข้ากับพวกกบฏรวบรวมกันเข้าได้ไพร่พลมากอยู่
แต่เครื่องศาสตราวุธมีน้อย ยกไปตีพวกกบฏเมืองไซง่อน
พวกกบฏเอาปืนใหญ่ยิงกราดสาตออกมา พวกซึ่งเข้าข้าง
เจ้าเวียดนามถูกปืนล้มตายแตกกระจัดกระจาย แล้วกลับ
รวบรวมกันยกไปตีพวกกบฏอีก พวกกบฏตีแตกทุกครั้ง
สู้รบกันมาแต่เดือน ๑๐ จนเดือน ๑๑ เดือน ๑๒ ผู้
คนตายประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ พวกกบฏรวบรวมไพร่
พลไค้มากพร้อมทั้งเสบียงอาหารเครื่องศาสตราวุธ แล้วก็
หามีกองทัพเมืองเวียดลงมากระทำกับพวกกบฏไม่ ช่าง
เมืองตั้งเกยหนกวายกองทัพเอามาเมื่อเดือน ๙ ช่างช่น
ญวนตั้งเกยตีหัวเมืองซึ่งช่นกับเมืองเวไค้ ๕ หัวเมือง
แล้วยังรบพุ่งกันอยู่ จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า จีนมีช้อ

๒๘ คนเป็นคนมีภรรยาอยู๋ในบ้านในเมือง ได้รู้เห็น
 ถ้วนถี่ความเป็นแน่นอนอยู่แล้ว เมืองญวนเกิดการกบฏ
 ขนทงสองฝ่าย พวกกบฏก็มีกำลังมาก เขตแดนเมืองญวน
 กับแดนเมืองลาวเมืองเขมรต่อกัน และเมืองเขมร พุทฺธิ
 เพชรกับเมืองพวน เมืองมหาชัย เมืองพอง เมืองพลาน
 เมืองชุมพร เมืองคำเกิดเมืองคำมวน หัวพันทงหก หัว
 เมืองทงปวงนเป็นข้าขอบขัณฑ์สยามกรุงเทพ ฯ มาแต่ก่อน
 แล้วครอบครวเวียงจันทน์ ครวหัวเมืองลาวไปตกค้างอยู่
 กมาก ครนจะละทงไว้นานไปแผ่นดินเมืองญวนเป็นของพวก
 กบฏแล้ว ญวนพวกกบฏก็จะครอบงำเอาบ้านเมืองไพร่พล
 ครอบครวทงนเสีย จะไปตีคั้นเอาบ้านเมืองครอบครวม
 กจะหนักแรงรพล ถึงมาตราว่าแผ่นดินเมืองญวนยังเป็น
 ของเจ้าเวียดนาม เจ้าเวียดนามเป็นทางพระราชไมตรีกับ
 กรุงเทพ ฯ ก็จริง แต่เจ้าเวียดนามมาเบียดเบียนเอาบ้าน
 เมืองเหล่าน ซึ่งเป็นเขตแดนกรุงเทพ ฯ ไปไว้ การครัง
 นเป็นทงกรุงเทพ ฯ จะยกกองทัพไปจัดแจงคั้นเอาบ้านเมือง
 ปลายเขตแดนเสียให้สำเร็จ ในระหว่างพวกกบฏยังไม่ได้
 แผ่นดินเมืองญวน ทงจะได้พึ่งราชการข้างเมืองญวนด้วย

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๑

๒๖๗

และทางเมืองเขมรนั้นได้โปรดให้กองทัพใหญ่ทั้งทัพบก
ทัพเรือพร้อมไปด้วยแม่ทัพนายกองรพลเป็นอันมาก ยก
ออกไปแต่ ณ วันเดือนอ้ายแรม ๕ ค่ำ ฝ่ายทางเมือง
มหาชัย เมืองพอง เมืองพลานนั้น ก็ได้ให้พระมหาเทพ
พระยาวิเศษศักดิ์ดา คุมกองทัพกรุงเทพ ฯ กองทัพหัว
เมืองฝ่ายตะวันออกยกขึ้นไปแล้ว บัดนี้จึงโปรดเกล้า ฯ
ให้เจ้าพระยาธรรมาเป็นแม่ทัพคุมกองทัพกรุงเทพ ฯ กอง
ทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยกขึ้นไปกิตติราชการจัดแจงกองทัพ
เมืองพิชัย เมืองหลวงพระบาง บรรจบกันยกไปตีเมือง
แดง หัวพันทั้งหก ซึ่งต่อแดนกับเมืองหลวงพระบาง
ทางหนึ่งจะได้จัดทัพยกไปตีเมืองพวนทางหนึ่ง และทาง
เมืองพวนก็ได้โปรดให้พระราชรินทร์คุมกองทัพยกขึ้นไป
ทางเมืองเวียงจันทน์ทางหนึ่ง ไปตีเมืองพวนบรรจบกอง
ทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วยแล้ว กำหนดเจ้าพระยาธรรมาแม่
ทัพได้ยกจากกรุงเทพ ฯ ณ วันเดือนยี่ชน ๖ ค่ำมีมะเส็ง
เบญจศก เจ้าพระยาธรรมาแม่ทัพจะได้ยกขึ้นไปจัดแจง
กองทัพ ณ ปากลาย และกองทัพเมืองนคร เมืองเชียง
ใหม่ เมืองตาก เมืองเถิน ระยะทางไกลจะยกไปเห็นจะไม่

ทัพ อย่าให้พระยาแพร์ พระยาน่าน คอยกองทัพเมือง
 นคร เมืองเชียงใหม่ เมืองเถิน ให้พระยาแพร์ พระยา
 น่าน บุตรหลานแสนท้าว เร่งคุมกองทัพเมืองแพร์ ๕๐๐
 คน เมืองน่าน ๒๕๐๐ คนให้พร้อมสรรพไปด้วยเครื่อง
 สัตราวุธโคตต่างข้างม้าเสบียงอาหาร รีบยกไปเข้ากองทัพ
 เจ้าพระยาธรรมมา ณ ปากลายให้พร้อมกันทันท่วงทีโดยเร็ว
 เจ้าพระยาธรรมมาแม่ทัพจะได้จ้กกองทัพยก ไปตีเมืองพวน
 หัวพันทงหก กวาดเอาครอบครัวเมืองเวียงจันทน์ครัวหัว
 เมืองลาวซึ่งเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพ ฯ คืนมาให้สัน
 จักแจ้งบ้านเมืองครอบครัวเสียให้สำเร็จระหว่างญวนยังรบ
 ฟุ้งกันอยู่ จะไม่ได้หนักแรงทแกล้วทหารไพร่พล ถ้ากอง
 ทัพเมืองไตตีกวาดไ้ครอบครัวมา ก็จะได้เอาใส่บ้านใส่
 เมืองเป็นกำลังรพลต่อไป และกองทัพซึ่งยกขึ้นไปพร้อม
 กัน ณ ปากลายครั้งนั้น ไพร่พลกองทัพถึง ๗,๐๐๐ เศษ
 ๘,๐๐๐ เมืองหลวงพระบางก็ต้องยกกองทัพไปกับกอง
 ทัพเมืองพิชัย ไปตีเมืองแกลงทางหนึ่งแล้ว ทิ้งเสบียง
 กองทัพทางเมืองแกลงทางปากลายด้วย กำลังเมืองหลวง
 พระบางเมืองเดียว จะส่งเสบียงกองทัพทั้งสองทางเห็นไม่

ทันที กองทัพปากลายจะขัดเสบียงอาหารก็จะเสียราชการไป
 การเสบียงอาหารเป็นกำลังศึกสงครามสำคัญนัก เมืองแพร์
 เมืองน่านจะไปปากลายทางไกลกว่าเมืองหลวงพระบาง ให้
 พระยาแพร์พระยาน่านเห็น กับราชการ แผ่นดินช่วยคิดอ่าน
 จัดแจงข่าว ที่เมืองแพร์เมืองน่านบรรทุกช้างโคต่างไปส่ง
 กองทัพ ๗ ปากลาย เพิ่มเติมกับกับข่าวเมืองหลวงพระบาง
 แจกจ่ายไพร่พลกองทัพกรุงเทพฯ กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ
 ทั้งกองทัพเมืองแพร์เมืองน่านให้พอทั่วถึงกัน อย่าให้กอง
 ทัพอดอยากเสบียงอาหารได้ จะได้คิดราชการโดยสะดวก
 และ ชิ่ง โปรต ให้เจ้าพระยาธรรมมาเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปคิด
 ราชการครั้งนี้ ได้มีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยา
 ธรรมมาชนมาทุกประการแล้ว ให้พระยาแพร์ พระยาน่าน
 บุตรหลานแสนท้าว นายทัพนายกองทั้งปวงพึงบังคับบัญชา
 เจ้าพระยาธรรมมาแม่ทัพ ให้พร้อมมูลกันอย่าให้เสียราชการ
 ได้ ให้พระยาแพร์ พระยาน่านตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณ
 ให้ได้ไพร่พลกองทัพยกไปให้ทันทั่วทั้งที่ ทั้งเสบียงอาหาร
 ซึ่งจะลำเลียงส่งกองทัพ ๗ ปากลายก็ได้ให้ทันจ่ายกองทัพ
 จัดแจงให้ไตรราชการทั้งสองอย่าง จะได้เป็นบำเหน็จความ

ชอบกับพระยาแพร์ พระยาน่าน บุตรหลานแสนท้าวทั้ง
ปวงมากยิ่งขึ้นไป

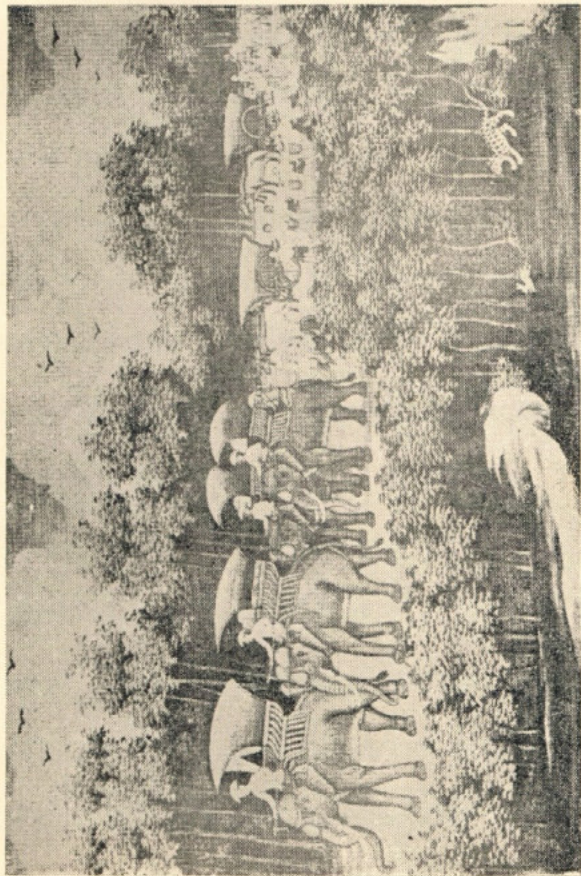
หนังสือมา ณ วันอังคารเดือนอ้ายขึ้น ๘ ค่ำ ปีมะเส็ง
เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๗๖)

วันเดือนอ้ายแรม ๗ ค่ำ ได้ส่งตรา เมืองแพร์เมือง
น่านให้พระยาชัยบุรณต์ต่อไป

๖๔
ฉบับที่ ๔

ตราถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)

...(ลบ) ฤทธิมีหนังสือไปว่า โปรดให้กำปั่นบรรทุก
ข้าวสาร ๕๐ เกวียน ออกมาพระราชทานเจ้าพระยาบดินทร
เดชา ฯ มีหนังสือไปให้พระยาพิชัยรัตนฤทธิสงฆ์
ให้พระฤทธิสงกรรม ชุนพรโกชนาที่เมืองกระพงโสมแล้ว
ให้กำปั่นไปลาดตระเวนติดปากน้ำเมืองพุทไธมาศไว้ และ
ว่าข้าวซึ่งจะขนออกไปทางท่าสวายระยะทางไกล จะขอ
รับพระราชทานข้าวเปลือกที่เมืองจันทบุรี เมืองตราด
๘๐๐ เกวียนสิริเป็นข้าวสาร...ให้มีหนังสือมาเกณฑ์ให้เจ้า

ภาพแสดงการลำเลียงกองทัพ

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๑

๒๓๑

เมืองกรมการเมืองจันทบุรี กรมการเมืองตราด สี่ข้าวจัด
 คนและเรือบรรทุกข้าวบรรทุกเกลือไปส่ง ณ เมืองกระพง
 โสภ จะจัดเกวียนมารับขนไป ณ อุคงมีชัยระยะทางไกล ๓
 คืบ ๔ คืบก็ถึง หล้าบากกับไพร่พลหนักไม่ และหนังสือ
 ซึ่งมีเข้าไปถึงพระยาราชสุภาวดี ใจความว่า การซึ่งจะคิด
 กระทำต่อไปข้างหน้า ขอสติปัญญาพระยาราชสุภาวดีช่วย
 ฟังกระแสพระราชดำริให้ถนัดถื่น ได้นำหนังสือบอกชน
 กราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละออง ฯ ทรง
 พระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ ว่า การศึกสงครามควรจะรบ
 กันกัน ควรจะพุดักพุดกัน ชอบด้วยราชการแล้ว ความ
 ประการหนึ่งประการใดก็ได้มีตราโปรดเกล้า ฯ ออกมาแต่
 ก่อน ๆ ทุกอย่าง เจ้าพระยาบดินทรเดชาคิตราชการเห็น
 ประการใดก็ให้ผ่อนปรนไปตามการ อย่าให้เสียชนเชิงกับ
 ญวนได้ บัดนี้โปรดเกล้า ฯ ให้นายสิทธิ์ นายเวรมหาดเล็ก
 กลับออกมาฟังราชการ ณ อุคงมีชัยอีก นายสิทธิ์ นาย
 เวรมหาดเล็ก.....

.....(ต้นฉบับขาด).....

เหตุการณ์ในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗

กองทัพบกทัพเรือไทยไปรบ ญวนจนถึงเมืองโจก บังเอิญกองทัพเรือทำการอ่อนแอ ในที่สุดทัพไทยต้องถอยหมด เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ถอยทัพเรือมาพักอยู่จันทบุรีแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงถอยทัพบกมาตั้งมั่นอยู่เมืองพระตะบอง

ฝ่ายเขมรรู้ว่ากองทัพไทยทำการไม่สำเร็จต้องถอยกลับ ก็พากันก่อการกำเริบต่อสู้กองทัพไทย บรรดาที่ตั้งรักษาเมืองสำคัญของเขมร และระดมทำร้ายกองทหารไทยย่อย ๆ ที่ล่ากลับจากเมืองญวนเสียหายมาก

นายทัพนายกองไทยและเขมร ที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ให้อยู่รักษาเมืองพนมเปญ มีอาทิคือพระยาราชโยธา จมื่นสมุหพิमान พระยาอภัยพิเบศ (เชค) เจ้าองค์อิม เจ้าองค์ดวง เมื่อทราบข่าวเขมรหลายเมืองก่อการกำเริบซึ่งอาจจะสมทบกันไประดมตีเมืองพนมเปญอีก เกรงว่ากำลังที่มีอยู่จะต่อต้านไม่ไหว จึงรีบกวาดต้อนครัวเมืองพนมเปญมาพักอยู่เมืองโพธิสัตว์ พวก

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๓ ๒๓๓

เขมรกำเริบ ก็ไล่ตามมาทำร้าย กองทัพไทยที่ตั้งรักษาคำนทางในระหว่าง ก็ช่วยป้องกันชาวเมืองพนมเปญ และขับไล่พวกเขมรแตกพ่ายไป

ฝ่ายองเตียนกุกุญ แม่ทัพญวน เห็นว่ากองทัพไทยถอยกลับหมดแล้ว จึงให้ทองคำเงินเบียดุมพล ๑,๐๐๐ พาสมเด็จพระอุทัยราชา (นักทองคำจันทร์) ขึ้นมาตั้งอยู่เมืองพนมเปญ ถึงเดือนยี่สมเด็จพระอุทัยราชาประจวบใช้พิชิตถึงพิราลัย ญวนจึงยกนักทองคำมี เจ้าหญิงราชธิดาสมเด็จพระอุทัยราชา ให้เป็นเจ้าเมืองพนมเปญโดยตำแหน่ง (เพราะราชบุตรไม่มี) แต่ราชการทั้งปวงสิทธิ์ขาดอยู่กับญวนสน

ส่วนที่เมืองพระตะบอง พระยาอภัยภูเบศ (เซต) ถึงอนิจกรรมจึงทรงพระกรุณาโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายกแม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการดำเนินการตามกระแสพระบรมราชโองการ ให้ยกเจ้าทองคำมขึ้นเป็นผู้ปกครองเมืองพระตะบอง ไปพลางจนกว่าเหตุการณ์ในเมืองเขมรสงบเรียบร้อยแล้ว จึงจะทรงพระราชดำริเชิดชูอัครศักดิ์ของเจ้านายเขมรให้สมควรยิ่ง ๆ ขึ้น

ไปอีก แล้วโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) กลับเข้ากรุงเทพฯ

ทางเหนือและทางภาคอีสาน กองทัพไทยยกขึ้นไป โดยสะดวกทำการเกลี้ยกล่อมบ้าง กวาดต้อนบ้าง ตามสมควรแก่เหตุการณ์ ขยายเขตไปจนถึงเมืองพวน

เมืองพวนนั้นอยู่ใกล้อาณาเขตนครเวียงจันทน์ และดินแดนด้านตะวันออกก็ติดต่อกับอาณาจักรญวน

ต่อไปจึงตรวจดูเอกสารต่างๆ ซึ่งจะให้หลักฐานประกอบความรู้แจ่มแจ้งขึ้นมา

ฉบับที่ ๑

ตราตอบเจ้าพระยาธรรมา (สมบัติ)

เรื่องกวาดต้อนเมืองพวน

- การฉลองพระเดชพระคุณสืบไป.....
- สนกรอบครัวหลบหลีกแอบแฝง.....
- ฐานบ้านเรือนต่อไป ก็จะเป็นทาง.....
- ญวนไปข้างหน้า ให้ว่ากล่าวกับเจ้า.....
- เพี้ยพวกเมืองพวนและเจ้าเมือง.....

หนังสือมา ณ วันพุธ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะ-
เมีย ฉอศก (พ.ศ. ๒๓๗๗)

วันศุกร์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมีย ฉอศก ได้
ส่งตราตอบส่งสำเนาหนังสือบอกเจ้าพระยาธรรมมา ให้ขุน
วิจิตสงคราม ปลัดกรมอาสาวิเศษย้ายถือไป เป็นคน ขุน
วิจิตสงคราม ๑ พลพาย ๑๐ (ราว) ๑๑ คน เรือยาว
๑๑ วา

ฉบับที่ ๒

หนังสือทงเจงญวนเกลยกล่อมชาวไทยภาคอีสาน

หนังสือทงเจงญวนนางเมืองเวียคนาม เป็นจنگตกเมืองเง
อานเมืองท่าดิน ได้จัดแจงบ้านเมืองไพร่พลเสบียงอาหาร
ทำหนังสือมาประกาศสั่งสอนหัวเมืองลาวทงปวงทุกตำบล
เดิมไทยหาตั้งอยู่ในยุติธรรมไม มีเหตุไม่มีวิวาท ยก
กองทัพมาตีเมืองญวน เบียดเบียนหัวเมืองทงปวง ได้สู้รบ
กับกองทัพญวน กองทัพไทยไปถึงไหน ก็เผาบ้านเผาเมือง
กวาดต้อนเอาครอบครัวผู้คนไปเป็นกำลัง ไปถึงไหนก็ทำ
ตั้งนั้นทุกเมือง พวกลาวหลงเชื่อหาทันคิดไม่ เข้าเกลย

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๑ ๒๓๓
กล่อมให้ใช้สอย ความรู้ไปถึงเจ้าเวียคนาม จึงให้ยกทัพ
ใหญ่ลงมาปราบปราม กองทัพญวนยกมาตั้งบ้านเมืองท่า-
บลโต เห็นกองทัพไทยเผาบ้านเผาเรือนเสียสิ้น แล้วเห็น
ฆ่าลาวล้มตายลำบากเวทนาอยู่เป็นอันมาก ความทราบไป
ถึงเจ้าเวียคนาม ก็มีนำพระทัยทนสังเวชหาได้ไม่ กองทัพ
ญวนจับลาวได้คนหนึ่งชื่อชูเพีย ซักถามได้ความว่าเป็นคน
เมืองมหาชัย กองทัพไทยจับเอาไปได้มีรับสั่งเจ้าเวียคนาม
ว่า ชูเพียคนนี้เป็นคนโง่ หารู้ความว่าไรไม่หลงเชื่อ
พวกไทยเกลี้ยกล่อมหาได้ก็คร่ำครวญไม่ กรุงเวียคนาม
ใจบุญ มีความเมตตาปล่อยให้ชูเพียกลับไปบ้านเมือง
เราเห็นว่าเจ้าเวียคนามเจ้าของเราใจบุญ มีความเมตตาทั่ว
กันแต่ก่อนมาหัวเมืองทั้งปวงได้ฟังบุญเช่นชมอยู่เย็นเป็นสุข
มาช้านาน ครั้นแต่คนตีทัพจับได้ก็หาเอาโทษไม่ปล่อย
ให้กลับไปบ้านเมือง ด้วยมีความเมตตาอย่างนั้นลาวทั้งปวง
จะไม่คิดเห็นจริงหรือ จึงเอาหนังสือประกาศคำสั่งสอน
มอบให้ชูเพียกลับมาแจก บอกกล่าวกันให้ทั่วทุก ๆ
เมือง เมืองไทยกับเมืองญวน ใหญ่เล็กไม่เหมือนกัน แข็ง
อ่อนรู้กันไม่ได้ พวกลาวทั้งปวงจะไม่รู้ไม่ไฉนหรือ บัด

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๆ

๒๓๕

แต่ตัวคนเดียว ตัวตายแล้วลูกเมียข้าวของอยู่ที่เมืองไทย ก็
จะกวาดต้อนเก็บไปส่งทงพวกพ้องก็หาเหลือไม่ ได้ความ
เดือดร้อนน่าเวหนานัก เราได้ยินได้ฟังแล้ว น่าใจเราทน
หาได้ไม่ และได้ความเดือดร้อนแค้นเขมร ทงนกยอมแจ้ง
อยู่สน ถ้าไปเข้าช่วยไทยซึ่งทำผิดต่อไปก็เหมือนหนึ่งละ
ลาภเสียไปหาความทุกข์ ละความสุขไปหาความเดือนร้อน
ใจเห็นชอบแล้วหรือ ภายหลังเมืองญวนจะยกทัพไปที่เมือง
ลาว ว่าโทษที่ไปเข้ากับไทยทำผิดโทษทงนจะหาโทษพ้น
ตัวไม่ เร่งคิดชวนกันกลับใจเสียโดยเร็วรักษาย่างธรรม
นิยมไว้ให้ดี จะได้คุ้มครองพวกพ้อง เลี่ยงบุตรภรรยา
ให้เป็นสุขกับที่คิดผิดนั้นใครจะดีกว่า ภายหลังเมืองไทย
และเมืองอื่นจะยกมาตี และเกลี้ยกล่อมพวกชาวเจ้าทงป่วง
ถ้าชวนกันรบสู้ไว้ได้ ไม่ต้องให้เขาจับเป็นเชลยจะมีดีหนัก
หนาหรือ ถ้ากำลังสู้รบไม่ได้ ก็ให้หลบหนีไปให้พ้น เขา
มาไม่พบคน เขาไม่ไต่ช่อง อยู่ไม่นานเขาก็จะกลับไป
แล้วก็จะกลับเข้ามาอยู่ในบ้านเมือง ทำมาหากินตามเดิม
ก็จะไม่เสียที ทงจะได้ความชอบ ถ้าเมื่อนึกตามพวกซึ่ง
ทำผิดต่อเหตุต่อการณ์ ก็จะไม่ผิดแต่ตัวที่ตัวเขาติดบ่วง

ทุกขจะตลอดถึงลูกหลานทุกชั่วไม่หยุด ราชกิจหนังสือ
 ไกรกคิตใส่ตัวเอง คิดทำตามอย่าให้ผิดหนังสือประกาศสั่ง
 สอน หนังสือให้มาถึงเมืองเหมมราช ท้าวเพี้ยผู้ใหญ่เจ้าเมือง
 ๔ เมืองมุกดาหาร ท้าวเพี้ยผู้ใหญ่เจ้าเมือง ๓ ฉบับ
 เมืองอุบล ท้าวเพี้ยผู้ใหญ่เจ้าเมือง ๓ ฉบับ เมืองยโสธร
 ท้าวเพี้ยผู้ใหญ่เจ้าเมือง ๓ ฉบับ เมืองมหาชัย ท้าวเพี้ย
 ผู้ใหญ่เจ้าเมือง ๓ ฉบับ เข้ากัน ๕ เมืองเป็นหนังสือ ๑๖
 ฉบับ อักษรเรื่องความเหมือนกัน ปืดตราแดงอักษรใน
 ดวงตรา ๘ ตัว ว่าแง่อาน ห่าดิน จงตกกวาน อันแปล
 ออกเป็นคำไทยว่า ตราจงตกเมืองแง่อาน เมืองห่าดิน
 หนังสือทำมิมมาง ๑๕ ปี เดือน ๘ วัน ขึ้น ๑๕ ค่ำ
 (วันศุกร์ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘) วัน หนังสือฉนวน ๑๖
 ฉบับ อยู่เสมียนตราหมื่นนรา นายเวรกรมท่า

ฉบับที่ ๓

หนังสือหลวงราชเสนา มหาตไทย
ถึงพระยานครเสียมราบ

หนังสือหลวงราชเสนา มหาตไทย มาถึงพระยา-
อภัยสงคราม พระยานครเสียมราบ ... ด้วย ๆ พณ ๆ
สมุหนายกเจ้าคุณ แม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการ...ประกาศสั่ง
ว่า จมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนางจ้านง เชิญ...ท้องตราพระ-
ราชสีห์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ออกมาฉบับหนึ่งว่า
ราชการซึ่ง...สองอยู่ในท้องตราพระราชสีห์ โปรดให้จมื่น
ศรีบริรักษ์ขุนนางจ้านง ถิ่นมา และราชการทางเมือง
กระพงสวายนั้นบ้านเมืองฝ่ายเราเขตแดนต่อกัน อยู่จะประ-
มาทไว้ใจมิได้ ให้ตรีตรองจงรอบคอบ ช่วยกันรักษา
บ้านเมืองเขตแดนของสมเด็จพระพุทธเจ้า.....ให้เสียท่วง
ที่กับข้าศึกได้แล้วให้แต่งกองลาดตระเวน...ทางบกทาง
เรือจงสามารถ จับเอาเขมร ญวน จีน ชาวเมืองพนมเปญ

และหัวเมือง...ของเขมรซึ่งไปมาหากินและมาตระเวน จับเอาตัวมาสืบสวนราชการให้จึงได้ กระทำให้ถูกต้องตามท้องตราพระราชสีห์ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ออกมาจงทุกประการ

ได้มอบบั้นใหญ่กระสุน ๒ นิ้วกึ่ง ๒ บอก บั้นใหญ่กระสุน ๓ นิ้วกึ่ง ๑๒ บอก บั้นหลักกระสุน ๒ นิ้ว ๓ บอก บั้นหามแล่นกระสุน นิ้วกึ่ง ๓๐ บอก (รวม ๕๗ บอก)

ได้มอบกระสุน ๒ นิ้วกึ่ง ๒๐๐ กระสุน กระสุน ๓ นิ้วกึ่ง ๑,๒๐๐ กระสุน ๒ นิ้ว ๓๐๐ กระสุน นิ้วกึ่ง ๔,๐๐๐ กระสุนคาบศิลา ๒๐,๐๐๐ (รวมเป็น ๒๕,๗๐๐)

ดินดำ $\frac{100}{100}$ ผาน ๒๐๐ อัน กะทะใบบัวขนาดกลางหุงดิน ๖ ใบออกมาไว้สำหรับ....นครเสียมราบ ให้นายทองสุขบุตรพระยานครเสียมราบคุมมาด้วยแล้ว

หนังสือมา ณ วันเสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมียจอศก (พ.ศ. ๒๓๗๗)

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ๗ ๒๘๓

วันเสาร์แรม ๔ ค่ำ เดือน ๖ เพลา ๓ ทุ่ม ได้
ส่งสำเนาท้องตราให้นายสุขบุตรพระยา.....(นครเสียม-
ราบ).....

ฉบับที่ ๔

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
ถึงเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน อินทรกำแหง)

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก มา
ถึงเจ้าพระยานครราชสีมา ด้วยเจ้าพระยานครราชสีมา
บอกหนังสือให้ขุนเทพนารายณ์ถือมาแจ้งราชการว่า เจ้า-
พระยานครราชสีมาฯ* ไปถึงเมืองนางรอง ณ วันชน
๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมียจอกก หลวงสุริยามาศย์บอก
ขอราชการว่าพระยาศรีราชเดโช พระยาบำเรอภักดี
พระยาทศภูษาจตุรงค์ กวาดครอบคร้วทางเมืองสมบุค
เมืองสมบุรณ์ มาตั้งอยู่ ณ เมืองอุบล เมืองป่าสัก^๕
ฝ่ายพระยาศรีราชเดโช พระยาบำเรอภักดี พระยาทศภู-

จตุรงค์ ... บอกข้อราชการไป ณ เมืองพระตะบอง ข้อ
 ราชการก็ถูกต้องกันอยู่

อนึ่งอยู่ ณ วันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเมียจอก
 จมื่นศรีบริรักษ์ขุนนางจ้านงค์ เชิญท้องตราพระราชสีห์
 ไปรดเกล้าออกมาฉบับหนึ่ง ใจความอยู่ในท้องตราพระ
 ราชสีห์ที่จมื่นศรีบริรักษ์ ขุนนางจ้านงค์ ถิ่นมาและราช
 การทางเมืองโพธิสัตว์นั้น ได้จัดให้จมื่นสมุหพิมาน พระ
 พล หลวงศรีสิทธิสงคราม นายไพร่ ๑,๐๐๐ เศษยก
 ไปตีครวป่ากระ... ณ วันแรม ๔ ค่ำ เดือน ๖ เราก็จะ
 ยกหนุนออกไปตั้งอยู่ด่านเสมอแกร จะแต่งกองแยกกัน
 ออกไปตีจับชาวค่านแขวงเมืองโพธิสัตว์ ยัวเย้าอย่าให้
 รวบรวมตั้งตัวทำไร่นาได้และราชการทางเมืองเขมรนั้นให้
 เจ้าพระยานครราชสีมาตรองไว้ จะได้ช่วยกันฉลอง
 พระเดช พระคุณกระทำศึกสงครามต่อไปข้างหน้า กับ
 การเสบียงอาหารที่จะเลี้ยงกองทัพนั้น ให้เจ้าพระยานคร-
 ราชสีมาเร่งจัดแจงส่งข้าวลง...ให้ทัน กองทัพที่อยู่รักษา
 เมืองพระตะบองก็ผลัดเคื่องอยู่ ถ้าส่ง...อาหารทันทั่วที่ก็

จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน ฯ ๒๘๕

จะได้เป็นกำลังราชการ ความชอบของเจ้าพระยานคร-
ราชสีมากจะมีอยู่เป็นอันมาก

หนังสือมา ณ วันจันทร์แรม ๕ ค่ำ เดือน ๖ ปี
มะเมีย ฉอศก (พ.ศ. ๒๓๗๗)

วันจันทร์แรม ๕ ค่ำ เดือน ๖ ขุนเทพเสนาเมือง
นางรองถือไป

ฉบับที่ ๕

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)
ถึงเจ้าองค์อม เจ้าองค์ดวง พระองค์แก้ว

หนังสือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายก แม่
ทัพใหญ่ มาถึงเจ้าองค์อม เจ้าองค์ดวง พระองค์แก้ว
ด้วยจมนครบริรักษ์ ขุนนาถจ้านงถือตราพระราชสีห์
โปรดเกล้า ฯ มาว่า นายทัพ นายกอง ทางทะเลได้ครัว
ญวนส่งเข้าไปทูล...ถวาย โปรดให้ตั้งบ้านเรืออยู่ ณ
บางโพ จะจัดให้เป็นกองทหารปืนใหญ่ไว้สำหรับการศึก
สงคราม และมีผู้เข้าไปแจ้งความให้พระยาศรีสหเทพกราบ

ทูลพระกรุณาว่า เจ้าองค์อ้อม เจ้าองค์ดวง พระองค์แก้ว
กับนายทัพนายกอง ทางบกได้คร่ำครวญนามากอยู่นั้น
ห้ามอย่าให้นายทัพนายกอง เอาคร่ำครวญเหล่านี้ไว้แต่คน
หนึ่งได้ จึงให้จมนศรีบริรักษ์ ให้ขุนนางจ้านงค์ ให้
พระยาวิเศษสุนทร ถือนครมาชำระคร่ำครวญซึ่งตกอยู่ตาม
หัวเมือง ถ้าคร่ำครวญตกอยู่ที่เมืองใดก็ให้....เจ้าองค์อ้อม
เจ้าองค์ดวง เจ้าเมืองกรมการ แต่งคนคุมออกไป ณ เมือง
พระตะบอง จะได้บอกส่งเข้าไป ณ กรุงเพท ฯ

หนังสือมา ณ วันพุธแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะ
เมียะ นอศก (พ.ศ. ๒๓๗๗)

ณ วันพุธแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ เพลา ๕ โมง
เย็นได้ส่งตราให้ขุนนางจ้านงค์ถือไป มงคลบุรี ๑ สวาย
จิต ๑

๕๑๑ โขน ของ นายชนิด อยู่โพธิ์

ผู้เขียนได้รวบรวมถึงความเป็นมา กำเนิดที่มาของ
คำว่า “โขน” วิวัฒนาการตำนานโขนหลวงเรื่อง
สำหรับเล่นโขนหัวโขน การฝึกโขนเบื้องต้นวงดนตรี
ประกอบการแสดงโขน ตลกโขน วิธีดูโขน ประเพณี
ไหว้ครู ธรรมเนียมและเคล็ดกลางที่ถือกัน ทั้งนี้เพื่อ
ให้ผู้สนใจอาจใช้เป็นแนวทางเพื่อเข้าถึงรสนิยมของ
ศิลปะประเภทนี้ได้ตามสมควร

๑๑๐๖ รวบรวมเรื่องเที่ยว ของ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล
เป็นหนังสือที่รวมเรื่องเที่ยว ซึ่งเขียนไว้ในทำนอง
ต่าง ๆ กัน ถึง ๘ เรื่อง คือ เที่ยวอิตาลี ๒๔๗๔,
ไปอินเดีย ๒๔๗๒, การประชุมที่ไมซอร์ ๒๔๗๒,
การสู้วัวที่เมืองสเปน ๒๔๗๔, เที่ยวอิตาลี
๒๔๗๔, อินเดีย ๒๔๗๕, ไปสวนลุมพินี
๒๔๗๕, งานฉลอง ๒๕ ศตวรรษของพระพุทธ-
ศาสนาที่อินเดีย ๒๔๗๕ แต่ละเรื่องมีสาระน่าอ่าน
ทั้งสน

๑๓๑๙-๑๓๒๐ ทรัพย์สินในดิน เล่ม ๑-๒ ของ สันตสิริ

แปลจากผลงานเรื่อง The Good Earth ของเพิร์ล
เอส บก ซึ่งเป็นงานชิ้นเอกที่ผู้ประพันธ์ได้รับรางวัล
โนเบล ผู้เขียนสามารถถ่ายทอดขนบธรรมเนียม
ประเพณี ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวจีนอย่างแจ่มชัด
ซึ่ง ได้มาจากประสบการณ์ที่ ได้คลุกคลีกับชีวิตบนผืน
แผ่นดินใหญ่มานาน ความซื่อสัตย์และอดทนของ
ผู้หญิงจีน ที่มีต่อสามีและครอบครัว ซึ่งจะเห็น ได้
เด่นชัดในตัวโอลันภรรยาของหวางหลง

๑๓๓๓ เรื่องสั้นตัวอย่าง ของ นายเจือ สตะเวทิน

เป็นหนังสือที่ผู้เขียนได้รวบรวมเรื่องสั้นตัวอย่าง ทั้ง
เก่าและใหม่ของนักประพันธ์ชาวต่างประเทศ หลาย
ท่าน ซึ่งมีแนวการเขียนแตกต่างกันออกไปทั้ง
ในด้านการดำเนินเนื้อเรื่อง การใช้สำนวนโวหาร
อันแสดงถึงศิลปะการ ประพันธ์ และทักษะทาง
วรรณคดี ซึ่งจะให้ทั้งความสนุกสนานเพลิดเพลิน
และประโยชน์อย่างคุ้มค่า

๑๔๑๓-๑๔๑๔ นิทานอิหฺร่านราชธรรม (ประชุม

ปกรณ์เล่ม ๑-๒) ของกรมศิลปากร

นิทานพวกนี้เป็นนิทานแขก ไทยมาเรียกกันว่า
“เรื่องสิบสองเหลี่ยม” ต้นฉบับเดิมมาแปลเป็น
ภาษาไทยแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เป็นเรื่องที่น่าสนใจ
กันมากเพราะเป็นนิทานสุภาษิตว่าด้วยราชธรรม

๑๕๐๕ รวมปาฐกถา ของ หลวงวิเชียรแพทยาคม

เป็นปาฐกถาที่บรรยายว่าด้วยปัญหาเรื่องกิจวัตรประจำ
วันของคนทั่วไป การศึกษา มารยาท กามารมณ์
และการสมรส ปัญหาเรื่องการเข้าสมาคม และจิต
วิทยาต่าง ๆ รวมทั้งสิ้น ๑๔ เรื่อง ซึ่งเป็นเรื่อง
น่าอ่านน่าสนใจทั้งสิ้น

๑๕๑๐ รวมเรื่องเขียนของนายสุกิจ นิมมานเหมินทร์

เป็นหนังสือค็อกเล่มหนึ่ง ซึ่งผู้เขียนได้รวบรวมเรื่อง
ที่น่าสนใจไว้หลายเรื่อง เช่น นักเรียนสตรี เรียน
วิทยาศาสตร์ไปทำไม หรั่งโย ไทยเป็น หรั่งเงิน
ไทยหัว ความผิดแบบวิลันดา ประวัติคำบางคำ
เชียงใหม่ เชียงรุ่ง ฯลฯ เรื่องเหล่านี้ชวนอ่าน และ
มีข้อคิดที่น่าสนใจทั้งสิ้น

๑๕๑๑-๑๕๑๒ รวมปาฐกถางานอนุสรณ์อยุธยา

๒๐๐ ปี เล่ม ๑-๒

หนังสือเล่มนี้ได้รวบรวมผลงานที่ ท่านผู้ทรงคุณวุฒิ
ได้แสดงปาฐกถาไว้ในงานนิทรรศการอนุสรณ์
อยุธยา ๒๐๐ ปี ประกอบด้วยสาระวิชาการ เรื่อง-
ราวที่ให้ความรู้เกี่ยวกับสมัยอยุธยาหลายด้าน อาทิ
เช่นการแพทย์ กฎหมาย วรรณกรรม สถาปัตยกรรม
การศาสนา การปกครอง การติดต่อต่างประเทศ
ประติมากรรม การละเล่นสมัยอยุธยา เป็นต้นใหญ่กับ
วัดท่ากรัง ฯลฯ

๑๖๑๗ ชุมนุมนิพนธ์ ของ อ.น.ก.

เป็นหนังสือรวบรวมเรื่องราวที่ พระยาอุปทิศศิลป
ศาสตร์ได้แต่งเอาไว้ซึ่งมีทั้งคติพจน์ เรื่องเล่า
บทละคร เกร็ดภาษาไทย ปาฐกถา ถ้อยคำสำนวน
ไทยต่าง ๆ

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาวัดไชยชุมพลชนะสงคราม
จังหวัดกาญจนบุรี

